

О. Барвінський

Огляд історії

укр. літ.

Кружок „Рідної школи“
ім. Лесі Українки
в ПОЛТВІ.

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСКИЙ.

41.

В. З.

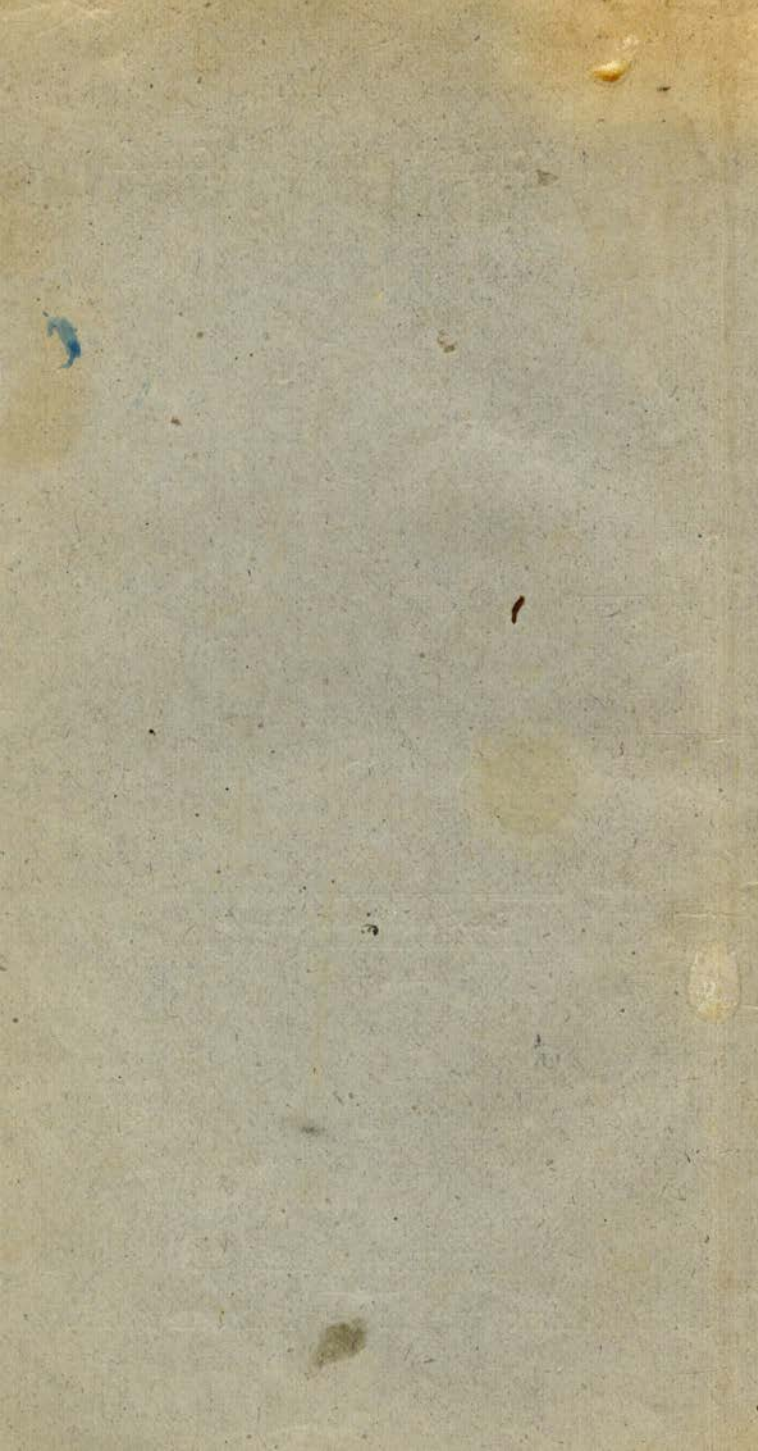
ОГЛЯД ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

76 256.

Третє справлене виданє.

У ЛЬВОВІ, 1922.

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ А. БАРДАХА.

06 с/о

18242. 89у
Б-246-

ОЛЕКСАНДЕР БАРВИНСКИЙ.

2/1.

ОГЛЯД ІСТОРІЇ

~~В. В.~~

УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

~~В. 256.~~

ВСТУП ДО „ВИБОРУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ДЛЯ УЧИТЕЛЬСКИХ СЕМІНАРИЙ“.

731836

32.736

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Третє справлене виданє.

Книж

Aug 9 1952

У ЛЬВОВІ, 1922.

2

НАКЛАДОМ КНИГАРНІ А. БАРДАХА.

№ 19. XII 9)

ШС(2=4и)-3

Дописати

89179.09 (075)

Львівська Філія
Бібліотеки АН-УРСР

323450

Львівська державна
наукова бібліотека
214

ЗМІСТ.

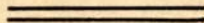
	Стор.
Вступні відомости	1—8
Що називаємо історією української літератури і яка єї задача	1—2
Поділ історії української літератури	2—5
Український нарід і язик (мова)	5—6
Християнство і грамота у Словянці на Русі	6—8
Перша доба староруского письменства (988—1455)	8—32
Початки письменства	9—15
а) Перекладне письменство	9—13
Памятники церковного письменства	10
Памятники різних наук і відомостей пригідних в житю	11
Памятники історичного і землеписного змісту	11—12
Памятники літературного характеру	13
б) Саморідне письменство	13—15
Характер і форма тогочасного письменства	14—15
I. Перший відділ першої доби. Процьвіт руского письменства	15—28
1. Богословске письменство і проповідництво	15—16
2. Житєписи	17—18
3. Літописанє	18—19
Початкова літопись	18—19
Київска літопись	19
4. Памятники правничого і законодавч. письменства	19—20
5. Поучні (дидактичні) твори — „Поученія“	20—21
6. Старинна руска поезія	21—27
„Слово о Полку Игоревѣ“	22—26
Відгомін „Слово о Полку“ і єго наслідования	27
7. Подорожі („Хождєнія“)	27—28
Загальний погляд на письменство і просьвіту в I-ім від. I-ої доби	28
II. Другий відділ першої доби. Застій і упадок письменства	29—32
1. Богословске (духовне) письменство	30—31
2. Літописи	31—32
Друга доба (середня) староруского письменства (1455—1798)	33—73
1. Полїтичні подїї	33—34
2. Релїгійні подїї	34—36
3. Почини гуманїзму	36—37
4. Реформація	37—38
5. Книгопечатанє	38—46

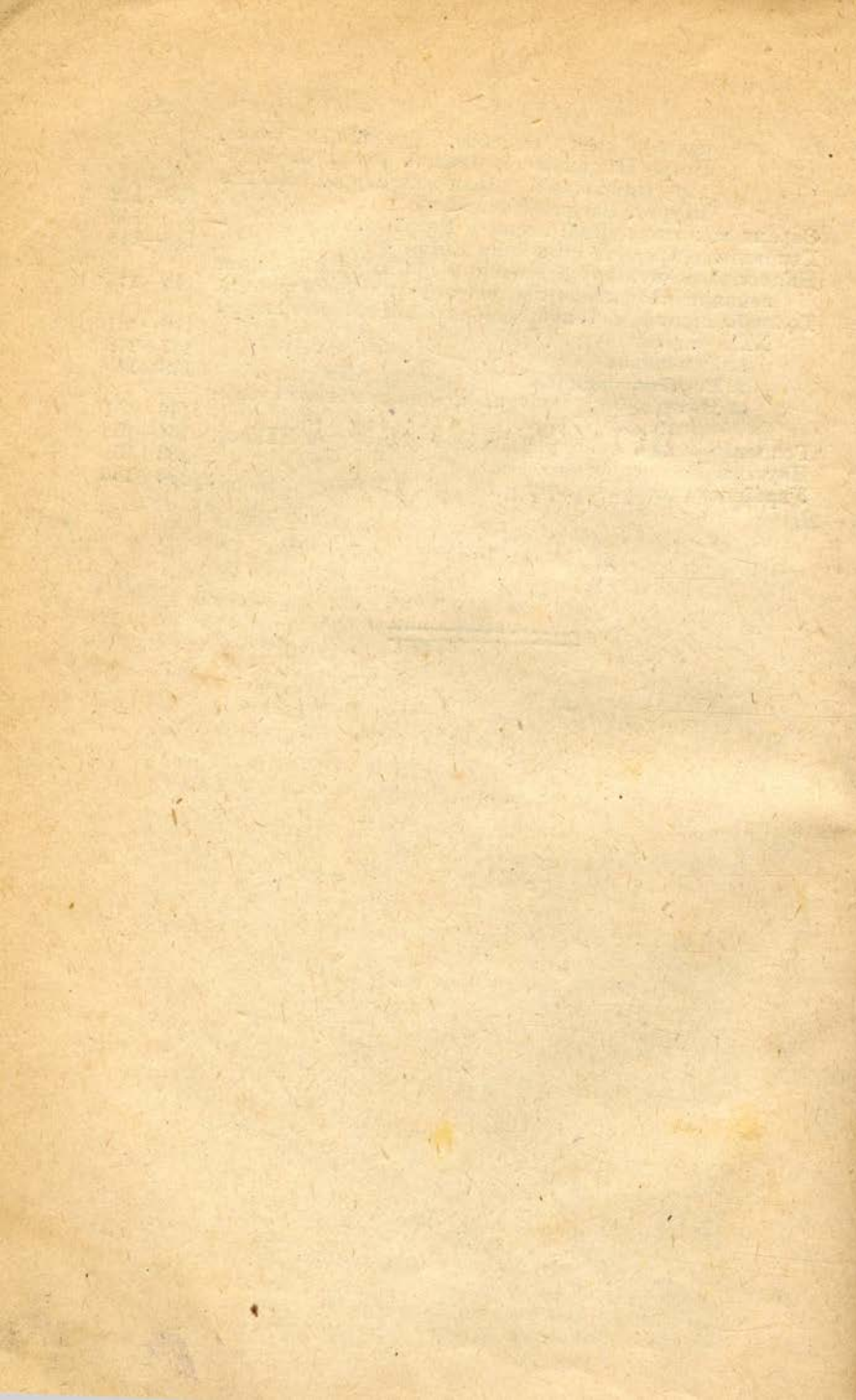
	Стор.
6. Змагання до організації Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви	40—46
7. Школи	42—46
I. Перший відділ II доби (1453—1569)	46—51
1. Церковні твори	47
2. Повісти	47—48
3. Історичні твори	49—50
I. Руско-литовські літописи	49—50
II. Львівська літопись	50
4. Урядоване і законодавство	50—51
Судебник Казимира Ягайловича	50—51
Литовський Статут	51
II. Другий відділ II доби (1569—1778)	51—73
1. Полемічні твори	52—53
2. Проповідні твори	53—55
3. Послання	56—57
4. Научні твори	57—59
а) Богословські	57—58
б) Граматики і словарі	58
в) Систематичні виклади історії	58—59
5. Книжна руска поезія. Вірші	59—64
Драматичне письменство	60—64
Початки української драми	61
Вертеп	61—62
Шкільна драма	64
Вплив історичних і суспільних обставин від половини XVII ст. на українське письменство	64—66
6. Історичне письменство	66—68
Літопись Самовидця	66—67
Самійло Величко	67
Григорій Грабянка	67—68
Димитрій Тушало. Літописні збірники	68
7. Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовлене нової доби письменства	68—72
Климентій Зіновійв	68—70
Григорій Сковорода	70—72
Духове і літературне життя в правобережній і наддністрянській Україні	72
Дбалість українських владик про образоване і подвигнене духовенства	72—73
Усна словесність (народна)	74—85
I. Народні думи й пісні	75—80
II. Народні казки, легенди, перекази й анекдоти	81—83
III. Народні пословиці, приповідки, примовки, загадки і заклинання	84—85
Третя (новочасна, народна) доба українського письменства	86
від виступу Котляревського 1793	86
1. Народний напрям	87—88
2. Романтизм	88
3. Розвиток наук	88—89
4. Відродили словянських народностей	89—90
5. Загально-європейські струї	90
6. Політичні обставини	90—91
7. Перевага живої народної мови в письменстві на Придніпрянщині	91

	Стор.
Іван Котляревський	91—93
Полтава перше огнище умового укр. життя	93
Харків друге " " "	93—94
Петро Артемовський-Гулак	94
Олексій Павловський	94
Кн. Микола Цертелєв	94
Михайло Максимович	95
Романтичний напрям у укр. письменстві	95—96
Початки українського словянофільства	96
Григорій Квітка (Основяненко)	95
Євгеній Гребінка	97—98
Осип Бодяньський	98
Амвросій Метлинський	98
Київ — третє огнище літературного й умового українського руху	98—99
Кирило-Методійівське Братство	99—100
Становище Шевченка в літературі	100—101
Відносини української літератури до народу і головні єї прикмети	101—102
Властивини української літератури до польської і московської	102—103
Почини народної літератури української в Га- лицині	103
Дбалість австрійських монархів про долю Ру- синів	103—104
Неясне розумінє про українську мову і народ- ність	104
Почин українського шкільництва народного	104—105
Перше просвітнє українське товариство	105
Відгомін словянських відродін у наддніпрянь- ській Україні	105
Досліди української історії і мови	105—106
Вплив романтизму на розбудженє національної свідомости. „Руска Трійця“. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький	106—107
Почин народної літератури М. Устиянович, А. Могилянський, І. Лозинський	107—109
Конституція розбуджує нове житє	109—110
„Собор руских учених“. Галицька руск. Матиця Народний Дім, Ставропигійський Інститут	110—111
Прояви живійшого народного і літературного руху	111
Об'єднательний напрям у Галицько-руським пись- меньстві. Денис Зубрицький і Антін Петру- шевич	111—113
Реакція проти об'єднательного напряму	113
Віднова діяльності українських письменни- ків 60-их років. Петербург осередком духо- вого і літературного руху	113—116
Шевченко, Костомарів, Вілозерський, М. Вовчок, Максимович, Ол. Навроцький, Глібів, Рудан- ський, Стороженко, Мордовець, Кониський.	
Змаганє до всенародної просвіти. Недільні українські школи	116—117
Володимир Антонович, Тадій Рильський.	

	Стр.
Неприхильний зворот. Заборона українських шкіл і книжок. Упадок „Основи“	117—118
Пилип Морачевський, Номис.	
Оживлене духового розвитку і письменства в Галичині	118—119
Богдан Дідицький.	
Літературна діяльність Русинів-народовців	119—123
Федір Заревич, Володимир Шашкевич, Ксенофонт Климкович, Євгеній Згарський, Данило Тяничкевич, Анатоль Вахнянин, Павлин Свеніцький (Іван Гушалевич, Василь Ільницький, Ізидор Шараневич), Омелян Партицький, Корнело Устиянович, Омелян Огоновський, (Євгеній Желехівський, Володимир Навроцький, Осип, Олександр і Володимир Барвіньський, Іван Верхратський)	
Народні відродини Буковинських (Надпрутських) Русинів	124—125.
Осип Юрій Федькович, Ізидор Воробкевич (Данило Млака), Григорій Воробкевич (Наум Шрам)	
Вплив наддністрянських і надпрутських відродин на Придніпрянщину. Київ знов осередком умового і літературного життя	125—128.
Володимир Антонович, Олександр Русів, Микола Лисенко, Михайло Драгоманів, Константин Михальчук, Федір Вовк, Борис Грінченко, Панас Мирний.	
Заборона українського письменства в Росії	128—129
Львів головним осередком українського життя і письменства	
Народні товариства й інститути	
Вплив заборони українського письменства в Росії на літературний рух у Наддністряниці	
Новіші струї в українськiм письменствi:	
Михайло Драгоманів, Іван Фрапко, Степан Ковалів, Наталя Кобринська, Осип Маковей, Тимотей Бордуляк, Богдан Лепкий, Андрій Чайковський, Григорій (Григорієвич) Цеглиньський, Ольга Кобилянська, Уляна Кравченко, Катря Гриневичева, Константина Малицка	
Оживлене літературного руху на Придніпрянщині	
Український театр	
Нові письменники на Придніпрянщині:	
Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Надія Кибальчич, Дніпрова Чайка, Агафангел Кримський, Любов Яновська, Микола Чернявський, Володимир Винниченко, Василь Стефаник, Михайло Яцків, Лесь Мартович, Денис Лукиянович, Антін Крушельницький, Леся Українка, Людмила Старицка-Черняхівська, Володимир Самійленко, Павло Грабовський (Граб), Мусій Конопенко (Школи-	

ченко), Іван Стешенко, Євгеній Тимченко, Петро Ніщинський, Василь Мова, Олександр Навроцький, Іван Манжура, Василь Щурат, Василь Пачовський	138—142
Заране конституційної весни в Росії	143
Головним осередком стає знов Київ	143—144
Національно-культурні взаємини поміж українськими землями. Поширене просвітної і наукової роботи	145—146
Головні прикмети і напрями української літератури XIX століття	146—151
1. Романтизм	147—148
2. Реалізм, націоналізм і демократизм	148—149
3. Натуралізм, модернізм, декадентизм і сим- волізм	149—151
Головні форми і зміст української літератури XIX ст.	151—153
Наукове письменство	153—154
Українська історіографія	154—155

Вступні відомости.

Що називаємо історією української літератури і яка єї задача? Літературою називаємо збір усіх умових творів, якими нарід від найдавніших часів виявив мовою, письмом або печатно свої почування, свої змаганя, свій світогляд і стан просвіти в ріжних добах свого розвитку. Особливо в поетичних творах (чи то віршованих, чи прозових), в т. зв. красній літературі або белетристиці¹⁾, виявляє ся ріжниця духа українського народу від інших народів і тому в тіснійшій розумію поетичні твори (віршовані і прозові), красну літературу, називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову littera (буква). До єї обсягу належать усі писані, рукописні і печатні твори, в котрих виявило ся умове жите народу, єго почування, звичаї, світогляд, настрої й ідеї; в тім розумію називаємо літературу також письменством. Крім писаних творів або писань належать до обсягу літератури також єї словесні поетичні твори, що появили ся без пера і паперу і в народі устним переказом переходили від покоління до покоління, поки їх у новіших часах не записано з народних уст. Се — устна словесність народна (устна література) в супротивности до писаної літератури або письменства. Устна словесність, витворена під впливом уяви і чувства, має поетичне знамя.

Але в добі письменности розвиває ся під впливом умового і наукового образования також наукова література побіч красної або белетристичної. До наукової літератури вчисляємо всі твори, в котрих виявляє ся умова

¹⁾ Красною літературою або белетристикою (з французького belles-lettres) називають сю вітку поетичної і прозової літератури, котра обіймає лірику, повість, новелю і драму, а крім того описи подорожній, фейлетони й естетично-літературну критику. Авторів сих творів авуть белетристами.

діяльність народу, всі досліді з різних обсягів наук (філософії, історії, вимови і т. п.). Наукова література надає напням і пособляє розвиткови просвіти.

Письменство служило в українських землях головно державі, церкві і школі, а лише поступенно проникло більше або менше в широкі народні верстви; словесність устна є власністю і скарбою широких народних верств. Характеристичною прикметою української літератури є рівнобіжність і близькість усної словесности і письменства. В усній словесности відбила ся історична доля і всі культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристиянської аж до нинішньої доби. З другого боку в письменстві навіть найдавніші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного життя. Протягом часу обопільний вплив усної словесности і письменства в умовій творчости народу стає щораз сильніший і тісніший, а в XIX ст. проявив ся з повною силою.

Історія української літератури зображає розвиток українського письменства й усної словесности, почавши від найдавніших часів. Вона вияснює, який вплив на розвиток письменства, письменників і їх творів мали історичні і культурні відносини; які зміни проявили ся протягом часу в змісті і у формі літературних творів; що пособляло, а що спиняло розвиток письменства; який вплив мало письменство на своє суспільство і на інші народи; яку звязь має рідне письменство з іншими літературами. А що література є зеркалом, в котрім відбиває ся дух народу, його світогляд і ступень його просвіти в різних добах, тимто історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історію народу.

Поділ історії української літератури. Протягом тисячолітньої історії проявили ся в українській літературі різні зміни і ступені розвитку і тому ділимо історію української літератури на три головні доби:

I. Доба старинна від введення християнства на Русі до упадку Царгорода (988—1453 р.).

II. Доба середня від упадку Царгорода до виступу Івана Котляревського (1453—1798 р.).

III. Доба новочасна від виступу Котляревського (1798 р.) до нинішніх днів.

I. Перша, старинна доба літератури починає ся із введенням християнства на Русі за кн. Володимира В. (988 р.) з Візантії (Царгорода), коли з християнською вірою принесено на Русь богослужební книги з Болгарії, писані старослов'янським язиком (котрий названо також староболгарським або церковно-слов'янським). В сій добі проявляє ся в літературі вплив Візантії і Болгарії, звідки

проникала просьвіта на Русь, а література в сій добі має византийсько-болгарсько-церковний характер. З поглядом на язык сю добу літератури можемо назвати також словянсько-руською.

Старинну добу ділимо на два відділи:

1. *Відділ процвітання письменства* до 1240 р. т. є. до нападку Татар. Письменство, котре вже зараня виявило таку творчість високої ідейної зрілості і літературної краси, занепадає наслідком татарського погрому. Київ, мати руских гбродів, зруйнований Татарамі, втратив прбвід на Русі; наслідком татарських наїздів ослабила ся духова звязь між Києвом і Царгородом та південно-словянськими землями (Болгарією і Сербією), особливо, коли ще на Балкан вдерли ся Турки (Латинське цїсарство, бїй на Косовім полі), багато давних письменних памятників загинуло а літературна діяльність занепадала. Після занепаду Києва політичне житє найшло пристановище в Галицко-Володимирськїм князівстві (особливо за короля Данила).

2. *Відділ застою і занепаду літератури* (1240—1453 р.). Татарські наїзди надовго здержали просьвіту на Русі а татарське ярмо, що опісля налягло також на Галицко-Володимирське князівство, не позволяло думати про школи, просьвіту і літературу. Всеж таки і в самім Києві не затратила ся традиція: давні памятники зберегли свою стійність і повагу, а руска народність задержала своє значіне не тільки в старім осередку Русі, в Києві, але й на заході, в Галицко-Володимирськїм князівстві, де продовжувала ся літературна діяльність, хоч наслідком татарського лихолітя вельми змарніла.

II. Друга, середня доба триває від упадку Царгорода (1453 р.) аж до появи „Енеїди“ Івана Котляревського (1798 р.) на Україні, а „Русалки Дністрової“ Маркіяна Шашкевича (1837 р.) в Галичині і виступу Федьковича (1861) на Буковині. Після злуки Галицкої Русі з Польщею (1340 р.), а ще більше із злукою вел. князівства Литовско-руського (1386 р.) підпадає Русь поступенно латинсько-польському і західно-європейському культурному впливові (гуманізм, реформація). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся тепер Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Європою. Одначе мимо сих історичних подій руске письменство протягом цїлого ще століття не змінило ся, лише зубожіло, бо не давало ніяких нових і цікавих що до змісту засобів. Під впливом гуманістичних теорій Заходу розвинув ся макаронічний язык (перецінювано книжний язык, а не доцінювано народної мови), а тісніша звязь Русі

і Литви з Польщею, установаєна Люблинською унією (1569 р.), відбиває ся могучим латинсько-польським впливом в язиці цілого руского письменства. Значіне церковно-слов'янського язика поза Церквою занепадає, а письменний язик підпадає впливам білоруского говору з примішкою польських і латинських висловів. (Вильно стає одним з осередків тодішнього письменства, а князі литовско-руські, від Витовта почавши, переймають по галицко-волинських князях політичний провід усеї Руси).

Однак і ся тіснійша зв'язь Руси і Литви з Польщею після Люблинської унії побіч відємних сторін мала також і користний вплив. Через Польщу приходила із західної Європи просвіта і шкільна наука (церковно-схолястичного, але європейского характеру). Ся просвіта і наука звернула літературну діяльність і письменство на Руси на новий шлях якраз тоді, коли українській народности загрозувала поважна небезпека загибелі. Крім того сприяє літературній діяльності отся обставина, що окраїни Руси беруть на себе з конечности продовжене історичної праці і заходів Владислава Варненського, Яна Ольбрахта, Жигимонта I. (Кокоша війна) і повстає з вільного населеня погранича — козаччина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецький, Запорожска Січ) — явище економічного й суспільного характеру, появляють ся козацькі реєстри (за Жигимонта II. Августа і Баторія). Козаччина при діяльній участі Церкви (братств) несе засновки культурного житя щораз дальше в стени (Конашевич Сагайдачний). На жаль, пізнійші кроваві усобиці, помилки і непорозуміння спинили отсю працю. Але найшла вона, супроти чужого широким верствам народним макаронічного язика, прегарний багатий вираз у чисто-народних історичних думках і піснях, де відбив ся попри тім також вплив старинної церковно-рускої і старорускої поезії. — Другу, середню добу літератури ділимо на два відділи:

1. *ослаблене літературної творчости на Руси. Письменство Білої Руси (1453—1569) і*

2. *відділ зараня культурних і релігійно-національних відродий Руси (1569—1778).*

Нові політичні, суспільні і культурні обставини, дозріли до повного розвитку якраз в часі Люблинської унії (козаччина, земляни¹⁾, реорганізація Церкви) і приневолювали руске суспільство способити ся до тих нових умо-

¹⁾ Землянами називали, під впливом устрою витвореного Люблинської унії, заможних людей, що замість давнини мали поставити одного або більше кінних воєв'яків. До сеї верстви землян війшли не тільки земські бояри, але й багатші міщани й селяни.

вин і вимог духового життя тай розбудили його з просоня і безладности, в котру попало воно в попередних століттях культурно-національного упослідження і безрадности. Завязки нового життя (церковні братства з братськими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу у Вильні і Полоцку, потім в Острозі заходами кн. Острожского (Біблія, Академія), відтак заходами міщанства у Львові (Ставропігійська школа), в Києві (Могилянська Академія) ітп. і стають на довго опорою просвіти, науки і письменства всієї Русі.

З політичним розділом і роздвоєнем України в Переяславськім (1654 р.) і в Андрусівськім договорі (1667 р.) настає знов занепад культурного життя і письменства, котре мало в собі тільки цікавого і цінного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять на службу в Московщину і заносять туди просвіту і науку з Києва, коли тимчасом се старе жерело просвіти чимраз більше висихає, а московська централізація придавлює в лівобічній Придніпрянщині українську народність, мову і літературу. Правобічна Придніпрянщина і Галицька Русь, позбавлена такої опори, якою з почину XVII століття був Київ (прилучений по Андрусівськім договорі з лівобічною Придніпрянщиною стало до Московщини), підлягають щораз більше культурному і національно-політичному впливови Польщі.

Книжне письменство в середній добі що до язика наближає ся щораз більше до живого народного слова і крім того в половині XVI ст. витворив ся також народний епос у думах.

ІІІ. Третя, новочасна доба, видала з виступленем Котляревського (1798) на Придніпрянщині, Шашкевича в Галичині (1837 р.) і Федьковича на Буковині (1861 р.) письменство в живій народній мові, щиронародне також змістом і духом. Тимто літературу сеї доби звемо народною українською, бо обнимає всі землі заселені українським народом. Лише Закарпатська Русь не бере доси повної, живої участі у відродинах українського народного життя.

Український нарід і язик (мова) Український нарід належить до широко розвітвленої семі Слов'ян, котрі в доісторичній добі були східними сусідами Німців (Германів) і своїми оселями в тих часах сягали на захід в область Висли, за Карпати і в панонський низ, а на південь по долішній Дунай. Живучи в тіснім сусідстві, говорили Слов'яни мовою поміж собою близькою і зрозумілою (праслов'янською), поки перегадом з тої балтійсько-слов'янської спільности виринули ріжницї в говорах і витворили ся го-

ловні, споріднені з собою, побратимчі словянські язики (мови), а іменно.

1) західно-словянські: (вимерлий полабський), лужицко-сербський, чеський (із словацким наріччєм) і польський (з кашубським говором); 2) південно-словянські: болгарський (званий давнійше словенським) з мертвим староболгарським (або старо- чи церковно-словянським), сербско-хорватський і словінський; 3) східно-словянські: московський (званий великоруским), білоруський і український (званий українсько-руським, руським або також мало- або южноруським).

Область українського язика займає колишню південну Росію¹⁾, в колишній Австро-Угорщині — східну Галичину (на Підгір'я аж по Татри), північно-східну Буковину і колишню північно-східну Угорщину, а крім того оселі доволі численних переселенців у східній Азії (над Амуром т. зв. Зелений клин), у північній і південній Америці (в Зєдинених Державах, Канаді і Бразилії). На тій широкій області проявляють ся в українськїм язикї різні питоменности, після котрих розрізняємо в нїм кілька нарічій, говорів або диялектів. На основі живої мови народної виробив ся письменський (літературний) язик український нової доби, котрий мимо значно від себе відділених і розділених на різні держави областей представляє незвичайну одноцілість, до чого чимало причиняють ся незначні різниці в говорах і наріччях.

Християнство і грамота у Словян і на Русі. Першою важною подією в історичнім розвитку Словян було введене християнства. Ся подія в IX ст. мала незвичайно велике значінє, бо побіч двох чинників тодішньої культури в східній і західній Европі, побіч грецького і латинського язика, вїйшов до церкви ще третій — словянський язик, а з церкви до всїх царин прилюдного житя. Се дало почин першїй грамотї²⁾, дало спромогу розвитку письменства і просвїти. Було се ділом словянських апостолів, братів св. Кирила (Константина) (827—869) і Методія († 885) з Солуня, синів грецького патриция Льва³⁾. Молодий брат Константин, визначав ся незвичайними здібностями, займав ся пристрасно наукою, приняв у монашім чинї імя Кирила, і здобувши собі основну осьвіту викладав філософію (названий длятого філософом) та був проповідником. Для проповід-

¹⁾ В Европі живе около 33 міліони, в Азії і Америці около 2 міліони — отже разом около 35 міліонів Українців.

²⁾ Слово грамота (з грецького) стало назвою урядового письма взагалі (н. пр. грамотний, грамотій, грамотність).

³⁾ гл. Читанка для II р. учит. сем. 2 вид. стор. 75—78 (Св. Кирил і Методій).

ничих цілий злучив ся з ним старший брат у монастирі на Олімпі, котрий спершу був управником одної македонської області. В Солуні, головнім місті переважно словянської Македонії, навчили ся вони словенського (староболгарського) язика, котрим говорили там Словени (звані опісля Болгарами). Оба брати вибрали ся на апостольство до Словен над Чорним морем, котрі платили данину Хазарам. В дорозі до Хазарів віднайшов сьв. Кирил моці сьвященномученика, папи римского Климента в Корсуні¹⁾, і з ними виправив ся до Хазарів, де багато людей приняло християнство, (опісля завіз їх до Риму).

Словянські апостоли не тільки проповідували Христову віру, але й дали почин до словянського письма і письменства. Сьв. Кирил уложив (863 р.) на взір старинної грецької азбуки словянську азбуку т. зв. гдаголицю (кирилицю уложено опісля на взір пізнійшої грецької азбуки). Відтак переложив він з Методієм вибір з євангелія й апостола для богослужень і літургічні книги македонсько-болгарским нарічем, псалми, пісні й церковні обряди. Се діло словянських апостолів мало незвичайні наслідки, бо перекладом сьв. Письма на старословянський (старо-болгарський язик) зробили вони сей язик около половини IX ст. язиком літературним. Задля тодішньої близькості словянських нарічій між собою сей язик був легкодоступний иншим словянським племенам і став загальним церковним язиком усіх Словян, навернених у словянським обряді на Христову віру, а проповідь їх обгорнула тоді Моравію, Панонію, Чехію і Польщу та сягала до Висли.

Сьв. Письмо і церковні книги були отже першими проявами письменства у Словян. Тому називаємо се найдавніше письменство — церковно-словянським, а язик єго також церковно-словянським (старословянським або староболгарським). Нині язик сей є мертвий. Не є він матерію, але сестрою инших словянських язиків: староруского, старопольского і ин. і зберіг найдавніші форми та є підвалиною і ключем язикових дослідів инших словянських язиків.

Яко богослужебний і літературний язик Церкви розширив ся старословянський язик вельми скоро по словянських землях, де відправляло ся богослуженє в тім язичі. Ученики словянських апостолів принесли на Русь готовий язик і переложені на нїм церковні книжки. Заразом був він державним і урядовим язиком (як у західній Европі латинський язик), а крім того язиком шкільної науки і го-

¹⁾ Корсунь, Херсонес таврійський на побережу Чорноморя, недалеко нинішнього Севастополя.

товим взірцем для літературного (книжкового) язика. Тим язиком були списані договори кн. Олега й Ігоря з Греками, збережені в початковій літописі і се був початок староболгарського письменства в Київській Русі. Християнська громада в Києві послуговувалася в богослуженні староболгарським язиком.

Але хоч сей язик був близький і споріднений із староруским, всеж таки був чужий і в перших уже починах у староруському письменстві проявився вплив народної мови. Переписці староболгарських книг на Русі мимохіть або й свідомо, для ліпшого зрозуміння змінювали церковно-слов'янські звуки і форми на староруські і заступали церковно-слов'янські вислови староруськими. Тим то церковно-слов'янський язик не являється в наших церковних книгах в первісному староболгарському виді, але зрученим. Читаючи церковно-слов'янські книги, вимовляємо старослов'янські звуки по українськи. Отже від XI ст. можемо сей книжний язик на Русі звати русько-слов'янським, а тодішня Русь не бачила konieczности витворювати окреме письменство в староруському язичі, бо письменники, майже виключно духовні, вважали церковно-слов'янський язик готовим літературним (книжним) язиком, пригідним до вислову гадок і піддержуваним високою повагою Церкви.

Перша доба староруского письменства. (988—1453)

Початки письменства.

а) Перекладне письменство.

Першу просвіту принесено на Русь разом з християнством з Візантії. Християнство, введене за кн. Володимира В. (988 р.), стало державною релігією і прийняло ся без опору, в части силою княжої поваги, а в части й тому, бо вже перед охрещенєм Руси були в Києві християни і священники, були й книжки переложені з грецкогo старословянським язиком. Апостолованє сьв. Кирила і Методія і винайденє ними словянського письма, мали велике культурне значінє і для Руси. З південно-словянських країв (Болгарії і Сербії) приходили на Русь у перших часах християнства священники і церковні півці, що були заразом першими учителями в приходських і монастирських школах. Особливо монастир сьв. Пантелеймона на Атонській горі був таким духовим розсадником, що піддержував літературну взаємність Руси з Болгарією і Сербією. Черці, що приходили звітдам, приносили з собою на Русь словянські книжки або перекладали їх з грецкогo та переписували. Книжки тогочасні писано в видї печатних букв письмом званим кирилицею або уставом: упрощене і більш заокруглене письмо, що вийшло з XIV ст. в житє, називали полууставом; вонс творило перехід до скорописи. Книжки писано на пергаменї. а в XVI ст. писано на паперї витворюванім із шмат.

Взагалї південно-словянські краї були посередниками релігійної і духовної звязи та літературної взаємности Руси з Візантією, а та звязь з Болгарією і Сербією сягає ще й пізнійших часів (до XIV і XV ст.). Сумежність границь, спорідненє язика і спільність церковного язика, та сама

віра — скріпляли звязь Русі з Болгарією. Сі взаємини навязували ся ще й перед християнством (похід кн. Св'ятослава на Болгарію).

Твори південно-слов'янського письменства, витвореного під впливом Византиї, заносили найчастійше паломники (богомольці) на Русь. Се майже виключно перекладне письменство (з грецького) творить початковий відділ староруської літератури і тому має византийський характер; було воно zarazом підвалиною просвіти й учености на Русі.

Сі пам'ятники діставали ся на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, урядова, ішла з Царгороду Чорним морем і Дніпром до Києва, котрою йшло на Русь і християнство як державна релігія на Русі; друга — з придунайських слов'янських країв (Болгарії і Сербії) через нинішню Волицину, Буковину і Галичину. Сею останньою дістали ся окрім церковних книг також численні апокрифічні твори й еретичні науки.

Найпильнішою потребою руської Церкви в перших часах було — утвердити Русь у християнській вірі. Тимто письменство і що до змісту і що до форми було релігійне і мало церковний характер.

а) *Пам'ятники церковного письменства:*

1. **Остромирове Євангеліє**, переписане з болгарської рукописи для Новгородського посадника Остромира (1056—1057 р.), свояка вел. князя київського Ізяслава Ярославича.

2. **Переклади частин св. Письма, проповіді Отців Церкви:** св. Іоана Золотоустого, Василя В., Григорія Богослова, Іоана Дамаскинського, Атаназія й ин.

3. **Збірники ріжних поук Отців і учителів Церкви:** „Ізмарагд“¹⁾, „Златая Цпьль“ (золотий ланцух), „Шестоднев“²⁾ і т. и.

4. **Патерики**³⁾, котрі послужили взірцем Київсько-печерському Патерикови, що має не тільки історичне, але й літературне значінє.

5. **Толкове Євангеліє**, євангеліє з поясненнями, **Толковая Псалтир**, псалтир⁴⁾ з поясненнями і т. зв. **Учительні Євангелія** т. є євангелія і науки на основі євангелія написані, були улюбленими книжками до читаня.

¹⁾ Ізмарагд.

²⁾ поясненє книг Мойсея про сотворенє шестидневне ствіта і ріжні явища природи.

³⁾ патер — отець, отже патерик — збірник житій св. Отців або отечник.

⁴⁾ Псалтир був також шкільним учебником, на котрім учили ся читати.

б) *Памятники різних наук і відомостей пригідних в життю :*

1. Два збірники Святослава Ярославича, списані з рукописи болгарської, що була перекладом з грецького, зладженим для болгарського князя Симеона. Сі збірники переважно духовного, в части історичного і філософічного змісту, а виїмки сих збірників взяті в значній части із сьв. Отців Церкви. Зладжені вони старословянською мовою, але скрізь сю основу пробивають ся прикмети живої мови рускої, які мимохіть насували ся рускому переписцеві. Тимто сі збірники (1073 і 1076 р.) є в певній мірі першими більшими памятниками рускої мови, а цікаві ще й тим, що містять образ кн. Святослава Ярославича з жінкою і синами (перший український портрет).

2. Пчоли, (рід енциклопедий) після византийських взірців, подавали відомости з цілого обсягу середньовічного знаня, як про Сократа, Плятона, Аристотеля, Софокля й інші постати клясичного сьвіта та їх житє і науку. Такі збірники, були улюбленою книжною формою на Руси. І нині у нас любують ся в збірниках і альманахах.

в) *Памятники історичного і землеписного змісту :*

1. Палєя ¹⁾ подає виклад старозавітної історії на основі Біблїї. Відтак переходить у літописний збірник оповідань з Біблїї і всесьвітної історії (Хронограф), і подає відомости історичні, біографічні, географічні, природничі а при тім чимало апокрифічних оповідань і повістий.

2. Літописи (хронїки) починають ся старозавітними оповіданнями і переходять відтак до історії Сходу і Византиї.

3. Христїянская топографія (землеписні відомости).

4. Апокрифи (або ложні, заборонені книги) відгравали важну ролю в рускій літературі. Вони розширювали старі і новозавітну історію, списану в книгах сьв. Письма, подробицями, чужими, незаними в канонїчних (одобрених Церквою) книгах. Сотворенє сьвіта, доля перших людей, патріархів, жидівських царів, описані в Старім Завіті коротко і тому лишали багато в сьв. Письмі невияснених питань, що розбуджували релїгійну цікавість. Старозавітні апокрифи, в формі і тоні біблїйних писань, оповідають про перших родичів, їх упадок і прогнанє з раю, а новозавітні про прихід Месїї, єго земне житє, діла апостолів, подвиги сьвятих і мучеників, Пр. Богородиці, н. пр. Ходженє Пр. Богородиці по муках; Слово о Лазаревім воскресеню, про конець сьвіта, страшний суд, загробне житє і т. и.

¹⁾ вислів грецький, означає старий завіт.

Найважніші старозавітні апокрифи є: „Сказаніє о Адамъ и Евѣ“, в котрім розказано про жите в краю і гріх перших родичів: „Книга Еноха“ (се є легѣнда про гріхопадєнє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд); „Огкровеніє Авраама“ (оповіданє про єго суд над грішниками і розмова єго із смертю); „Исходъ Мойсєєвъ“ (казочна історія про гнобленє жидів і їх вихід із землі фараонів); „Сказаніє о царѣ Саламонѣ“, (котре подає оповіданя про мудрі суди Соломонові); але найбільше популярним було оповіданє про Соломона і Китовраса (про будову сьвятині). З новозавітних апокрифів замітні: „Хожденіє Богородици по мукамъ“ (Вибір з укр. літ. 3. вид. стор. 34.), „Хожденіє апостола Павла по мукамъ“ (пророцтва про страшний суд і антихриста), на котрім Дант, італійський поет з кінця XIII і початку XIV ст., Фльорентинець, оснував свою „Божественну комедию“. (Пор. також переказ про Мадеєве ложе, Міцкевича *Uciezka*, й інші).

Апокрифи, багатий релігійний епос, переповнений східними казками і новозавітними легѣндами розповсюджував ся з християнством на азійськїм Сходї й європейськїм Заходї. Сї памятники стали загально звісними легѣндами і переказами та відбили ся в письменстві, в народній поезії, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковнім мистецтві. Вони розповсюджували ся письменством і переказом, а особливо богомольці (паломники) промостили їм дорогу в народні верстви. Основою тих оповідань є народний переказ орієнтального походженя, а часто перерібка релігійного поганьського міту. Апокрифічні книги прийшли до нашого письменства з Візантії в рукописах південно-словянських, на що вказує їх давна назва „болгарских басень“.

Після татарського нападу, в добі занепаду просьвіти на Руси, навіть мало осьвічені духовні послугували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і супроти волї Церкви і тямучого духовенства війшли вони в нарід, склонний до дивоглядних забобонів. Бібліїтні теми апокрифів служили поетам всяких народностей жерелом їх творів; (на їх основі повставали середньовічні містерії (див. низше), поеми Данта, Мільтона ¹⁾ і Кльопштока ²⁾).

З апокрифами звязані т. зв. „ложні молитви“, забобонні заклинаня і замовлюваня, віщованя (виклади снів і щоденних подій житя розширились дуже між народом і полишили слїди в устній словесности).

¹⁾ Англійський поет († 1674 р.) написав поему „Утрачений рай“.

²⁾ Німецький поет († 1803 р.) написав поему „Мєсиада“.

2) *Памятники літературного характеру (півдуховного, півсвітського змісту):*

1. Повісти і новелі дісталися з византийською духовною літературою на Русь через південно-словянські краї. Головним їх жерелом була Індія і взагалі Схід, звідки ці твори перейшли в Європу (в V—VII ст. до Хр.). Хрестоносні походи причинилися відтак до ще живішої обміни західних і східних тем казочних (з чого вийшли лицарські романи). (Н. пр. Повість про Варлаама й Йоасафа, гл. Вибір стор. 63).

2. Легенди і духовні казки, в котрих із священного переказу часто остає лише назва особи або події, а все инше є чистою вигадкою фантазії, мають головню поучну основу. Жерелом тих творів є Схід а особливо Індія. Вони показують нам релігійно-моральний світогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід християнство і під якими впливами зложився у народу погляд на віру і релігію. Із старозавітних легенд замітні н. пр. про Соломона, з новозавітних про „Хожденіє І. Христа и апостоловъ“, про св. Миколая, котрий з почином XIII ст. стає неначе народним руским святым, про св. Володимира і хрещенє Руси, про св. Бориса і Гліба.

Коли легенда прибирає гумористичні прикмети, тоді переходить у сатиричну анекдоту. Сюди належать численні легенди про духів тьми (дияволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу, а стали немічними і слабими так, що нераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх (гл. Вибір стор. 144).

3. Духовні стихи мали метою протиділати поганьському світоглядові народу і утверджувати християнство та релігійність. Початок і кінець світа, житє Спасителя і святих, нагороди на страшнім суді праведників і кари грішників — се найзвичайніші теми духовних стихів. (Гл. Вибір стор. 85—89). Духовні стихи співали звичайно старці, звані „перехожими каліками“ (від обуви званої по лат. caliga), що яко богомольці ходили по святих місцях (особливо до св. Землі і до Єрусалима) за милостиною.

б) Саморідне староруске письменство.

Твори перекладної византийсько-болгарської літератури були взірцями і дали почин до питомого руского письменства в старинній Русі. А що тоді головню розходилося о потреби рускої Церкви, о християнську просвіту народу, а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто старинна руска письменність служила головню тій цілі і тому мала переважно церковний характер. Отже головними формами старинно-руского пись-

меньства були Слова, Послання, Поученя, Збірники моральних речень ітп. Взірцями християнського життя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. П а т е р и к а х (житєписи сьв. Отців Церкви), а під впливом тих образів являють ся і в рускій Церкві благочестиві мужі, котрих житє і подвиги дали почин до витвореня окремого роду письменства — патериків або житий сьвятих, київско-печерских угодників.

Природна потреба, зберегти в памяти нащадків замітні події рускої Церкви і держави, дали почин літописям і історичним творам, котрі вже в початках рускої літератури займають визначне місце.

Благочестивий звичай руских богомольців, спільний всім середньовічним народам, відвідувати сьвяті місця, зродив окрему форму творів у стариннім рускім письменстві т. зв. Х о ж д е н и я або П а л о м н и к и (описи подорожий).

Крім тих форм письменства маємо ще пам'ятники законодавства, важні для історії язика, звичаїв і духового розвитку руского народу. — Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устній словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених у літописах, зберіг ся майже одинокий вельми цінний пам'ятник: Слово о полку Ігоря (Пісня про похід Ігоря). — Осередком просьвіти і літературної діяльності від самого почину письменства аж до половини XII ст. був на полудні Київ, на півночі — Новгород.

Характер і форма тогочасного письменства. Староруске письменство виробило ся під впливом византийської і болгарської літератури і ддятого першими починами літературними в давній Русі були переклади і переписування творів тих літератур. Просьвіта розповсюджувала ся помалу не тільки з самого почину введеня християнства, але й протягом всеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках, а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, числити і сьпівати, а на висших ступнях ще й грецької мови ¹⁾. Всі інші знання здобувано читанєм книг („почитаніє книжное“). Задля того переписуване книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значінє і вважало ся тоді до певної міри літературною діяльністю. Хто умів читати і прочитанє розуміти, того вважали тоді ученим, а літописи згадують з похвалами про

¹⁾ В західних землях давньої Русі вчили ся також латинської і німецької мови. Особливо в канцелярії Галицько-Волинських князів XIV ст. вельми цінили латинську мову.

таких людей і називають їх вельми ученими або книжними, великими філософами ітд. В часах, коли не відоме ще було книгопечатанє, було переписуванє книг конечним способом до розповсюдженя просвѣти і грамотности. А особливо на Русі писанє книг уставом або полууставом було трудним і повільним ділом, що вимагало багато часу і терпеливости. Тимто книжки були вельми дорогі¹⁾. Навіть князі і княгині занимали ся переписуванєм книг (св. княжна Евфросинія Полоцка, Володимир Василькович Волинський), а деякі закладали бібліотеки, як Ярослав Мудрий. Сей князь велів також перекладати книги з грецкоґо на словянський язик. Також на Атоні, де по тамошних монастирях проживали і Русини, занимали ся переписуванєм і перекладами книг. Там перенесено після овлади Царгорода Турками багато книг, там проживало багато учених монахів.

I. Перший відділ першої доби. Процвѣт руского письменства.

Українські землі були головними огнищами староруского письменства, однак із староруских творів заціліло майже виключно лише то, що зберегло ся на півночі, а північні переписці значно поспували в тих творах староруску мову. З дотепер відомих творів, почавши від XI ст., бачимо, що твори сеї доби визначали ся житєм, полетом, свіжою силою і поетичним настроєм.

1. Богословске (духовне) письменство і проповідництво. Слѣдом византийских отців Церкви виступають на Русі святителі із саморідними взірцями церковної вимови. В тоґочаснім проповідництві на Русі бачимо два напрями (як би дві школи). „Поученіє братіи“ новгородского архієпископа **Луки Жидяти** й проповіді ігумена **Теодозія Печерского** (гл. Вибір стор. 5.) визначають ся приступністю змісту, простотою складу, і глибоким реліґійним настроєм, поучують о правдах і засадах Христової віри і обовязках для Бога і людей²⁾. Другий напрям — визначає ся наслідуванєм византийскої красомовности, символічними порівняннями (н. пр. між старим а новим Завітом),

¹⁾ Володимир Ярославович Галицький заплатив за молитвенник 8 гривен кун (більш 30 корон) тоді, коли ціна челядина (слуги) вносила 5 гривен.

²⁾ Преп. Теодозій був ігуменом основаного св. Антонієм ківсько-печерского монастиря. Він навчав не тільки братію, але й парід і писав послання до сучасних князів Ізяслава і Святослава, котрим нераз робив докори що до їх несправедливости. Була се сильна і рішуча вдача, глибоко перенята ідеєю християнства.

бистроумними порівняннями і зворотами, силою і багатством висловів та поетичною живописністю.

Зпоміж перших проповідників визначає ся слово першого руского митрополита в Києві, **Ілариона**, (в половині XI століття) „О законъ Моисеомъ давѣмъ и о благодати и истинѣ Іисусъ Христомъ бывшей“ і з ним злучена „Похвала кагану (князеві) нашему Владимиру“ (гл. Вибір стор. 1—4). Воно визначає ся всіми прикметами великого духовного проповідника, глибоким знанем сьв. Письма й історії Церкви, сильним християнським чутем, національним настроєм, правильним розкладом гадок, остроумними порівняннями і зворотами, простотою викладу, багатством слова, живим і поетичним полетом. З любовю і одушевленем говорить він про Русь, радує ся її величністю, а її слава дорога єму не тільки длятого, що там запанувало християнство, але що се єго рідний край. Прославляє Володимира і славний город Київ, кличе одушевлений: „Радуй ся, обрадованна, Господь з Тобою“, а до Києва: „Радуй ся, благовірний городе, Господь з Тобою“. З такою історичною правдою, сердешністю і поетичною сьвіжістю міг „красне сонце Руси“ зобразити лише великий мистець, що довго вдивляв ся в діяльність Володимира. Сею похвалою Володимирови покориствовав ся при кінці XIII ст. Волинський літописець для прославляв Володимирського князя, Володимира Васильковича (гл. Вибір стор. 30).

Клим Смолятич, другий руский митрополит, „великий книжник і філософ, якому рівного не було в Рускій Землі“, вславив ся проповідями, з котрих зберегло ся тільки „Послание Ѡмѣ пресвитеру смоленьському“. В нїм вказує він, що крім праведного житя повинен духовний пастир мати високу освіту, щоби міг кермувати Церквою і розуміти сьв. Письмо. — В XII-ім столітї виступає **Кирил**, чернець а відтак єпископ **Турівський**¹⁾, що зєднав собі імя другого „Золотоустого“. В своїх проповідях (гл. Вибір стор. 4—5) звертає ся він головно проти забобонів, ворожбитства і т. и., однак єго проповіді не тикають сучасного руского житя і не мають ціхи народности, але визначають ся високо поетичними порівняннями й образами. Формою зближає ся він до Ілариона. Дуже популярними були також молитви уложені Кирилом Турівським.

З похвалою в виді короткого огляду заслуг, явила ся житєцєсь („житіє“) яко опис подій з житя сьвятого.

¹⁾ Турів на Полісся, коло Пиньска.

2. Житєписи. Житєписи святих близько підходять моралізауючим настроєм до проповідий. Вони містили ся в т. зв. патериках, то є в збірниках житєписий зложених у цілість. Такі житєписи були оповіданнями присвяченими звеличаню благочестивих подвигів або споминам про діла і муки святих осіб (н. пр. одна з найпопулярнійших книжок на Русі, **Печерский Патерик**, списуваній у Київско-Печерській Лаврі). Основою Печерского Патерика служить оповіданє Нестора про перших печерских святих н. пр. про Теодозия враз з „посланнями“ Володимирского епископа Симеона й Полїкарпа, печерского черця. Симеон був печерским черцем (опісля епископом Володимирско-Суздальским) і написав посланнє до Полїкарпа, що нарікав на чернечу самоту. Симеон радив погодити ся із смирним монастирским житєм і долучив житя деяких печерских святих та оповіданє про засновини Київско-Печерского монастиря. Полїкарп послухав рад і наук Симеона і опісля на основі устного оповіданя Симеона описав житя кількох печерских святих. З кількох оповідань Нестора і писань Симеона та Полїкарпа утворив ся Печерский Патерик, до котрого опісля додавано інші житєписи.

Деякі з таких оповідань або житий святих увійшли яко вставки до Початкової (найдавнішої) Літописи, написаної Нестором, н. пр. оповіданє про муки свв. Бориса і Гліба, повість про початок Печерского монастиря (хїбно приписувана Несторови), про перших святих печерских (Вибір стор. 7) а також два твори монаха Печерскої Лаври, преподобного Нестора, про Житє і похорони Бориса і Гліба і Житє Теодозия, ігумена печерского. Твори Нестора, а особливо **Житєпись свв. Теодозия** (XI ст), писані в доволі виробленій формі, складно і зручно, можна вважати першим взірцем справдішньої житєписи, уложеної після византийских первотворів на рускій основі. Опис домашнього житя Теодозия дає нам образ давного руского житя, особливо родинного, під впливом християнських засад. До того або троха пізнішого часу треба віднести легендарні оповіданя про „**Чуда свв. Миколая**“, одного з найпопулярнійших на Русі святих, котрого з почином XIII ст. вважали мов би руским народним святим.¹⁾ В житєписях проявила ся головно діяльність київскої Печерскої Лаври, в котрій проживало багато вельми начитаних черців.

32.736

¹⁾ гл. Чит. для I р. учит. сем. 2 вид. стор. 44. і Вибір з укр. літератури 8 вид. стор. 38.

Львівська державна наукова бібліотека

Львівська державна бібліотека АН УРСР

214 323450

З утвердженням християнства на Русі зливалося церковне життя щораз більше з народним, народний світогляд укладався під впливом церковного погляду. На такій основі витворився своєрідний легендарний епос в устах народу, котрий щораз більше проникав також у письменство. В перших письменних пам'ятниках біблійна й євангельська історія була головним джерелом для легендарних оповідань, а тим способом той сам давній зміст про богоугодні подвиги і чуда розширився в ново наведеному християнському світі на Сході і Заході. Тим способом пояснюється схожість легенд, які витворювалися на тій спільній основі. Для того легенда руских житєписий і чудесних оповідань має тільки подібності не лише з византийською, але й із середньовічною західно-європейською легендою в епічних оповіданнях.

3. Літописання почалося не лише в Києві і Новгороді, головних осередках давнього руского життя, але й в інших старинних руских містах. В половині XI стол. повстала **Початкова Літопись** Начальна, („Повѣсть временныхъ лѣтъ“), котру опісля продовжувано, розширювано і перероблювано. Автором сеї літописи є преп. **Нестор**, чернець Київсько-печерського монастиря (народ. около 1056 р. в Київщині, умер між 1113 а 1136 р.). Основою літописи послужили перекази народні й оповідання сучасників, самовидців, а також письменні джерела рускі і византийські (н. пр. Мадали і Гамартоля), переложені з грецького язика в Болгарії.

Початкова Літопись, се багатий збірник оповідань з минувшини старинної Русі. Починаєся оповіданням про поділ землі між синів Ноя після потопа та про розділ народів із заміткою, що словенський й язик (наріччя) пішов від Яфетового племені. Далше оповідає про поселення Слов'ян на Дунаю, а відтак про розселення по інших околицях і про назви ріжних слов'янських народів. Згадує опісля про поселення Словен над озером Ільменом і закладини над ним Новгороду, про дорогу з Варяг (Скандинавія) в Грецію через Чорне море (зване опісля Руским) і про проповідь св. Андрея на берегах сего моря і на київських горах.¹⁾ Далше оповідає про звичаї слов'янських племен²⁾, а з р. 862 починаєся властива літопись про покликання Варягів ізза моря і початок Рускої держави. До сеї Повісті временних літ ввійшли також деякі перекази (н. пр. про Кирила Кожемяку,³⁾ про боротьбу кн. Мстислава з Редедою,⁴⁾ договори Русі з Греками,⁵⁾ поучення кн. Володимира Мономаха дітям.⁶⁾

¹⁾ Вибір стор. 10. ²⁾ тамже стор. 12. ³⁾ тамже стор. 12.

⁴⁾ також стор. 14. ⁵⁾ тамже стор. 60.

⁶⁾ Чит. д. II р. 2 вид. стор. 116 і Вибір стор. 39.

Мимо сеї збірної праці, довершеної протягом около 60 літ, і всіляких редакцій, має Начальна літопись¹⁾ вид деякої суцільности. Вся літопись навіяна духом християнської набожності і любовю до рідної землі. Літописцями і продовжателями Начальної Літописи були духовні. Тимто літопись лучить історичне оповіданє з релігійно-моральною поукою. Літопись визначає ся епічним способом оповіданя, живостою і образостою, а навіть поетичним настроєм. У многих місцях форма літописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповіданя і руских пісень. Любов до рідної землі не переходить у загорілість, а визначає ся любовю правди і предметовим зображенєм історичних подій, не закриває слабих сторін і недотач, про котрі говорить з повною щіростю. Тимто ся літопись що до своєї вартости немає нічого собі рівного в сучасних літературах. Літопись писана церковно-словянським або старо-болгарським язиком, однак в ній стрічаємо багато слідів живої народної мови старорускої, особливо там, де літописець наводить народні перекази або розмови дієвих осіб.

Київска Літопись (гл. Вибір стор. 18) є продовженєм Початкової Літописи і доведена від 1110 – 1200 р. В склад сеї літописи ввійшли головне київські записки а також всякі вставки, між иншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців (гл. Вибір стор. 18.) Літописець оповідає більше про події Київської землі, ніж про инші області Руси, а характер і язик Київської Літописи зближений до Початкової. Особливу бачність звертає на любов братню і почутє єдности поміж князями.

4. Памятники правничого і закондатного письменства. Найдавнішими памятниками руского права є три **Договори Руси з Греками**, котрі поясняють взаємини поміж тими двома народами. Походять вони з X. ст. (907. і 911. за кн. Олега, 945. за кн. Ігоря і Святослава 971 р.²⁾ Переклад сих договорів був зладжений з грецької першої а перший руский літописець вставив єго до своєї літописи, змінивши в дечім вислови і реченя болгарсько-словянські. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріпленя правди вимагали присяги: поганьска Русь присягала пе-

¹⁾ Начальна Літопись не дійшла до нас у первіснім списку. Найстарша збережена рукопись походить з початку XV ст., списана в полудневій Русі, доведена до 1292 р., а перехована в монастирі св. Платія (коло Костроми в півн. Росії) і тому названа Платским списком. Старший є Лаврентьевський список, списаний на півночі (імовірно в Суздалі) монахом Лаврентієм при віснї XIV ст.; є ще й инші пізнійші списки.

²⁾ Вибір стор. 60.

ред Перуном і кляла ся ще й богом скоту Велесом на холмі, а Русини-християни присягали в церкві сьв. Ілїї, де цілували хрест. Сї договори є доказом, що вже перед християнством на Русі були почини письменства.

Найдавнійшим більших розмірів памятником руского правничого письменства і законодавства (у Словян взагалї) є „Руска Правда“ (значить Руске Право) з XI ст., приписувана кн. Ярославови Мудрому¹⁾. Се був збірник звичаєм вироблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерти Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо кн. Володимира Мономаха. В Рускій Правді находимо багато староруских форм і висловів, задля того має вона важне значінє для дослїдів староруского язика.

Після постанов Рускої Правди оплачувано грошевою карою не тільки заподїяні материяльні шкоди, але й убийство. Найблизшим своякам убитого прислугувало право „кровавої пїмсти“; але пізнійше заступлено кроваву пїмсту грошевою карою, плаченою князеви. За тілесну шкоду комусь заподїяну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодій звернути і заплатити грошену кару за обиду. Ковнода проганняно з краю. Злодія, схопленого на крадежи, можна було вбити. Дослїджувано правди з підмогою сьвідків. Уживано також желїзної проби: позваний мав держати розжарене желїзо в руках або ступати по нїм босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руска Правда обмежила закорїнену вже тоді на Русі лихву (за великі довги продавано довжника), давала охорону купцям, дбала про домашнє газдївство і рїльництво.

Що до церковного права обовязував т. зв. Номоканон або Кормчяя²⁾ (книга законів) доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

5 Поучні (Дидактичні) твори — „Поученїя“. Староруске письменство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII і XIII ст. двох сьвітеских письменників, а іменно в. кн. Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—25) і якогось Данила, названого Заточником. Однак і твори сих двох останних письменників, хоч сьвітеских, не вирізняють ся духом, напрямом і цілим сьвітоглядом від духовних творів, бо автори їх черпали своє знанє з тогочасних збірників духовного змісту.

а) Поука Володимира Мономаха дітям. При недостатчі підручників про вихованє дітей, в котрих би також були виложені всесторонні обовязки чоловіка, проявляла ся потреба поук родичів дітям з порадами що до житя. Такі поуки мали значінє житєвих установ і звали ся звичайно-

¹⁾ Вибір стор. 61.

²⁾ Кормчяя розумїє ся „Книга“ походить від староруского кормити, нинїшне кермувати, управляти. — Номоканон — грецке слово зложене, значить: закон і правля.

„Домострой“. Першим взірцем того рода є „Поученіє Владимира Мономаха“, одного з найбільш освічених і читаних князів руских, а при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині добрі засади моральности і замилене до науки. Мати вго була Грекиня, а отець вго знав пять язиків, котрих научив ся з власної охоти. „Поученіє Мономаха“ уложене під впливом византийских взірців а особливо на взір статі „Поученіє дітям“ у Збірнику Святослава.

Приводом до написаня „Поученя“ були в княжій рускій родині нещасні усобиці, що саме тоді ворушили рускою землею. Поука Мономаха визначає ся, при всім впливі тогочасного аскетизму і патрархальної самовлади, благородними, людяними думками і лагідним характером князя-автора.¹⁾

б) „Слово Даниїла Заточника“ є зложене з ріжних виімок з сьв. Письма, з літописи, з народних приповідок і поговірок та инших жерел, а сам автор каже, що вибирав з ріжних книг, як пчола збирає соки з цвітів. Тимто „Слово“ схоже з давними поуками, із статями „Пчель“ і т. п. Слово Заточника містить біблійні приповідки і народні пословиці про розум і глупоту, про богатство і бідність, про добрих і лихих панів, про незгоду князів, про лихих бояр і судиїв. Твір сей вельми радо читали іменно задля того, що визначає ся питомим рускому народови гумором і сатиричним настроєм. Тимто зберіг ся він у численних списках. Сей памятник кидає також цікаве світло на культуру тодішнього суспільства.

6. Старинна руска поезия. Нема ніякого сумніву, що в старинній добі руского письменства розвивала ся поезия з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того були ще приповідки, загадки і т. и. На се вказують не тільки черти збережених пізнійше творів народної словесности, але й порівнанє з такими памятниками инших народів. Про встанованє народної поезії свідчать навіть памятники книжного староруского письменства. Духовні книжні твори, в дбалости про утверженє християнства, звертали ся проти останків поганьства і вказували на се, про що співали пісні або оповідали народні перекази. Тай у Початковій Літописи, в оповіданю про дохристиянський побит руских Словян, находимо згадки о „бѣсовскихъ игрищахъ“, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руского черця Якова (в 2-гій полов. XI ст.) про „играніє, бѣсовское пѣніє, плясаніє“ (танці) і „гудѣніє“ (гудьбу). Князь Володимир Мономах у своїй Поуді дітям згадує про весільні пісні та й у пізнійших

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 116—119. Вибір стор. 39—40.

духовних творах забороняють християнам „б'їсовскїи игры, п'їснї мірскїи“ і т. и. В переказах заведених до Початкової Літописи — н. пр. про заснуванє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира і Рогніду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн. Мстислава з Редедєю і т. и.¹⁾ — находимо відгомін давного дружинного епосу²⁾. Галицко-Волинська Літопись містить натяки на пісні про кн. Романа; згадує про „словутного півця Митусу“, що не хотів покорити ся кн. Данилови — (деякі учені вважають єго лише церковним півцем) — і про „П'їснь славы“, зложену в честь Галицких князів Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з руско-половецької боротьби про хана Отрака і гудця Оря в Іпатській літописи.

На сліди старорускої поезії вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку), відгомін давного дружинного епосу.

Релігійно-моральний напрям староруского книжного письменства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очевидно не сприяли розвитку світської поезії, як се стало можливим у західній Європі (лицарська поезія, трубадури, мінезєнгери) а то, що витворило ся, не було допущене до письменства: „б'їсовскї пісні“ не нашли місця в книгах і в значній частині запропастилися. Се був великий ущерб для поетичного розвитку руского народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весільних обрядах і пієнях).

„Слово о полку Игоревѣ“ є неперечно найгарнішим виразом старорускої поезії (Пісня про похід князя Ігоря на Половців в р. 1185.³⁾ Зберегло ся воно в одинокій рукописи, що після печатаного виданя згоріло,⁴⁾ а хоч багато дослідників видадо коментарі і критичні розвідки, не встигли усунути деяких неясностей і незрозумілих місць.

Історична основа пісні. Бажаючи прославити ся побідою над Половцями, Ігор Св'ятославич, кн. Новгороду Сіверского, виправив ся (1185 р.) з сіверскими князями —

¹⁾ Вибір стор. 14.

²⁾ Дружина війська, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолі, була найбільш діяльною верствою на Руси в княжій добі. Пісні, в котрих оспівувано події сей дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся в деяких колядах і щедрівках.

³⁾ Вибір стор. 40—59.

⁴⁾ Слово о Полку находило ся в рукописнім збірнику з XV або XVI ст. Відкрив сю рукопись гр. Олексій Мусин-Пушкин 1795 р. і видав 1800 р. Сей твір переложено на різні європейскї язики, а також многі поети українскї переклали сю пісню нинішньою мовою.

братом Всеволодом Курским (званим Буй-Туром), з сином Володимиром Путивельським і братаничем Святославом Ольговичем, кн. Рильським, — над Дон. Тут стрітили їх Половці. В першій бою побідили рускі князі, але опісля, відтяти від води і окружені хмарами кочовиків, понесли страшне поразенє і попали в полон. Ігор утік звідтам з підмогою конюшого Овлура на Русь, а син Володимир оженив ся з дочкою половецького хана Кончака і по двох роках вернув на Русь із Всеволодом.

*Поет*¹⁾ неперечно користував ся історичною основою події, поданої докладно в Київській Лїтописи.²⁾ Але побіч того подає поетичні подробиці, основані на мітичних повірях, всуває ліричні вставки і висловлює патріотичні почуваня з нагоди княжих усобиць і наостанку наводить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивлі.

Зміст піснї. Невідомий по імені поет хоче оповісти про похід Ігоря по діям бувальщини, а не по замислам Бояна. Ігор виправляє ся з дружиною і війском на Половців, але нараз затьма сонця покриває все військо. Ще й інші зловіщі знаки тревожать Русинів. Ігор не зважає на зловіщі знаки. „Ліпше най нас порубають, як мають полонити“. Ігор хоче спису проломити кінець поля половецького, хоче голову свою положити або шоломом напити ся води з Дону. В п'ятницю рано Русини побідили Половців, але вже другого дня природа посилає знов зловіщі знаки: з моря ідуть хмари, лискають сині лискавиці. Вітри віють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, воєнні прапори гомонять. З усіх сторін обступають Половці руске військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, боре ся з ними хоробро.

Тоді то чорна земля була копитами поорана і кістями засіяна а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березі бистрої ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба брата, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в иншу неволю. І природі стало жаль руских лицарів. „Вяне трава від жалоців, а дерево з туги до землі похилилось“. Плачуть матери за своїми помершими хоробрими синами, ридають за своїми мужами а сестри за братами. Навіть стїни гóродів знемогли від смутку а туга обгорнула Київ.

1) Автор не відомий нам по імені, але з его твору можна догадувати ся, що був чоловіком сьвітським, сьвідком описуваних подій, імовірно дружинником Ігоря. Пісню написав між 1186, роком повороту Ігоря з полов. неволї, а 1187, роком смерті Ярослава Осмомисла, до котрого відзиває ся ще яко до живого.

2) Вибір стор. 18.

В тій хвилі сумній для Русинів відзиває ся поет до руских князів, особливо до Галицького князя Ярослава Осмомисла, щоби пімстити на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганьску неволю. Але ніхто з князів не поспішає їм на допомогу. Поет знов згадує про незгоди князів (Сон і Плач Сьвятослава). А тимчасом Половці воюють руску землю. Вони обсадили місто Ігореве, Путивль, де на мурах городских дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем. Тимчасом Ігор утік щасливо з неволі. Ціла руска земля зрадувала ся тою веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить єму траву на срібних своїх берегах та одягає єго теплими мраками під тінию зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два хани половецькі, Кончак і Га. Сонце сьвітить ясно на небі, князь Ігор вже в рускій землі. Дівчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матери Божій за виратуванє з половецької, поганой неволі.

Поділ „Слова“. „Слово“ можна поділити на три части. В першій описаний похід, бій з Половцями і полон князів. Спомин про побіду Сьвятослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до другої части „Слова“, що починає ся сном сего князя і містить у собі спомини про давнійших і візванє до сучасних Ігореви князів, щоби вступили ся за „обиду сего времени“, за землю руску, за рани Ігореві. Третя часть обнимає плач Ярославни (Євфросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицького), оповіданє про побіг Ігоря з неволі і яко закінченє — похвалу князям і дружині.

Провідна думка пісні є — *єдність рускої землі.* Представником сеї провідної ідеї робить автор київського князя Сьвятослава, котрому вкладає в уста візванє до руских князів, називаючи се візванє золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, звертає ся автор кілька разів до самолюбних, сварливих і завидливих руских князів з докорами. Ліпша минувшина тих часів, коли ще Русь не була роздроблена, навіває поетови часто ліричні вставки. Незгода між рускими князями викликує у автора пісні, що був очевидно щирим народолюбцем, тугу і жаль про руску землю і про розлад між рускими князями.

Поетична сторона пісні. Пісня про похід Ігоря зображає вірно з літописним оповіданєм не лише внутрішній лад дружинно-княжої доби Руси, єї побит, культуру, відносини і змаганя, але й з літературно-мистецького погляду має важне значінє, бо в ній зберегла ся в головних чертах

народна поезія XII віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він своєму творови епічний характер. Сей епічний характер виразився передовсім у мітольоґічнім живлі. Але хоч мітольоґічне живло поетови насуває поетичні, мистецькі образи, які і в Ігоревій добі не втратили ще значіня, всеж таки „Слово“ має християнську цїху, сам поет християнин говорить про церковний дзвін, про утреню і храм Пр. Богородиці Пирогощої в Києві (образ Пр. Діви названий так від імени купця Пирогоща, що принїс сей образ Юрию Довгорукому).

Світогляд поета і форма пісні. При реліґійно-моральнім напрямі староруского письменства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох століть християнства так розкішно живописувати картини з поганьським світоглядом, прикладаючи їх до Рускої землі, княжого роду і самої пісні. Деякі уважали „Слово о полку“ героїчною піснею клясичною, інші твором народної поезії — народною думою. Однак се річ вже признає, що се твір одного автора, хоч невідомого по імені поета, котрий у своїм творі послуговував ся тоді иншими народно-поетичними мотивами і літературними формами. Подібности сих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчнім старорускім епосі (званім билинами)¹⁾, котрого основою служила вікова боротьба против азійських кочових племен, і в українських народних піснях та думах. Деякі критики порівнували „Слово“ з найліпшими епічними західно-европ. творами: Нібелюґами, або з піснею про Ролянда, однак „Слово“ визначає ся перед тамтими епопеями прикметами незвичайної світлої битової і поетичної та історичної вірности і реалізму.

Поетична краса і настрої „Слова“. Особлива краса „Слова“ проявляє ся в чудових поетичних картинах воєнного походу і бою, в живих картинах і символічних яви-

¹⁾ Се епічні пісні про героїв, званих богатырями, з напів-мітичною, напів-історичною цїхою. Назва билина походить від биль т. є подія, минушина. Вони визначають ся епічним спокоєм, бо події в них оспівані вельми далеко відстають від звичайних людий. Основою билин є події з Київської землі, а герої тих подій громадають ся коло в. кн. Володимира. Билини збереглись на далекій півночі Росії, куди їх занесли переселенці з Руси, коли тут знов наступали нові політичні події, що давали теми до нових поетичних творів, які затерли в тямці народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезія козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в думах зображено все так близьким дійсностю, що се мимохіть викликає живу участь у співців і звідси проявляє ся в думах сей ліризм, який так різко відбивав від епічного сповою билин.

щах природи та в ліричних вставках (як Плач Ярославни). Ціле оповіданє проникнуте патріотичним настроєм співця, що висловлює свій жаль ізза княжих межиусобиць та нападів поганців і, згадуючи славні подвиги давнійших часів, взиває до згоди й єдності. Сей настрій поета був загальним почуванєм найліпших людей тої доби і нераз находив вираз у літописи, в поуці кн. Мономаха, в церковній науці і в легенді. При тім настрою поета розкриває ся єго фантазії широкий овид: сучасність сягає в історичну минавшину і в мітичну старовину; Руска Земля уявляє ся єму потомством мітичного Дажбога; тресьвітле сонце представляє ся божеством (господином); сим іменем знаменує поет вітер-вітрило і Дніпро-Словутицю; божество тьми, Див, кличе верху дерева; Обида представляє ся в виді дівчиці; Полоцкий князь Всеслав перебігає вовкулакою дорогу Хорсови, богови сонця; сам автор окружений сявом „віщого“, спорідненого з божествами співця, слава рідної землі розносить ся широко й далеко, а в сучасну картину вплетені поетичні спомини з глибокої давнини. В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарської дружинної поезії, а в Плачі Ярославни — відгомін глибокої і тужливої лірики народної пісні.

Під впливом віщого Бояна автор Слова надав своєму творови епічний характер, котрий, проявивши ся передо всім мітольоґічним світоглядом, творить головну поетичну основу пісні і надає їй високопоетичної стійности. Вся природа представляє ся живучою, спочуває чоловікови, радіє в радости, віщує лихо і тужить у смутку. Символічні образи пісні, взяті з природи, є при всій простоті вельми живописні. Дерево з туги хилить ся до землі, цвіти посумніли з жалю. В оповіданю й описі уживає часто форми порівняня й уподобляня. Епічна повість переходить часто в ліричну думу, а сї ліричні вставки викликають спочуванє до згаданих у творі подій і осіб.

Пісня дійшла до нас у прозовій формі, але в многих місцях можна замітити звучну ритму а декуди навіть рим, з чого догадують ся, що первісно була вона зложена віршованим ладом. Написана пісня староруским язиком, котрий підляг зміні на церковно-словянський лад під впливом переписців.

„Слово“ зображає нам дружинно-боярську київську Русь з єї політичними ідеалами, думками і почуванями, не схожими з тогочасною дійсністю. Воно є неперечно ориґінальним твором великої вартости історичної і поетичної.

Самими дружинними темами поетична творчість у старинній Русі не обмежала ся а обіймала ширші круги творчости. Так н. пр. в „Слові о Лазаревім воскрес-

сеню¹⁾ маємо поетичний твір, котрий нагадує своїм складом ті поетичні твори, на які вказано висше, яко витвір літературного напрямку кінця XII і XIII століття.

Відгомін „Слова о Полку“ і його наслідування.
„Слово о полку Игоревѣ“ мало великий вплив на поетичну творчість у тогочаснім письменстві, про що свідчить відкритий уривок поеми з XIII ст. п. з. „Слово о погибели рускыя земли“,²⁾ що є найдавнішим доси знаним наслідуванєм „Слова о полку“. З літературного боку не має воно великої ваги, бо єсть тільки реторичним і холодним его наслідуванєм.

7. Подорожи. („Хожденія“). Скоро після заведення християнства на Русі було звичаєм ходити на прощу до св. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепохах і небезпечностях уважано богоугодним ділом. Ціллю сих подорожий була між иншими Атонська гора — де богомольці довше задержували ся, списували там книги і приносили домів багато рукописий і релігійних оповідань — а крім того св. Земля, Брусалим і гріб Господній, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками³⁾. Задля того такі подорожи мали також важне просвітне значінє. Тямучі богомольці списували спомини про свої подорожи під заголовком „хожденіє, странникъ, паломникъ“. Найдавнішим памятником того рода є „Хожденіє игумена Данила“. Воно починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав св. Землю по довшим побиті в Царгороді. Там описані з великими подробицями св. місця і святині, а опис доповнений легендами й апокрифічними оповіданнями. З історично-літературного погляду є се перша проба опісля розвигото паломничого письменства, цікава зображеннями поглядів, прикметами стилю і языка. Оповіданє визначає ся великою простотою, точностю і богатством історичних та легендарних подробиць, щиростю, наївностю і любовю до рідного краю. Все, що автор оповідає і описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник уважають західно європейські знавці самостійним і найосновнішим описом середньовічної Палестини. Автор сего паломника Данило називає себе игуменом Рускої Землі, а хоч не подає місця походження,

¹⁾ Вибір стор. 33.

²⁾ Перша его редакція п. з. „Задонщина“, — друга „О Мамаевомъ побойщѣ“, описує побіду кн. Дмитра Донського над татарским ханом Мамаєм на Куликовім полі (над горішнім Доном) 1380 р.

³⁾ називали їх також странниками або перехожими каліками (від латинського вислову caliga - рід обуви).

то можна здогадувати ся, що жив у Чернігівщині, бо порівнує ріку Йордан з рікою Сноюю (Сосною), котра пливе в Чернігівщині.

Сю подорож до свв. Землі відбув Данило після першого хрестоносного походу за короля Бальдуїна.

Загальний погляд на письменство і просьвіту в I-ім відділі I-ої доби.

Зараз після заведеня християнства на Русі зрозумів Володимир В., що просьвіта може найбільше причинити ся до утвердженя і розширеня християнської віри. Тимто перші князі, Володимир Великий і Ярослав Мудрий, кладуть підвалини до просьвіти засновинами шкіл передовсім по княжих столицях і при соборних (єпископских) церквах. З тих шкіл виходили сьвященики й інші церковні служителі, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладники, що перекладали літературні твори з грецької мови. До сих шкіл ходили не лише діти сьвящеників та церковної служби, але й діти знатних людей, дружинників та міщан. Через те просьвіта ширила ся не лише між духовними, але й сьвітськими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про осьвіту жіноцтва. Тогочасні рускі князі були не лише письменні і любителі науки і просьвіти; деякі навіть були учені і пособляли розширеню науки (Ярослав оснував бібліотеку при Софійскім соборі в Києві; отець Володимира Мономаха, кн. Всеволод, умів пять язиків; волиньскій князь Володимир Василькович названий у літописи „великим філософом і т. д.).

Головними огнищами тогочасної просьвіти були монастирі, як се було і в цілій середньовічній Європі. Особливож славив ся Київско-Печерскій монастир, з котрого вийшли перші рускі письменники а також живописці, музики й артисти. Взагалі в I-ій добі на чолі книжної просьвіти і письменства передув духовенство, спершу в значній части грецке, опісля руске. Тимто тогочасне руске письменство мало духовний характер.

Твори перших руских письменників, — митрополита Іларіона, Теодозія Печерского, Нестора, Кирила Турівского й ин. — показують, що руске духовенство того часу осягнуло значну осьвіту, а Поука Володимира Мономаха, „Слово о полку“ і „Слово Данила Заточника“ стають певним доказом, що осьвіта окрім духовного стану проникала також і в інші верстви суспільства. Однак у ширших верствах була ще темнота, забобонність і прихильність до давних поганьских звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірієм.

II. Другий відділ першої доби. Застій і упадок руского письменства.

В першій половині XIII ст. попала Русь у страшне лихолітє, що довело остаточно до історичного й етнографічного розділу між Русю і Московщиною (В. кн. Володимирсько-Суздальским). В 1240 р. Татари здобули і зруйнували давню столицю Руси Київ і огнище тодішньої культури Київско-Печерський монастир та опустошили і вилюднили край. Наслідком того переносить київський митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом повстає новий осередок політичного і церковного життя на півночі, а відтак тим осередком політичного державного і церковного життя і книжної просвіти стає Москва (від 1328 р.). Значіне Москви особливо скріпило ся після упадку Царгорода, коли вона на місце давньої Візантії стала столицею православія, а в. кн. московський Іван III., одруживши ся з византійською цїсарівною Софією Палеоложанкою, став неначе наслідником византійських цїсарів, називав себе самодержцем а навіть царем. Знищивши самостійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецка), скинувши відтак татарске ярмо, виступав Іван III. як захитник Церкви всего православного Сходу, столиця вго і столиця митрополії Москва вважала себе неначе третім Римом. Тяжище пересуває ся отже з Києва на північ. Київ упав і перестав бути осередком політичного і церковного життя та не міг вже ніколи вернути до давнього значія і богатства. Сї події здержали розвиток державного життя, що ще не встигло уложити ся і зміцнити. На довгий час спинив ся розвиток релігійної просвіти на Руси, залягла темнота і вкоренили ся в народі хибні віруваня. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло багато памятників староруского письменства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про Батия і Золоті Київські ворота або Михайла Семилітка, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодой, ідеал народної сили, що ніколи не слабне а все відновлює ся¹⁾.

Книжна просвіта після упадку Києва находить пристановище в західноруских князівствах, Галичі і Володимирі Волинськїм.

Одначе Київ не втратив зовсім свого просвітнього характеру і в тяжкій хвилі татарского погрому. В самім Києві не переривала ся традиция і давні памятники — як

¹⁾ Вибір стор. 58.

Літопись і Печерский Патерик — зберегли своє значінє і повагу. Руска народність довго зберегала своє верховладне значінє в стариннім осередку, в Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарське лихолітє потрясло всіх до глибини душі, приняло ся духовенство за єго підєм і просвіту.

1. Богословське духовне письменство. Проникнути вірою в Божий промисл, підносять єпископи і сьвященники свій одушевлений голос і старають ся ослабити важкі наслідки татарського лихолітя. Поміж єпископами визначив ся київський митрополит Кирил, котрий спровадив болгарско-словянську рукопись Кормчої книги або Номоканону, що здобула собі на Руси велике значінє яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але й у справах приватного і родинного житя. Кормча виступає також против останків поганьства в народних віруванях і звичаях. Митрополит Кирил перевів також реформу підупавшого духовенства і установив т. зв. „правила Кирила“, після яких духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем був Серапіон, ігумен Київско-Печерського монастиря, „вельми учений і сильний у сьв. Письмі“, як о нїм висловлює ся літопись. Митрополит Кирил поставив єго Володимирско-Суздальським єпископом. Серапіон звертав ся в своїх поуках до народу, вказуючи на нехристиянське житє, як причину лихолітя. „За грїхи наші, говорив він, Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодой краси, ані немочи старців, ані молодости дітий“. Єго поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щирістю і глибокою любовю до вірних.

„Слово нѣкогого Христолюбца“, виступає проти поганьства і подробицями, поданими у своїм „Слові“, доповняє ті скупі підомости літописні, які маємо про віруваня і звичаї, що зберегли ся між народом у два віки по заведеню християнства.

Поуки Кирила і Серапіона приступнійші для ширших верств народу, як поуки Іларіона і Кирила Турівського.

Визначив ся ще й митрополит Киприян, родом Сербин, в 2-ій половині XIV ст., котрого літописи називають „вельми книжним і учительним“. Він відбудував зруйнований Татарами Київско-Печерський монастир, привіз із собою багато церковних книг з південної Словянщини, дбав про розбудженє письменства і в своїх церковних писаннях згадує вперше про т. зв. апокрифічні повісти і твори.

Упадок політичної самостійності південно-слов'янських держав (з кінцем XIV ст.) перервав і там літературну діяльність і з того часу перестали на Русь приходити твори південно-слов'янського письменства. Руске письменство, що занепало після татарського лихоліття, не могло винагородити сеї недостачі.

2. Літописи. Галицко-Волинська Літопись ¹⁾ — третя частина, додана до Початкової і Київської Літописи, є найціннішим пам'ятником історичного письменства в давній Русі і головним жерелом для пізнання рускої минувшини і вичученя старорускої мови та одним з найважливіших жерел до історії Литви, Польщі й Угорщини. Перша частина її, **Галицка літопись**, написана в Галичі, оповідає про „великий мятеж“ (бунт) по смерті Галицко-Володимирського князя, Романа Мстиславича; вона написана ладом одноцілого оповідання, без років, якоюсь близькою князеві Данилови особою (імовірно Галичанином), не скорше як у 40-их роках XIII ст.

Друга частина, **Волинська Літопись**, починає ся 70-ими роками XIII ст., писана якимсь волинським літописцем, близьким дворови кн. Володимира Васильковича і кінчить ся 1289-им роком. За прикладом галицкого літописця писав також волинський сю літопись без років. Хронологію (роки) вставив пізнійший редактор літописи, вже по злуці Початкової Київської Літописи з Галицко-Волинською.

Автори Галицко-Волинської літописи були мабуть сьвітські люди, прихильні династії Романовичів. Крім власних помічень користували ся вони оповіданнями самовидців історичних подій і урядовими актами. До таких повістей самовидців належить н. пр. оповіданє про напад Батия на Русь, ²⁾ Битва під стїнами Ярослава (мабуть переповіджений епос)³⁾, про останні хвилі Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо ⁴⁾. Автор Галицкої Літописи був вельми начитаний і осьвічений, знав Слово о Полку Ігоревім, і має багато спільного з образним єго стилем. Знав також грецьких літописців, згадує і про Гомера, послуговує ся взірцями народної поезії, пословицями і поговірками. Літописець оповідає вельми драматично н. пр. про побит кн. Данила в татарській Орді ⁵⁾, диче горячою любов'ю рідної землі, дорожить славою вітчизни і відчуває болючо всяку невдачу.

¹⁾ Вибір стор. 21—30.

²⁾ Вибір стор. 21.

³⁾ тамже стор. 24.

⁴⁾ тамжт стор. 30. ⁵⁾ тамже стор. 26.

Галицко-Волинська Літопись не дійшла до нас у пер-
вописи, але в пізнійшій Іпатскій списку, в котрім північні
переписці в дечім позмінювали її мову що до звукової
сторони, бо тоді вже різниці між язиком північних а по-
лудневих земель Руси були значні; зате має вона велику
ціну що до висловів і старорускої складні.

Друга доба (середня) староруского письменства (1453—1798).

1. Політичні події. З кінцем XIV і з почином XV століття важні історичні події спричинили на Русі новий зворот і політичного й умового життя народу. Галицка Русь вже за Казимира В. (1340) а Вел. Литовско-руське князівство за Ягайла (1386) входить у державну зв'язь з Польщею. З того часу починає ся державний вплив Польщі на рускі землі. Галицка Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руским воєводством і тут списувано урядові грамоти в XIV і в першій половині XV ст. переважно рускою мовою, аж наслідком постанови сойму в Єдльній (1432 р.) майже виключно латинською мовою. Городельська унія (1413 р.) скріплює суспільно-політичний вплив Польщі в руских землях (наділяючи політичними правами лише панів-католиків), хоч литовско-руські мало що не до половини XVI ст. мали окремих князів. До боротьби за автономію литовско-руських земель виступив безуспішно Свирігайло, а відтак за права Русі вступають ся князі Олельковичі, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київське князівство. Семен Олелькович двигнув доведений Татарями до руїни Київ і відновив Печерську Лавру. По смерті Семена Олельковича Казимир Ягайлович зробив кінець існуванню окремого київського князівства і поставив у Києві свого воєводу, одначе не довів до визволення Русі зпід татарської корми. Союз заключений з Іваном III. віддає (1471 р.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мішає ся щораз більше в справи литовско-руських земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександр, з Єленою донькою Івана III. Васильвича, але мимо того Московщина змагає до володарства над Русію.

Люблинська унія (1569), котрою Литву і рускі землі тісно звязано з Польщею, відкрила на Русі весь простір впливам польскої і західно-європейскої культури. Рускі князі і бояри входять у взаємини з польскою шляхтою і з західно-європейскою культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-політичну самостійність, готовила ся до культурного поступу і розбудження своєрідного умового життя і письменства.

Після зруйнованя Византийскої держави повстав на Крими хижаккий ханат Гирейв, а з того часу вельми змінили ся відносини на окраїнах Литовско-рускої держави. За Витовта єї межі сягали до берегів Чорного моря. Але за Казимира Ягайловича, Литовско-руська держава втратила ті південні окраїни. Менглі Гирей знищив пограничні твердині, а між заселеною Київщиною і татарськими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землі т. зв. Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між рускими поселенцями з одного, а татарськими хижакками з другого боку. В другій половині XV і протягом XVI ст. витворює ся там козачина, котра виступає також проти заведеного наслідком Люблинської унії економічного і суспільного ладу та релігійного гноблення на Україні. Знесенє громадского самосуду, закріпощенє хліборобів, спонукало нарід кидати ся туди, в незаселені степи і там приставати до вільного Запорожа.

2. Релігійні події. Фльорентийска унія (1439) скріпила церковну звязь руских земель з Польщею і західною Європою, а рускі митрополити входять у зносини з Заходом (Цамвлак був на соборі в Констанції 1414—18, а Ізидор на Соборі 1438 у Ферарі і Фльоренції). Коли наслідком тих подій виступають на Русі щораз більші сліди західно-європейского впливу, перериває ся культурна звязь Русі з південно-словянськими землями і з Царгородом. Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латинське цїсарство (1204—1261) захитало повагу Византийского цїсарства, та промостило Туркам дорогу до овлади — Балкану. (Сербія по бою на Косовім полі 1389 р. а Болгарія¹⁾ 1393 р. стали турецькими провінціями, а Царгород попав 1453 р. у руки Турків).

Основанє заходами в. кн. Витовта рускої митрополії в Києві), на котру по єго волі рускі єпископи вибрали

¹⁾ Представником впливу Сербії на старинне руске письменство є митрополит Кириян († 1406), родом Сербин, (проф. Ом. Огоновский називає єго Болгарином; до 1380 був він у Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорій Цамвлак (Самвлак), котрого віззав з Болгарії на Русь митрополит Кириян. Він визначав ся глибокою ученостю, а на домаганє в. кн.

митрополитом Григорія Цамблака 1414 р.), окремішньої від давнішої митрополії, перенесеної з Києва у Володимир Суздальський а відтак у Москву, визволило рускі землі зпід церковного впливу Московщини. Київ став тим способом знов осередком релігійного і культурного життя Руси, а наслідком того виробив ся на Русі перегадом инший характер умового життя і просвіти, відмінний від крайно національного і церковного типу з деспотичними змаганями в Московщині. Московщина після Фльорентийської унії й упадку Царгорода (1453 р.) визволила московську митрополію зпід зависимости Царгородского патріархату. Однак деспотичні змагання Московщини відвернули від себе і духовенство і міщанство Руси, а православні рускі єпископи на соборі 1590 р. признали торжественно Царгородского патріарха головою православної Церкви на Русі. Царгородскі патріархи опікували ся з того часу справами рускої Церкви, церковними братствами і школами.

Берестейська унія (1596) викликала вправді роздвоєне в широких верствах руского суспільства, бо зносила громадский, виборний устрій Церкви на Русі і спричинила релігійні спори, котрі доводили нераз до насильства, однак викликала значний рух літературний і просвітний, а з тим і змагання до витвореня власної науки. Серед руского суспільства виступали горячі оборонці народности і ся боротьба достарчає головного змісту рускому письменству протягом XVI—XVII ст. До тої боротьби стало галицке а передовсім львівске міщанство в обороні „благочестивої“ віри, і довело до розбудження широких верств народних, головно селянства.

Крім економічних і суспільних відносин Берестейська унія зробила великий вплив на нарід наслідком зміни виборного ладу в Церкві. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за помочію до широких народних верств з одного боку, а з другого під релігійним пранором лучила ся в інтересі „рускої віри“ з представниками висших руских верств, з їх останками, з — міщанством, духовенством а навіть із шляхтою. Довголітні війни польско-козацкі, що заповнили другу половину XVII ст. і страшно зруйнували правобережну Придніпряньщину (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна) довели до розриву Придніпряньщину на правобережну і лівобережну (в Андру-

литов. Витовта рускі єпископи висвятили его на київского митрополита 1415 р. З творів его замітні є проповіді, в котрих він виявив свій красомовний талант. Обидва вони були представниками відродженої в XIV ст. церковно-словянської книжности, котрої твори шпирли ся на Русі.

сівським мирі 1667 р.). Але хоч занепали на Придніпрянщині засновані там огнища умового і літературного життя, то серед воєнного козацького суспільства проявила ся поетична творчість, котра видала козацький епос — думу.

3. Почини гуманізму. Змаганя до зєднання Східної Церкви з Західною, упадок Царгорода, вслїд за тим переселенє учених Греків (між иншими ученого Кирила Лукариса) до західної Європи мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслідки. Правда, і в середних віках читали у висших школах дещо із староклясичних творів, але робили се тоді тільки задля самого знаня латинського язика. Ся середньовічна наукова система звала ся схолястикю (від вислову *schola* — школа). Головною задачею схолястики було узасаднювати і утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя, пособлювати аскетизмови. Схолястична наука не змагала до нових дослідів, бо вважала всі правди даними в сьв. Письмі; задачею сеї науки було, щоби сї правди пояснювати, доказувати розумованєм (диялектика), оборонювати. Схолястика опирала ся все на авторитет, а таким окрім сьв. Письма були писаня грецького філософа Аристотеля, (з котрого виїмки читали з лихих латинських перекладів) і збірник законів Юстиніяна в правничих справах. Схолястика була спершу хосенною умовою гімнастикю, перегодом тратила щораз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулках і пустім, високопарнім розумованю, та обмежувала свободу думки і наукові дослідї.

Замість закостенілої схолястичної учености проявили ся змаганя до свобідних дослідів на полі науки. З відродинами наук і умілостей клясичної старинности укладають ся наукові дослідї і мисленє на нових основах висшого наукового і мистецького образования. Взірцем тих умових змагань служать літературні і мистецкі твори клясичного сьвіта. Ті нові струї наукові і житєві в Західній Європі названо гуманізмом. Гуманізм проявив ся головню цильним виучуванєм старинних клясичних язиків (латинського і грецького) і літератур. Знанє старинних клясичних літератур розбуджувало справдішню вселюдску осьвіту (звану в лат. мові *humanitas*, звідси і назва гуманізму). Сей новий культурний напрям вийшов з Італії, де грецькі учені після овлади Царгорода Турками найшли приют і розбудили замилуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італійськими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Тимто з відродинами клясичних літератур і наук почав ся спершу в Італії, а відтак і в західній Європі новий зворот: в умовім житю, званий гуманізмом, а головною

цього прикметою було змагання до свободних, самостійних дослідів і свободи думки. Сей напрям звернув красну літературу, науку і мистецтво на новий шлях розвитку і через Польщу дістав ся в половині XV-го ст. на Русь, звідки багато Русинів їздило до Італії для досягнення висшої освіти у тамошніх учителів-гуманістів. Першим, що поїхав в Італію, був Білорусин **Франц Скорина** з Полоцка і досягнув в Падуї ступень доктора лікарських наук. В Кракові і Празі заснувала королева Ядвига при університетах інтернати, в котрих мали діставати приміщення також Литовці і Русини. Визначний вплив у напрямі гуманізму на Руси мав **Максим Грек** (родом Альбанець), котрий здобув собі основне клясичне образование в Італії (був учеником славного Кирила Лукариса) та своїми змаганнями підготовив видане Біблії Острожської і діяльність греко-словенської Острожської Академії. Під впливом гуманізму повставали на Руси школи, правда, з церковно-схолястичним напрямом, але з європейським устроєм, а се розбудило живий умовий і літературний рух і прояви народного життя.

4. Реформація, викликана Лютром у Німеччині (1517 р.), ширила ся також на Литві і Руси (кальвінізм, соціянізм або т. зв. аріянізм) і відбила ся тут значним впливом та проместила в духовнім письменстві дорогу живій народній мові. Відозвав ся також гуситський рух і заходом чеських братів та інших сект проникала реформація на Литву і Русь (гл. Чит. для II р. уч. сем. ст. 99). Розповсюдження реформації з одного боку, а оборона католицької Церкви з другого боку викликали живий релігійний і науковий рух, серед котрого відчували потребу образования, до якого білоруска й київська освіта положила культурні підвалини. Наслідки сего руху проявили ся небагом наглядно на просвітнім і літературнім полі. Розвинуло ся своєрідне життя, що многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменстві зберегли ся книжні традиції старинної доби, жива народна мова виступає щораз більше в творах і мішає ся з церковно-словянським і польським язиком. В правних грамотах і законодатних книгах бере значну перевагу жива народна мова і з відтінком старословянським та польським стає урядовим язиком на Литві. Літературна діяльність у тогочасній Руси проявила ся головно на релігійнім полі, на котрім ведено горячі спори (полеміку) між католиками а уніятами з одного боку, і православними та протестантськими сектами з другого. Сі спори творять протягом XVI і XVII ст. головний зміст тодішньої рускої літератури т. зв. полемічної (так названо твори, в котрих прихильники одного ісповідання поборювали представників иншого ісповідання),

а хоч та полеміка була доволі односторонна та виходила головню на заговорене противника, всеж таки оживила значно тогочасну літературну діяльність і причинила ся до розбудження самосвідомости спорячих сторін¹⁾.

5. Книгопечатанє, винайдене в Німеччині в половині XV ст., а відтак розповсюджене також у Польщі, на Литві і Русі, пособляло вельми тогочасному літературному рухови. В Кракові появляють ся з кінцем XV ст. (1491 р.) церковно-словянські книги кирилицею в печатні Швайнольда Фіоля, Німця з роду, за що запідозрено єго в прихильности до православія і візвано на суд перед краківського єпископа. Він був приневолений покинути Краків, переніс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатанє книжок. Але відтак (після видань Скорини в Празі 1517—19 і у Вильні 1525 р.) заходами московских виходців Івана Федорова (або Федоровича, як єго називали на Русі) і Юрія Мстиславця починає ся на Русі правильне книгопечатанє з початком другої четвертини XVI ст. В маєтности вельможі Григорія Ходкевича (вильняського каштеляна і гетьмана в князівства), в Заблудові, на українсько-білорускім пограничу, повстає перша печатня, заложена Федоровичем і Мстиславцем, котрі були приневолені утікати з Москви наслідком заворушеня, викликаного там першими їх печатними виданнями. Однак Ходкевич не довго пособляв сим печатникам і тому Мстиславець переніс ся до Вильна та з підмогою богатих міщан Зарецких і Мамоничів заложив нову печатню²⁾. Федорович переніс ся тимчасом до Львова і тут з підмогою спроваджених із заблудівської печатні помічників заложив першу руску печатню (1573 р.) недалеко Свято-Онуфрейського василянського монастиря (на Підзамчу).

Відтак попав Федорович у довги і приняв службу у кн. Острожского (1575). В Острозі в 1570-их рр. зібрала ся заходами князя Острожского громада осьвічених людей, рід грецько-словянської академії, і тут підготовлено та протягом трох років випечатано славну Острожську Біблію (1580 і 1581 р. — перше повне старословянське виданє). Опісля вернув Федорович до Львова і тут умер. Заставлену у жида печатню викупило Ставропигійське Братство, приняло на єї управителя литовского Русина Михайла

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 99—102.

²⁾ Лука Мамонич був скарбником в князівства, а Кузьма Мамонич вильняським бурмістром. В сій печатні вийшло 1574/5 Євангеліє а 1576 Псалтир. Іван Заріцький (Зарецький) був скарбником і старостою ушитским, а брат єго Зиновій бурмістром вильняським.

Сльозку, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставропигійська, найдавніша у Львові руска печатня, є тут і до нині. Окрім сих печатень розповсюдили ся печатні на Литві і на Русі так, що находили ся не лише по важнійших містах і монастирях, але й по селах ¹⁾, що став вимовним доказом розбудженого умового життя серед тогочасного руского суспільства.

Тим способом на Русі пробудило ся живе чувство народности й умова потреба в змаганю до перекладів сьв. Письма живою народною мовою. Згаданий в горі Франц Скорина, полоцкий міщанин, імовірно православної віри, що учив ся в Кракові і Падуї, видав у Празі „Біблію Руску“ (1517—19) „Богу ко чти и людемъ посполитымъ къ доброму наученю“, бажаючи послужити своему народови „къ наученю (правд віри) людемъ посполитымъ руского языка“ (тим, що говорять по руски), „своему прироженому рускому языку къ науце всего доброго“ ²⁾. В перекладі стрічаємо білорускі вислови. Прихильником і помічником в Скорининих змаганнях був імовірно старший виленьский бурмістр Яків Бабиц, в котрого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню, а се кидає гарне сьвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні й умові змаганя, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвічене міщанство більших білоруских міст (Мамоничі, Заріцкі й ин.).

З тогочасних перекладів сьв. Письма найбільш замітне Пересопницке Євангелиє ³⁾, зладжене накладом кн. Заславскої в половині XVI ст. За радою місцевого ігумена було воно переложене імовірно Михайлом Василевичем, сином сяніцкого протопопа (декана) з „болгарского языка на руску мову“, „для лепшого вирозумленя люду христіанского посполитого“, причім перекладник, як і Скорина, користував ся в своїй роботі чеським перекладом. З початку XVI ст. маємо також переклад Піснї Пісень з поясненнями і моральними поученнями, зроблений невідомим по імені перекладником, а мова перекладу виявляє також сліди чеського первовзору. На жаль та посполита

¹⁾ Маршалок і канцлер в. кн. Литовского, кн. Миколай Радивил Чорний, заснував печатню в Несвижі. Крім того були печатні в Почаєві, Стратині (в Рогатиньщині), в Крилосі (коло Галича) й ин.

²⁾ Коли вичерпав ся наклад видань Скорини, переписувано їх протягом XVI і XVII ст. в Білій Русі і на Україні. (Відпис Василя Жугавича з Ярослава (1568), Луки з Тернополя (1569), Дмитра з Зінкова (1583) й ин.).

³⁾ Пересопниця на Волині, між Рівним а Луцком, де нині ще є останки старинного монастиря (гл. Вибір 74).

мова була дуже мало подібна до дійсної, живої, чистої, народної мови, бо тоді сеї чистоти мови не цїнили і майже і відчуті не уміли; тоді йшло головню о „правди віри“. — З XVI ст. маємо крім того в т. зв. Учительних Євангелиях різні взірці перекладів більше або менше зближені до народної мови, а деякі дуже гарні і старанні „учительні“ євангелия (т. в. „з викладом“, з поясненнями) заховали ся саме в Галичині.

Змаганя до розповсюдження протестантських ідей підняв Симеон Будний¹⁾ (імовірно Мазовшанин) в 40 літ після Скорининих видань з товаришами, що також не були Русинами, і видав сучасною рускою мовою в Несвижі „Катехисисъ то есть наука стародавняя христїанская“ (1562). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польський язик і польскою Біблією здобув собі імя в письменстві. З пізнійших єго товаришів унітарскої секти намагав ся ще рускою мовою розповсюджувати протестантизм Василь Тяпинський, Білорусин з роду, і видав катехизис для науки дїтїй“ і текст євангелїй. В тім самім часі появляє ся переклад Нового Завїта на білоруску мову (імовірно з польского перекладу) невідомого нам близше Валентина Негалевского в селі Хорошові на Волині (1581) з виразною унітарскою цїхою.

Книгопечанє вельми причинило ся до видань перекладів сьв. Письма, Огцїв Церкви, богословських полемічних творів, церковно-словянських богослужебних книг, з передмовама, доповненнями і поясненнями білорускою мовою, а хоч властивої літературної діяльності в тих часах на Руси не замічаємо, всеж таки наведені події стають певним доказом висшої ровени осьвіти. Білоруска і київська ученість причинили ся до замітного піднесеня культури.

6. Змаганя до організації Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви. Зпоміж вельмож, котрі пособляли розвиткови просьвіти і культури на Руси, визначив ся побіч кн. Константина Острожского також князь Андрій Курбский. Родом Москаль, утік Курбский перед жорстокістю Івана Грізного на Литву і оснував у селі Милановичах (в Ковельщині) культурне огнище, котре побіч Острога чимало причинило ся до розбудженя умового житя на Руси. Ученик грецкого ученого богослова Максима Грека, Кубский громадив коло себе всяких учених, перекладав церковно-словянською мовою твори грецких церковних письменників, писав письма до руских вельмож і до міщан та ремісників, щоби їх утвердити в православній

¹⁾ Будний був спершу кальвіністом, відтак унітарисом, а на останку перейшов до крайного аріяньства (юдаїстичного напрямю).

вірі. Він в старости виучив ся латинського языка і захоував молодіж здобувати собі висшу осьвіту на європейських університетах і учити ся грецкого і латинського языка.

Як Острог і Миляновичі, був також двір князя Юрія Слуцкого на білоруско-українським пограничу третім подібним огнищем культурним.

Коли переогодом рускі вельможі почали переходити на латинство (сему і дім Острожских служив знаменним прикладом), руске населенє не могло числити на їх поміч у будучині. Тимто почала середня верства руского населеня, сьвідомійше міщанство по більших містах, орґанізувати свої сили до нового культурного і народного руху. В сїм культурнім і народнім руху ведуть тоді перед у Галицкій Руси міста Перемишль, Львів, а на Білоруси Вильно, переогодом Київ і ин. Протягом XVI ст. помічаємо зріст материяльних засобів руского міщанства а рівнобіжно з тим іде зріст горожанської і народної сьвідомости. Не маючи в Галицкій Руси виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівске міщанство до орґанізації власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств а також взором міських, а особливо цехових орґанізацій. Небавом почали такі братства повставати одно по другім. Церква братска була реліґійним осередком, що лучив у реліґійний союз вірних громади. Братства, котрі спершу займали ся ділами милосердя і християнської любови і побіч церкви удержували дома для убогих і шпиталі для хорих та устроювали братські служби церковні, похорони й инші діла побожности, розширили опісля обсяг свої діяльности. Поперед усього старались о церкву і сьвященника (похорони, вінчання, богослуженя в неділі і сьвята і т. и.). В тісній звязи з церквою стояла школа, бо мала служити народним цілям, і піддержувати просьвіту на церковно-реліґійній основі. Учителі в тих школах сповняли обовязки дяків (дидакали), і були тісним злучником школи і церкви. По більших містах заможнійші братства вели висшу культурну роботу, громадили около свого огнища кружки учених людей, богословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменство і науку з підмогою висших шкіл (Ставропигійска школа у Львові була як би ліцей, в Києві з братської школи повстала Академія) і печатень. Козаччина дбала також о школи (в Гадацькім договорі вихований за границю Юрій Немирич домагав ся заложеня двох університетів і инших шкіл).

Орґанізація братств давала їм супроти правительства законну основу для зединеня не тільки міщан, але й замісцевих людей ріжного стану в союз, вирабляла в них

почуте суспільної і народної карности і заводила в братстві свій народний суд над спорами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цехової організації опертим, було міске братство при церкві Успенія Пр. Б. у Львові, котрого почин сягає другої половини XV ст.¹⁾ Вже в останній четвертині XVI ст., під впливом католицьких відродин, спору католиків з протестантами, підготовлення церковної унії і занепаду православної Церкви заняло Успенське братство у Львові впливове становище, до чого причинило ся значіне Львова яко столиці і культурного осередка Галицької Русі і повага львівського міщанства. До сего братства належали не тільки міщани й люди „посполиті“, але й деякі вельможі.

На таких основах зорганізувало ся також братство при монастирі св. Трійці у Вильні (засноване 1588 р.), котре відограло важну ролю в тодішніх культурних і релігійних змаганнях на Русі. Організація сего братства була potwierджена патрiяршими грамотами і королем Жигимонтом. На взір львівського і виленського братства, повстали братства в Києві, в Рогатині, Городку, в Перемишлі й ин.

7. Школи. Важну діяльність виявили братства за основами шкіл, котрі були першими рускими школами правильно уладженими, з новим науковим уставом. Сї школи мали подавати релігійне образование і підготовляти борців богословської полеміки. В них заведено науку старинних клясичних язиків, язика церковно-словянського, руского і польского, граматики, реторики, поетики, диялектики і богословія, на основі західно-європейських підручників. Се була середньовічна наукова, т. зв. схолястична (шкільна) система. Ся схолястична наука вирабляла учених людей, що укладали правди християнської віри в научні системи. Появляли ся також підручники з обсягу філософії, історії, мітології і природних наук.

Першим огнищем нової освіти й умового життя була заснована кн. Василем Константином Острожским в **Острозі** (між 1570—1581 р.) перша виспа школа, Грецько-словенська Академія, котрої ректором

¹⁾ В 1586 р. Антиохійський патріарх Йоаким potwierдив новий змінений устав братства, а патріарх Єремія надав єму 1593 р. права Ставропигії. Знаменем Ставропигії був трираменний патріарший хрест, заткнений в братській церкві (звідси і назва stauros — хрест, рєgnimі — застромити, заткнути). Ставропигія була неначе ареопагом у справах релігії і моральности, а єї доглядови підлягало на основі сего патріаршаршого привілея — все духовенство й єпископат, коли тимчасом Ставропигія підлягала прямо царгородському патріархові. Із сего виринули опісля спори між Ставроп. братством і єпископами.

був Гарасим Смотрицький. Науку церковно-слов'янського язика поставлено там на науковій основі, а граматичні праці вихованця сеї школи, Мелетія Смотрицького¹⁾ творять нову добу в граматичнім обробленю сего язика. Сю наукову методу примінила Острожска Академія до вироблення тогочасної книжної рускої мови (з прикметами білоруского говору). Учили там також клясичних язиків, літератури, філософічних і богословських наук. Около сеї Академії згромадився кружок учених Греків (між тими славний Кирило Лукарис, що став опісля патріархом), і поставив там науку на тій висоті, яка послужила взірцем для устрою інших братських шкіл. При Академії утворилася біблійна комісія, котрої заходами появилася Острожска Біблія й інші видання. До того кружка належав також печатник Федорович як учасник літературно-наукової роботи. Із сею Академією лучить ся отже поважна частина всего того, що появилася в сучаснім богословськім і полемічнім письменстві, а сій літературній творчості пособляла головно печатня, котрої найживіша діяльність припадає на 1580—90 рр. Із сеї школи вийшов між іншими гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, котрий чимало пособляв просвіті на Русі.

Львів стає побіч Острога другим просвітнім огнищем, з котрого наука ринула широкою струєю до Києва і на всю східну Европу. Окрім будови нової церкви подбали члени львівського братства про будову братського дому, в котрім приміщено печатню і грецько-слов'янську школу перестроєну на нових основах (1586 р.). Професором грецького язика а zarazом управителем сеї школи був Арсеній²⁾, архієпископ елєасонський, котрий видав першу і найліпшу на той час „Граматику Єлино- (грецько-) слов'янського язика“ (п. з. Адельфотест. в братство) 1591 р. При єго участі уложено Порядок шкільний або Устав Ставропигійської школи (гл. Чит. для учит. сем. д. П. р. стор. 94—97). До науки церковно-слов'янського язика покликано доброго „даскала“³⁾ Стефана Зизанія-Тустановського, котрий визначився як проповідник і полемічний письменник, а Лаврентій Зизаній видав церковно-слов'янську граматику з коротким словарем і буквар.

¹⁾ Се був син Герасима і звав ся Максим, а як чернець прийняв імя Мелетія, був відтак полоцьким архієпископом.

²⁾ Після Арсенія був професором грецького язика і управителем братської школи Кирил Транквіліон-Ставровєцький, знаменитий богослов.

³⁾ даскал з грецького дідаскалос — учитель.

Ставропигійська школа ¹⁾ зближала ся програмою її організації до взірця західно-європейської схолястичної школи (як і всіх тодішніх єзуїтських і протестантських шкіл) і мала подавати ученикам основне знанє грецького та церковно-слов'янського язика і т. зв. „вільних штук“ (trivium і quadrivium) та познакомити з творами письменників. Се була найліпша з тодішніх руских шкіл і тому до неї приїздило з Придніпрянщини багато талановитих „спудеїв“ (учеників) для виспих наук, яких тоді не могли набути і в Києві, а опісля львівська школа дала учителів Київській Академії. Заходом кн. Острожского і новгородского воеводи Тишкевича повело ся виднати грамоту короля Жигимонта, котрою потвердив права і привілеї Ставропигійского братіства, печатню і школу „свобідних наук“ і на тій основведено там у програму братської школи латинський язик. Але наслідком відбудови погорілої церкви Успенія Пр. Б. вичерпали ся засоби львівского братства і школа стала підупадати.

Вильно стало третим огнищем рускої осьвіти і письменства, де основано братську школу „грецького, латинського, польського і руского язика“ і осягнуто для школи і печатні потвердженє патріарха Єремії і короля Жигимонта III. Між учителями її визначив ся Мелетий Смотрицький, автор Церковно-слов'янської Граматики (1619 р.) котра протягом двох століть була знаменитим учебником не тільки на Руси, але й у Московщині, в Сербії й Болгарії.

Київ яко четверте огнище умового і літературного руху на Руси (около 1620 р.) здобуває собі перворядне в тім напрямі становище і держить ся на нїм майже до половини XVIII ст. Архімандрит Печерської Лаври, Єлисей Плетенецький, котрий на тім становищі оставав повних 25 літ, закупив Стратиньську печатню ²⁾, перевіз до Києва і розширив (около 1615), згромадив тут чимало літературних сил і розпочав видавництва книжок, так що Печерська печатня дала протягом п'ятнадцяти років більше, як усі інші печатні на Руси за весь час свого істования. Печерська Лавра тим способом здобула собі становище майже одинокого і найбільшого огнища церковного видавництва, живописи, ритовництва й ілюстрованя не тільки на Руси, але на цілій південно-східній Слов'янщині. Під проводом Плетенецького (й його наслідника Копистеньського) зібрав ся в Печерській Лаврі кружок літературних і науко-

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 94—97.

²⁾ заложена була єпископом львівським Гедеоном Балабаном, але в розгарі спору із Ставроп. братством занедбана.

вих сил, котрі утворили тут рід богословської академії¹⁾. Сучасно з заснованєм печатні в Печерській Лаврі утворила Гальшка Гулевичівна (жінка мозирського маршалка Стефана Лозки) всенародну фундацію з дібр своїх дідичних на ставропигійській монастир із школою. Братство там основане на лад львівського і виленського одержало благословенє царгородского патріарха, а до него крім печерского літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся багато інших духовних і світських людей, міщанства, а між ними гетьман Конашевич Сагайдачний з усім козацьким війском. Се братство злучило ся з фундацією Гулевичівни і заснованим на вїї ґрунті (в Києві, на Подолі) Богоявленьским монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братську школу (крім того бурсу і шпиталь) а першим ректором школи став Йов Борецький, ученик львівської школи, по нїм був Мелетий Смотрицький (до посвячення на архієпископа полоцького).

Київська братська школа була уладжена на взір львівської ставропигійської а патріарх Теофан, котрий в р. 1620 прибув до Києва і висвятив на правосл. митрополита Йова Борецького, надав братству права Ставропигії; в грамоті своїй називає її „школою наук єлино-словенського й латинопольского письма“. Київ став отже по довгім занепаді церковного життя столицею митрополита і православного єпископату на всю Русь і найпершим та найважнішим культурним огнищем. Але з того часу, коли молодий і рішучий вєвєдич молдавских земель, **Петро Могила**, став наслідником Копистеньского (1627 р.), архімандритом Печерского монастиря, Печерська Лавра пішла навзаводи з новим культурним огнищем, київским братством. Могила заснував колеґію при Печерским монастирі, підготовивши відповідних до сеї школи монахів, котрих вислав на науку до заграничних шкіл, головно до Парижа. Наукові сили спроваджував він головно зі Львова, (прибувши там в 1631 р.) і надав своїй колеґії в супротивности до київської братської школи напрям західно-європейских колеґій з перевагою латиньского і польского язика над грецьким і словянським з огляду на практичні потреби сучасного життя, хоч при тім не занедбувано також тогочасного книжного руського язика. Першим ректором Могилянської колеґії став львівський професор Ісає Трофимович-Козловський, а около сеї колеґії громадить ся

¹⁾ між ними визначали ся Копистеньський, братанич перемиського владика, Памва Беринда (автор словаря), Лаврентій Зизаній, а в звязи з ним стояв Йов Борецький (опісля митрополит київський).

кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівської школи), учених та учителів (Ісаа Копинський, Сильвестер Косів, Касян Сакович, Захарія Копистеньський і ин.).

Але небагом дійшло до порозуміння в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленським братством. Київська шляхта, братчики і гетьман Конашевич з козацтвом упросили П. Могилу перенести основану ним колегію до братства на Подолі і злучити фундацію П. Могили з братською фундацією Гулевичівни, в грудні (1630 р.). В рік опісля став Петро Могила київським митрополитом і тим способом під його сильною кермою зєдинилися три головні огнища просвітні і релігійні, Печерська Лавра, Богоявленське братство на Подолі і митрополія в оден культурно-релігійний осередок. По занепаді Острожської Академії (із смертю Януша Острожского † 1620 р.), з ослабленем культурного життя у Львові і у Вильні, став Київ першим і найбільшим огнищем культурного життя всеї України-Руси. Київська Колегія (від 1701. Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Європи, а світло цивілізації, „свѣтлость умѣтности правды“, як висловлює ся Копистеньський у „Палінодії“, осіняє не лише Русь, але проникає звідси і в Московщину, та в південні краї, у Волощину і Сербію¹⁾.

Окрім тих головних огнищ, било духове життя Руси живійшим живчиком також у поменших містах, як Луцк, Корець²⁾, а навіть оддалік сих огнищ ділали монахи Атонської гори — Іван Княгиницький, званий Йовом, основник Скита Манявського (коло Богородчан)³⁾, та Іван Вишеньський, родом Галичанин, що слав із „Святої Гори“ славні „послання“ на Русь, остерегав Русинів перед всякими єресями і накликував до морального життя.

I. Перший відділ II-ої доби (1453—1569) був часом застою і ослабленя літературної творчости, хоч можна помічати певний прилив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжности остає все ще староруська книжна традиція, доповнена новими при-

¹⁾ Молдавські господарі користували ся руськими печатнями і давали їм грошеві підмоги, руські братства даром посилали книги в Сербію, в київській Колегії учило ся багато Сербів, а руські учені йшли навіть до Сербії і там засновували школи.

²⁾ Під кінець XVIII і з початком XIX ст. повстають новітні школи такі, як університет у Харкові (1805), в Києві (1833), в Одесі, або ліцей в Ніжині кн. Безбородка

³⁾ гл. Чит. д. I р. 2 вид. стор. 129 і 182.

дбанями перекладних писань і первотворів. Сей прилив нових книжних творів був викликаний відродинами болгарської книжності, починаючи від Киприяна і Цамвлака, а на основі тих південно-слов'янських, а головню болгарських перекладів появлялися нові переклади давнійших творів. З упадком Царгорода була **Атонська гора** таким головним огнищем, звідки рускі письменники черпали засоби книжності і культури. Там проживали і рускі черці, списували книжки, обмінювалися своїми творами з паломниками і черцями сербськими і болгарськими та приносили єї книги на Русь.

1. Церковні твори. Були се твори головню змісту моралістичного, збірники перекладні і первотвори. Вельми розповсюдженими були т. зв. Учительні євангелія, приладжені до зрозуміння вірних, оживлені вставлюваними оповіданнями. Крім того вельми популярними були доповнення давнійших житий св'ятих, перерібки і доповнення Печерського Патерика, що вказує на непереривну і живу зв'язь із старорускою традицією. Появляються ся також послання і полемічні твори, а все те стає певним доказом, що і в першій половині другої доби не бракло людей з богословським образованием і письменським хистом.

2. Повісти. В XIV і XV ст. мали на руске письменство значний вплив Болгарія і Сербія оживленою літературною діяльністю, а турецькі погроми неначеб спонукували їх передати свій національний настрій спорідненому рускому народови. Тоді і в давній Русі відчували потребу обнови після занепаду татарського ярма, а підємом народного почування являлися літературні твори під впливом нової струї в південно-слов'янськїм письменстві, що зближалося із західними латинсько-романськими впливами. Тут треба глядіти жерела повісти „Александрія“, в котрій оповідає ся про жите і події Александра В., оповідань про „Троянські дѣянія“ (про війну троянську), повісти про „Індійське царство“ (про могутного царя на далеких Сході, союзника хрестоносців, защитника християнства проти невірних) і т. п.

З політичним упадком південної Слов'янщини занепадо там також письменство і висохли літературні засоби. Тепер війшла Русь у взаємини з літературно-суспільним житєм Польщі, де відбив ся умовий рух подіями доби відродін наук і реформації. Релігійна боротьба двигнула значіне школи і розповсюдила латинську науку. Із заходу приходили готові памятки, латинські і польські книги, особливо нові західні рицарські повісти і збірники легендарно-поучні і жартовливі. Одною з найстарших і найбільш

розповсюднених була казочно-рицарська повість про славних рицарів Тристана й Ізольду та про Анцельота (Лянцельота) і Бову королевича, що вносила в слов'янський світ сліди західного рицарського світогляду і романський вплив. В супротивности до сего західного рицарського світогляду східні повісти, особливо вельми популярна про Варлаама і Йоасафа (гл. Вибір 3 вид. стор. 62—68), піддержували аскетизм.

Одною з найбільш розповсюднених повістей з польського жерела були „Римські Дѣя“ або „Дѣянія“ (Gesta Romanorum), збірник багатих анекдотично-побутових, ніби історичних і поучних оповідань, з котрих черпали теми Шекспір, Бокачіо й ин. письменники і проповідники.

Окрім повістей ширили ся також апокрифічні оповідання, поеми і т. п. твори поміж менше освіченим духовенством і поміж дяками та грамотними селянами, написані зближеним до живої мови язиком.

Завіщання деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровського († 1566), луцького городничого і ключника і його сина Василя, волинського каштеляна, кн. Богуша Корецького, волинського воєводи, кидають цікаве світло на релігійно-моральний світогляд і культурні відносини в половині XVI ст. Особливо завіщане Василя Загоровського про виховане его дітей і науки давані его дітям що до літературної стійности навіть можна поставити висше поучення Мономаха.

Коли діти будуть мати по сім літ, радить Загоровський придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в его домі „рускої науки“ в св. Письмі. „Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби опісля були здібні на помножене хвали Божої, на службу речипосполитій, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків“. А коли дійдуть до доброї науки „в своїм рускім язичі, в святім письмі і в молитвах“, тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латинського язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 літ або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знане латинської науки, милость-панове приятелі его мають дати їх в службу на такі місця, де могли би вони вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руским письмом і мовою та чесними і покірними рускими обичаями і найбільше вірою своєю і ніколи не опускали служб Божих у церквах грецького закону, держали пости, молили ся і стерегли ся ереси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх у службу королеви і речипосполитій.

3. Історичні твори. З XV-го і з початків XVI ст. маємо літописні перерібки (компіляції) оперті на старорускій літописній традиції і продовження київських і новгородських літописних збірників місцевими самостійними записками.

I. Руско-литовські літописи се найважнійший витвір тогочасного письменства з прикметами білоруского говору. Найдавніша редакція руско-литовських літописей займає ся подіями останньої чвертини XIV і першою половиною XV століття (гл. стор. 34.) Її основу творить оповіданє про взаємини Витовта й Ягайла доведене до 1382 р. До того оповіданя долучені відорвані, звістки як н. пр. Похвала Витовту¹⁾. Середня редакція (в двох ґрупах) подає казочну історію в. кн. Литовского давнійших часів, починаючи оповіданєм про прихід з Італії над Німан Палемона, предка литовского народу, а патріархами виднійших литовських родів, і веде історію в. кн. Литовского аж до Гедимінових часів.

Третя (ширша) редакція, список з бібліотеки Биховця (президента суду), має живійший повістевий виклад, оживлений часто легендами, але там, де оповіданє зачерпнене з устного переказу, вельми цінна яко відгомін живого життя XV ст. і поглядів на тодішніх людей і вельмож (н. пр. про становище кн. Глиньского проти вельмож). Рукопись уриває ся на 1507 р. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів у Луцку²⁾, або про убиство в. кн. Жиґимонта князем Чарторийским).

Литовско-руські літописи визначають ся стилем відмінним від руских літописей княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю в. кн. Литовского, ніж до староруского книжного, має прикмети сьвітского стилю, свобідного від церковного впливу і византийского красомовства, а підлягає впливови польських висловів і складні н. пр. гуф, рєша (rzesza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богословского письменства другої доби.

Зближена до старого літописаня є коротка літопись Супрасльського монастиря (на білоруско-українськім пограничу в Городнєнській губернії), вийшла очевидно з церковних кругів, в котрій до короткого витягу з давнійших літописей додана цікава повість сучасника про литовську війну з 1515, а на закінченє є поданє похвальне слово героєви сеї війни кн. Константинови Івановичєви Острожскому. Ся похвала кінчить ся такою „славою“, яка нагадує ритмічну будову деяких місць „Слова о Полку Ігорєвім“ або закінченя українських народних дум XVII ст.

1) Вибір 64. 2) тамже стор. 66.

„Великославному государю королю Жигимонту¹⁾ Казимировичу буди честь и слава на вѣкы.

побѣдившему недруга своего великого князя Василя
[московского,
а гетману его вдатному князю Константину Ивановичу
[Острозскому

дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣшшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кровь ихъ бесурменьскую“.

II. Львівска Літопись є літописию братскою, що творить перехід до пізнійших літописей XVII ст. і XVIII ст. (починає ся 1498 а кінчить ся 1649), складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі коротких записок з XVI ст. з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацкі заворушення), а хоч згадує з одушевленем про Хмельницину, не промовчує і відємних сторін козацких змагань. Єго оповіданє ширє і простодушне, виявляє гумор і ясний сьвітогляд. Язык тогочасний книжний руский з примішками польских висловів.

4. Урядованє і законодавство. В урядованю уживано руского письма і языка в тих краях ще в початках XV ст., побіч латиньского, але пізнійше уступають зовсім місця латиньскому урядованю. Литовско-рускі землі менше підлягали польскому впливови. Основанє Люблиньского трибуналу мало запоручити автономію. Отже там урядова руска мова, вироблена у великокняжій канцелярії з білорускою закраскою²⁾, держить ся ще в повній силі до Люблиньскої унії (1569), обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім урядових актів і грамот, маємо замітні пам'ятники правничого і законодатного письменства: Судебник вел. кн. Казимира Ягайловича (1468 р.), і Литовский Статут³⁾, наданий королем Жигимонтом (1530).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав для обезпеки приватної власности. За крадіж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерти. Також строго карано за

¹⁾ в тогочасних творах руских³⁾ подібуюмв кє = г.

²⁾ старословянському ѣ відповідає е, нпр. въ повеѣ зам. повѣтъ; вѣчный зам. вѣчный; с зам. я н. пр. светый, паметь, мессецъ (мѣсяць) і т. п.

³⁾ Лит. Статут уложений 1522—29 а прийятий соймом 1530 р., був списаний тодішнім книжним руским языком і містив звичаєві постанови лит. рус. земель, хоч дещо там ввійшло і з польского права. Друга редакція (1566) була зроблена з деякими змінами в польск. і руским язиці, а третя редакція рускою мовою (1588) за Жигимонта III.

напад на сусіда, відбиране єму батьківщини, або захоплене чужої скотини. Взагалі Судебник мав метою оборону слабших людей проти сильних задирак. Язик судебника походить на язик Рускої Правди, але проявляє ся уже вплив канцелярийного язика, який опісля уложив ся в Литовськім Статуті.

Литовський Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Русі і останків звичаєвого народного права. На сїм рускім збірнику законодавства відбив ся вплив римского права, але основою єго послужило таки давне громадске право на Русі. Народне сільске зборище (віче) або копа відбуває суд і розправу по давному звичаю на случай шкоди в чужім селі, на случай присвоєня чужої борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случай крадежи, коли злодія не можна було знайти, а підзор падав на ціле село. Сї постанови громадского ладу про копні суди не могли остояти ся побіч шляхотської управи. — Язик Статута канцелярийний книжний руский з білорускими прикметами. — Деякі українські міста в Польщі користувались німецьким маґдебурским правом на основі королівських привилеїв і мали самоуправу, що визволяла їх із старостинської і воєводської власти. В українських судах уживано сего права в польській редакції, поки під кінець XVI ст. не переложено на руский язик. Се право було в уживаню на Україні ще в XVII і XVIII ст., а на Литовске і Маґдебурске право покликує ся ще Возний у „Наталці-Полтавці“.

II. Другий відділ II-ої доби (1569—1778). З Люблинскою унією проявляє ся могучий вплив західно-європейської і польської культури в житю і в письменстві Русі. Передовсім сему впливови піддала ся литовско-руська шляхта. Вже з почином XV-го столітя гуманістичні і реформаційні струї поривають за собою молодих людей, котрі в західно-європейських університетах (в Празі, в Кракові, Падуї й ин.) гляділи ширшої і основнійшої осьвіти. Литовско-руська шляхта не могла оперти ся впливови польських звичаїв і двірського житя, а все те втягало її до католицької Церкви. Розповсюджений поміж литовско-рускою шляхтою протестантантизм з усякими сектами приневолив польске правительство покликати орден Єзуїтів, щоби викоринив іновірців у Польщі, а в основаних ними академіях у Вильні і в Полоцку почала образувати ся молодіж литовско-руської шляхти. З навершенем до католицької віри литовско-руських вельмож і шляхти упадала могуча підпора українского народу, котрий найшов захист для „благочестивої“ віри і української народности в церковних міщанських братствах,

основаних на підставі свобод, самоуправи і самосуду, за-поручених містам маґдебурским правом.

В 2-ім відділі II-ої доби проявляє ся отже на Русі головне діяльність на полі церковного письменства. А що тоді вела ся боротьба за найважніші питання української народности, найбільш улюбленою літературною формою була богословска полеміка (учений спір). Особливо довершене Берестейскої унії було головною понукою до живого богословско-літературного руху з обидвох боків. Унії встоювали за свою справу, а православні поборювали унію і католицизм.

1. Полемічні твори. Берестейский собор (1596) і поява короткої історії діяльности сего собору викликала з обидвох таборів горячу полеміку, в котру вмішав ся також знаменитий польський проповідник, Єзуїт Скарґа, а виступивши в обороні собора („Synod brzeski“ і в рускім перекладі, а ще 1577 р. напечатав „O jedności kościoła Bożego“), відказав світским права вмішувати ся в церковні справи. Протів сеї оборони видав протестант **Христофор Бронський** під прибраним іменем Христофора Филалета (т. є. правдолюб) твір „Апокризисъ албо отповѣдь на книжку о соборѣ Берестейскомъ“ (в польській і книжнорускій мові), написаний дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. В сім творі Бронський доказує права світских людей до участі в справах Церкви і віри. Протів Бронського, котрий у своїм творі голосив протестантські ідеї, виступив **Іпатій Потій** ¹⁾ зі своїм знаменитим „Антиррисісом“ (1599), богатим в історичні материяли, що в неоднім висвітлюють приготування до унії (гл. Вибір стор. 75—78). Між оборонцями унії Потій, єпископ володимирский, опісля митрополит київский, оден з найліпших митців тогочасного язика (виобразований на творах Скарґи), написав також багато проповідий, що опісля появили ся в польскім перекладі. З православного табору вийшов про унію важний твір п. з. „Пересторога“ (около 1605 р.), котрого автор, імовірно член львівского братства **Юрій Рогатинець** ²⁾, визначає ся яко популярний письменник. Побіч Потія можна поставити **Йосифа Велямина Рутского**, опісля київского митрополита, реформатора чина св. Ва-

¹⁾ Адам Потій походив з визначної сенаторскої родини, освіту здобув на заграничних університетах, відтак заняв на королівскім дворі впливове становище і сенаторске достоїнство. Князь Острожский наклонив єго прийати єпископство Володимирске і Берестейске. Повдовівши, Потій висвятив ся і прийав імя Іпатія та став єпископом Володимирским і Берестейским, а по смерті Михайла Рагози київским митрополитом. Заслужив ся яко церковний письменник і проповідник і ревний оборонець уніятскої Церкви.

²⁾ Написав мабуть Пч. Львівскої Літописи і диярій.

єсилія В., котрий писав польською і латинською мовою і дав почин до багатого василіяньского письменства польською мовою в XVII і XVIII ст.

Оден із знатнійших учасників у сій боротьбі був **Мелетий Смотрицкий**, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Словенською Граматикою (гл. ст. 43). Учений монах і православний архієпископ полоцкий, побирав науку в єзуїтській колеїї у Вильні а відтак на німецьких університетах. Спершу був він ревним оборонцем православної Церкви і видав по польски книгу п. з. Треност. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви в Литві, а се спонукало самого Скарґу виступити проти него. Але опісля Смотрицкий виїхав на схід, подорожував три роки, а вертаючи поступив до Риму і там прийняв унію. Після повороту на Русь, взяв він знов участь в полеміці, але тепер вже проти православія, і видав по польски *Apologia* (оборона), в котрій висловив бажанє, щоби Східна Церква злучила ся з Західною. Апольогія Смотрицкого викликала з обидвох таборів ще кілька творів, а на соборі в Києві відрікав ся Смотрицкий своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер уніятим (1633 р.).

В полемічній літературі визначив ся також **Захарія Копистенський** (ум. 1627 р.), київський єромонах, особливо знаменитою книгою "Палінодія" (т. є відклик), в котрій розібрав всі питання про унію, але сеї книги тоді печатно не видано. Знаменитими полемістами, а заразом визначними проповідниками на Русі XVII ст. були **Іоанникій Голятовский** (Молочко), ректор київської Академії, і чернігівський архієпископ **Лазар Баранович**. Голятовский писав полемічні твори рускою і польською мовою проти католиків, жидів, магометан і поган, а з єго творів особливо замітний „Мессія Правдивий“, в котрім доказує, що Христос був правдим Месією а крім того подає перекази з тальмуда, народні повір'я і перекази Жидів, що найшли місце в творах середньовічної поезії. Написав він сей твір з нагоди появи лжемесії в Палестині. Всі єго твори визначають ся багатством різнородних подробиць, які дають ясний погляд на характер тодішньої рускої учености і виказують єго широке читанє. Баранович писав багато польською і книжною рускою мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головню на протестантских жерелах, а уніятські письменники писали під впливом багатой католицької літератури XVI—XVII ст.

2. Проповідні твори. З розвитком богословської полеміки на Русі лучив ся також розвиток проповіди. Педа-

гогічне значіне проповіді зрозуміли передові люди на Русі, а впевнив їх у тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутнім способом утвердження і розповсюдження католицької віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицький вказували на виспість католицького духовенства перед православним, бо у православних не було проповіді, не було бесідників. Задля того братські школи, а передовсім Київська Академія, обняли своєю програмою також науку проповідий. Писанє проповідий було услівем зрілости, а учителі мали в неділі і свята відбувати катехитичні науки і виголошувати проповіді. Як у католицьких схолястиків, так і на Русі служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польські проповіді. Почавши від кляси, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідий, а протягом всіх курсів уважано проповіді найважнішими виробами. Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіді, був Голятовського „Ключь разумѣнія“ (гл. Вибір стор. 78), в котрім находить ся „Наука албо способь зложеня казаня“, з додатком казань“. Тут виложені майже всі, але доволі недоладні правила і способи проповідий, що витворили ся з одного боку під впливом схолястичної науки в школах, а з другого — під впливом взірців латинських і польських проповідників.

Для розвитку проповіді устанавлено при монастирях і церквах окремих проповідників і постановлявано на сі місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кожде братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинали службу в рускій Церкві майже всі опісля визначні і славні достойники церковні на Русі.

Оден з перших руских проповідників був Кирило Транквілтон Ставровєцький, бувший учитель львівської Ставропігійської школи, а відтак чернігівський архімандрит, основник рускої схолястики, що видав „Євангеліє Учительное“ т. є. „Поученія на дни воскресные (неділі) и праздники всего года“, написав також богословський підручник і вірші (гл. Вибір стор. 74). Але до процвиту і найширшого розвитку довели тогочасне красомовство своїми проповідями Голятовський, Радивилівський і Баранович.

Йоаникій Голятовський назвав свій збірник проповідий „Ключь разумѣнія“, бо проповіді, по єго думці, відчиняють двері до неба. „Наука албо способь зложеня казаня“, додана до одної і до другої часті проповідий — (перша часть містить проповіді на господскі і богородичні празники, друга на празники святих), —

відчинить проповідникам двері до складання нових проповідий. Викладаючи науку складання проповідий, зсилаєся Голятовский все на свої проповіді. Їго проповіді зложені після тих правил і визначають ся прикметами тих богословських систем, які викладано тоді в школах. Деякі з його проповіді можна назвати догматичними або моральними розправами, перенесеними в проповідь.

Антоній Радивилівский, другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київско-Миколаївського монастиря. Видав він два збірники проповідий: „Огородокъ Маріи Богородици“ і „Вънецъ Христовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетеный“. В його проповідях проявляють ся ті прикмети, що й у Голятовського, але він ще перевищає його смілістю порівнянь. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітольоґії і з клясиків. Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками й анекдотами. Між іншими оповідає відому історію про турецького султана Солимана, що послужила основою Шекспірового Венецького купця, зачерпнену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (дії романських народів). Се доказ, як на Русі були розширені ті збірники оповідань, котрі там через Польщу зайшли із західної Європи.

Лазар Баранович, архієпископ чернігівський, був більше строгий, церковний і догматичний у своїх проповідях, як обидва попередні. Їго проповіді натхнені рішучим, воєвничим тоном, бо він жив у часі польсько-козацьких війн, а на се вказують навіть загłówки двох його збірників: „Мечъ духовный“ і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“. Находимо, правда, й у него символічні й алеґоричні образи, але зачерпнені з біблії й отців Церкви; для того з його проповіді ближші до византийської проповідничої школи. Він також одягає найзвичайніші гадки у високопарні форми, любить промовляти „цвітами“, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Русі вимогами схоластичної науки, була доказом висшої освіти проповідників, подобала ся освіченим людям, вихованим у школах, де вони чули про мітольоґію, історію, реторику й інші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсім неграмотного. Мимо того сей напрям не тільки довго удержав ся в проповіді на Русі, але знесли опісля українські учені — як Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовский¹⁾ й ин. проповідники — в Московщину.

¹⁾ гл. стор. 90.

3. Послання. Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсім своєрідний письменник, троха іншого, більш народного характеру, Іван Вишеньський¹⁾, родом з місточка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI і початком XVII ст. Він постриг ся в черці і поселив ся на Атонській горі та здобув собі таке поважанє на Руси, що Київський собор рішив покликати єго з Атона яко одного з благочестивих людей „процвітаючих жизнью і благословієм“. На якийсь час покинув він Атонську гору і пішов на Червону Русь, де проживав з Йовом Княгинецким, основником Скита Манявского, щоби лично своїм впливом піддержати духа своїх однодумців. Але ще більший вплив мали єго Послання. Єму приписують около 20 посланій, писаних до кн. Василя Острожского і всіх православних християн на Руси, до „народу руского, литовского і лядского“ всіх вір і сект, до митрополита і єпископів, що прийняли унію і т. д. В своїх посланнях не пописує ся він ученостю ані реторикою, але зате у него багато справдішнього красомовства, що проявило ся горячим чутєм, широстю і талантом. Осуджуючи тих, що „повретичіли і од Бога далече устраниша ся“, дорікає він иншим недостатчею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, вступаючи ся за тими, що „з одної мисочки борщ хлєпчуть і сами собі панове й слуги суть“ таї соли нераз не мають за що купити; докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом, він переносить полеміку з богословского обсягу на поле щоденного житя. Єго послання переняті горячою любовю вітчини і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревню Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишеньський радить духовеньству проповідувати слово Боже живою мовою, однак не радить перекладати Євангелія й Апостола „простим язиком“, бо церковнословенський з усіх язиків Богу наймилійший і без „поганьских хитростей і руководств — се є граматик, риторик, диялектик — простим прилїжним (пильним) читанєм до Бога приводить“. „Лїпше ізучити часословець, псалтир, октоїх, апостол і євангеліє — жизнь вічную получитьи, нежели постигнути Аристотеля і Плятона і філософом мудрим ся в жизни сей звати а в гевну (пекло) от-їти“. Длятого він також накликає земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. Єго послання були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся

¹⁾ гл. Вибір з укр. літ. 3 вид. ст. 570—577 і Чит. д. II р. уч. сем. 2 вид. ст. 102—205 і ст. 210—217.

нераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіння на тодішнє українське суспільство.

4. Научні твори. а) *Богословські.* Около 1620 р., коли львівська школа братська почала підупадати, став осередком духового і літературного життя Київ, а головна заслуга належить ся київському митрополитови Петрови Могилі. Син бувшого молдавського воєводи, **Петро Могила** (1598—1647)¹⁾, вчив ся мабуть у львівській школі братській, опісля в заграничних академіях, між іншими в Парижі. Служив у польськім війську (брав участь у бою під Хотином 1621 р.), а відтак постриг ся в черці в Київській Лаврі, став небавом архімандритом, а по смерти Йова Борецького київським митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка учених справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в обороні православної церкви від уніятів — *Litos* або *Kamień*, (по польськи проти Касіяна Саковича, що походив з Потилича в Галичині і був перше архімандритом Дубенським, прийняв унію і в творі „*Perspektywa*“ обвиняв православних у протестантстві). Могила видав „*Православное исповѣданіе вѣры*“, Катехизм великий і малий, що діждав ся навіть перекладу на німецьку мову, а також замітну „*Антольоґію*“ (перше руске богато ілюстроване видане). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, свіжий чоловік, що додав нових сил київській просьвіті; около него починає ся новий рух, печатанє книг і просьвіта на Руси. Однак найважнішим ділом Петра Могили було розширенє і вивінованє київської школи, що стала відтак (1631) звати ся *Київсько-Могилянська Колегія* (опісля 1701 Академія). Ще будши архімандритом, вислав Могила кількох талановитих молодців (Ісаія Трофимович, Сильвестер Косів, Гізель й ин.) на науку за границу, щоби відтак були учителями Колегії, уладженої в новім дусі. Науку викладано латинським язиком, котрий тоді в цілій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-европейської науки і реліґійної полеміки. При колегії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Руси розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словянськім язичі, зробив **Кирило Транквіліон Ставропецкий**, (гл. Вибір ст. 70), що був учителем львівської братської школи а відтак чернигівським архімандритом і видав окрім „*Учительного Євангелія*“ „*Зерцало богословія*“,

¹⁾ гл. Чит. д. I р. уч. сем. 2 вид. ст. 107.

перший підручник богословський для священників. В перенім слові говорить автор, що воно вибране з многих книг богословских, але звичаєм всіх українських учених, що осягнули наукове образование, він крім богословских жерел, сьв. Письма і Отців Церкви, користував ся для поясненя і доказів своєї науки також сьвітскими науками — фільософічними, природними, астрономічними — розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук. Крім того п. з. „Перло многоцѣнноє“ появил ся уже по єго смерті цікавий збірник прозових і віршованих творів, а сї останні замітні складом вельми близьким до народних дум. (Перед смертю прийняв він унію).

б) Граматики і словарі. Із заснованєм братских шкіл, де між иншим вчили церковно-словянського язика, показала ся потреба церковно-словянської граматики. В 1586 р. вийшла перша така граматика в печатні Мамоничів. Ученики львівської школи під проводом свого учителя Арсенія видали також Граматику єлинословенського язика (Адельфотес 1691), відтак появила ся Граматика словенська Лаврентія Зизанія-Тустановского (1596) а найліпшою на той час була (1619) згадана вже Граматика М. Смотрицкого. Всі вони не оснований на історичнім і фільольогічнім досліджуваню звуків і форм церковно-словянського язика, лише на грецких граматиках і так стало ся, що церковно-словянському язикови накинено язикові правила грецької мови. — Із зростом письменства і впровадженєм народної мови в письменних творах показала ся також потреба словарів. Короткий словянський словарець додав до своєї граматики Зизаній, котрим користував ся опісля київско-печерський монах Памва Беринда, видаючи „Лексіконъ словено-роскій и именъ толкованіє“ (1627), де слова церковно-словянські пояснював тодішньою рускою мовою.

в) Систематичні виклади історії. З XVII столітєм, з розвитком науки в Києві проявляють ся змаганя до систематичного викладу історії. В половині XVII ст. виступають два історичні писменники, котрих твори все що до ладу писаня і характеру визначають ся прикметами першого відділу другої доби. Ігумен Київского Михайлівского монастиря, **Теодозий Сафонович**, написав „Хроніку“ на основі Початкової, Київської і Галицко-Волинської Літописи про історичні події на Русі аж до 1290 р. (видана 1672), а ректор київської колеґії, **Інокентій Гізель**, (походив з лютерської родини з Прус, учив ся за границею заходами П. Могили) скоротив і доповнив сю хроніку сучасними подіями п. з. Сінопсис (т. в. огляд), користуючи ся польскими хро-

ніками Кромера, Бельського і Стрийковського. Хоч у сім творі стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсіяні і т. и., всеж таки Сінопсис Гізеля була одиноком на той час печатаним підручником історичним і учебником та дїждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов до України, котру бажав він бачити могутю в союзї з Московщиною. Як Сафонович, так і Гізель списали свої історичні твори церковно-словянським язиком.

Такою пробою систематичного писаня історії є також Патерик **Сильвестра Косова** (що був першим префектом київської колегії, а відтак митрополитом, ум. 1657), написаний по польски, опісля переложений церковно-словянською мовою. Автор користував ся не лише давним руским патериком, але й грецькими хронографами і польськими літописцями.

5. Книжка руска поезія. Вірші. В братских школах а особливо в Київській Академії звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. Окрім поетики і реторики, вправляли ся також ученики інших клас у складаню промов, принагідних „віршів“ (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляють ся з кінцем XVII і з початком XVIII ст. Першим печатним виданєм таких кантів був „Богогласник“, виданий 1790 р. (гл. низше). Ученики виголошували в сьвята перед учителями або сьпівали такі вірші. Найбільш таких віршів складали на Різдво Хр. і Воскресенє, в честь Пр. Богородиці і сьвятих. Складали їх не тільки бурсаки, але й учителі латинських шкіл, часто навіть сільські учителі, що стояли ближше до народу і ліпше знали народний сьвітогляд і жите. Біблійні події виведені тут у звязи з обставинами народного житя на Руси, в дусї і тонї найвних оповідань, часто з гумористичним настроєм. Головно обрабляють вони тему визволеня Спасителем праведних душ з пекла. Сї вірші сьпівали бурсаки під вікнами знатних і заможних людей і діставали за се подарки. Видавано звичайно і книжки з віршованими присьвятами і написями до гербів. Книжні вірші складано на взір латинських і польських віршів, сियाбічним розміром, невідповідним духови української мови¹⁾.

В першій половинї XVII ст. появляють ся сьвітські

¹⁾ Сї вірші сягають кінця XVI ст. а в XVII ст. появляють ся збірники, як „Вірші на Різдво Хр.“ (Львів 1616 р.), „Вірші Касіяна Саковича (Київ 1622 р.), На похорон Сагайдачного присьвячені Запорожскому війську. Збірник Кирила Транквіліона Ставроецкого (1690) містить вірші присьвячені головно Сьв. Трійці, Пр. Богородиці, ангелам, апостолам, сьвятим ітп.

вірші на побутові і суспільно-політичні теми. Навіть біблійні теми перелицьовувано вільно гумористичним ладом. Деякі з них зложені в закінченю жартовливим ладом привітної орації. В літописях і дияриях (н. пр. Грабянки, Єрліча й ин.), появляють ся з нагоди козацких війн книжні вірші. В дійсности однак не була се поезія, тільки нескладне віршоване римоване. Таке віршоване водило ся довший час по бурсах, дещо з того входило в збірники псалмів і кантів, а дещо переймали й народні співці-старці, а від них знов присвоювало собі більш грамотне міщанство і так входили вони в наряд, хоч імена складачів пропадали звичайно безслідно.

Драматичне письменство. В поганській старовині відбували ся обряди й обходи та приношеня жертв богам із співами й танцями. Народні весняні і купальні ігрища, хороводи, весільні й похоронні обряди визначають ся драматичністю. Але дійсний почин до драматичних вистав дало богослуженє у романських і германських народів. Зарід найдавніших духовних драматичних ігрищ стрічаємо в євангельськім оповіданю великоднім про відвідини трема Маріями гробу Спасителя, де довідують ся від ангела про воскресенє і з єго порученя звіщають про се апостолів. Такі духовні ігрища з біблійною основою сягають X-го ст. Відтак стали страсти Христові предметом драматичних вистав. Написані латинським язиком драматичні твори для науки і побожного настрою народу виставлювано спершу в церкві. Але переогодом вмщували (вже в XIII ст.) сьміхованці і скоморохи¹⁾ до духовної дії жартовливі і комічні вставки і яви. Наслідком того духовні усунули ся від тих вистав і заборонили такі вистави по церквах і церковних подвір'ях (кладовищах, цвинтарах, що звичайно були коло церков²⁾). Тоді сї вистави переносили ся на торговицю, на майдан перед широкі верстви народу і прибирали вже сьвітські прикмети, сьвітський сьвітогляд і були зложені народною мовою.

Опісля духовними виставами почало займати ся міщанство, а з підмогою духовенства надало тим виставам поважнійшого вигляду. Особливо в страстний тиждень вистави відбували ся протягом кількох днів. Видно (сцена) обнімало небо і землю, рай і пекло, а крім біблійних осіб виступала сьв. Трійця, патріярхи старого завіта, перші люди, хори ангелів, чорти ітд. При тім виставлювано і комічні особи і дійства (інтермедія і інтерлюдія, вставки

¹⁾ вандрівні актори, музиканти, співці-весельчаки.

²⁾ у нас і по нині весняні ігрища, гаївки, відбувають ся коло церкви, або на сільскім майдані.

між явами) народною мовою. Подібним способом з церковних молитов, похвал (величання) і різдвяних обрядів і подій розвинули ся різдвяні драматичні вистави вертепні (jasełka, Krippenspiel).

Побіч духовних вистав годить ся згадати ще мясничні (запустів) і грища, котрі відбували ся серед загальної веселости по домах або навіть по улицях і площах (венецький карнавал).

З XV-им столітєм, з відродинами клясичних наук і їх впливом на жите, ученики устроювали по висших школах вистави, написані спершу латинською мовою. Так повстали шкільні драми, плекані особливо по єзуїтських школах під назвою єзуїтських комедій.

Початки української драми. Початки української драми сягають другої половини XVI ст. Згаданий у горі Іван Вишеньський докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтських школах „комедії і машкар“, помагають також на Руси „розширеню машкарского і комедийского набоженства“, полишивши давну руску простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори перейшли на Русь з Польщі в звичайній тоді духовній формі містерий. Назва містерія (тайна, таїньство) пішла з того, що змістом тих драматичних вистав була тайна спасеня людского роду, котра найшла вираз у двох подіях: в Різдві і смерті та Воскресеню Ісуса Христа. Почитанє святих викликало окрему форму духовної драми, котрої змістом були особливо чуда тих святих, і для того сї драми звались міраклї (чудеса). В духовних драмах не було инодї ніякої історичної основи, лише якась поучна, моралїзуюча гадка а на видні виступали алеґоричні особи (віри, надії, любови, милосердя або гордості, зависти, скупства) і задля того сї алеґоричні, моралїзуючі драми звали ся м о р а л и (moralités).

В XVI ст. зрозуміли осьвічені Русини, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудженя і розповсюдженя реліґійного жита. З початку XVII ст. зберіг ся „Діалогъ християнскій, въ которомъ ся показуєть, кто єсть християнинъ правдивый“, написаний у полемічнім тонї против унії, а у Львові появил ся Страдаючий Христос, переклад з грецької траґедії.

Вертеп. Драматичні вистави дійшли до нас із Заходу через Польщу і почали близькими до містерий т. зв. вертепними виставами, що відносять ся до Різдва Хр., а перегадом входять у вертепну драму інтермедії і інтерлюдії з народного жита з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька деревляна

хатка, переділена на дві частини, мовби поверхи: в горішній відбувалося дійство з сьв. історії (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королів, Іродова різня дитини) картоновими або деревляними фігурками, котрими порушав укритий за задною стіною вертепа діяч, а в долішній частині видна дії з народного життя (циган обманює мужика, Поляк лякає жида, Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хочуть його затагнути в пекло, однак він зриває ся і розганяє їх і т. п.). З вертепами ходили звичайно на Різдво бурсаки і устроювали з підмогою фігур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, сьпівали пісні, за що діставали якусь нагороду. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії з сьвітського життя і комічні яви. Все те припадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедії та інтерлюдії були взяті з народного життя і списані живою мовою. Так н. пр. в релігійну драму про смерть сьв. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Гаватом (в 1618 р.), вставлені дві інтермедії, зложені язиком близьким до нинішнього галицько-руського наріччя, хоч не без впливу церковно-слов'янського і польського (гл. Вибір ст. 99). Зберегли ся й інші драматичні твори польські, з котрих або деякі ролі або й цілі інтермедії написані живою народною мовою, і тим способом народна мова входила щораз більше в письменство.

Схолястична наука завела і в Київській Академії звичай, що учитель поезики обов'язаний був щорічно приготувати на мясниці і для трьох мазвих рекреацій¹⁾ — комедію або трагедію (шкільні, рекреаційні драми).

Поміж духовними шкільними драмами Київської Академії перше що до часу місце займає „Алексій чоловік Божій“. Твір сей оснований на легенді про сьв. Олексія. Другий з дійшовших до нас з XVII ст. драматичний твір „Дійствие на страсти Христови списаное“ може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бувало і відвортно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірші (гл. Вибір стор. 81—89). Іменно зберегла ся з XVII ст. драма, котрої темою є апокрифічне оповідане т. зв. Нікодемове євангелія про похід І. Христа по смерті до пекла і про його збуренє. Є се зовсім самостійний твір, незалежний від чужих взірців, у великій ступні оригінальний,

¹⁾ В маю виходили всі учителі з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреації).

а списаний майже зовсім чистою народною мовою, розміром українських дум. Твір сей мусів бути вельми популярний на цілім просторі українських земель, коли рукопись найдено в Калущині (в Галичині), перероблена з неї пасхальна вірша зберегла ся в Харківщині, а частини сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від Закарпатської Русі аж по Кавказ. Крім того деякі драматичні твори в формі діяльогів виявляли житеві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросії з Великоросією) або обрабляли новелістичні й апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклі гл. Вибір стор. 97).

Побіч духовної, релігійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в котрій автор часто зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся „Милость Божія Україну черезъ Богдана Хмельницького свободившая“, написана учителем поетики в Київській Академії **Теофаном Трофимовичем** (приписувана давнійше Теофану Прокоповичеві). Талановитим і плідним на тім полі письменником був **Мітрофан Довгалеvский**, учитель поетики в Київській Академії. Він радить у своїй поетиці, виводити на видно особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, запорожця і т. и. Всі ті особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в таким характері народнім виступають вони в его інтермедиях, в котрих він вводить побитове живло навіть із суспільно-політичним відтінком. Окрім Т. Трофимовича мав **Теофан Прокопович** великий вплив на дальший розвиток укр. драми в напрямі її ународовлення що до змісту і характеру. Він був учителем поетики в Київській Академії, перетвореній з Київської колегії і йшов слідом класичних взірців. Уложив поетику, котрої треба було придержувати ся в драматичній творчості і написав т. зв. трагікомедію п. з. „Владиміръ“ книжним язиком, в котрій протиставить християнство словянському поганьству. Твір кінчить ся привітом гетьманови Мазепі (хор апостола Андрея Первозванного з ангелами).

Згадати ще треба драму й інтермедії **Варлаама Лащевского**. Київські учені занесли із схлястичною наукою в Москву також і шкільні драми. Два письменники, що були ученими посередниками між Русю а Московщиною, були також авторами драм, а іменно **Симеон Полоцкий** написав „Комедія притчи о блудномъ сынѣ“ і „О Навуходоносорѣ и о триехъ отроцѣхъ, въ пещи не сожженныхъ“, а **Димитрій Ростовский**, що в своїй діяльності проявив стілько українського живла, написав „Комедія на Рождество Христово“, „Грѣшникъ кающій ся“ й інші.

Юрій Кониський віддаляв ся під впливом Московщини більше від тогочасного книжного язика з наближенем до московского („высокимъ слогаомъ“) у трагікомедії (так звали драми на поважні теми із вставними комічними інтермедіями) п. з. „Воскресеніє мертвих“, в котрій дорікає козацькій старшині, що кривдить бідних людей. Але в сій драмі містить ся цінних п'ять інтерлюдій, котрих автором мав бути „славний **Танський** ¹⁾“, званий „нашим Плявтом, нашим Молісром“. Сіялічній розмір віршованя уступає в них ритмі основаній на наголосі і творить перехід до новочасного письменства.

Основою української драми послужили отже два живлі: церковно-обрядове і народно-побутове. З першого виробили ся духовні містериї, з другого комічні яви (інтермедії й інтерлюдії), що війшли перегадом у духовну драму і змінили первісний вї, строго поучний уклад. Взаїмний вплив сих основних живел відбив ся і в штучній шкільній драмі.

Шкільна драма є неначе другостепенний витвір драматичного письменства. В інтерлюдіях найшло яркий вираз народне житє з усіма характеристичними прикметами, з визначними проявами політично-суспільними в річах дїєвих осіб. Задля живого змісту шкільні драми, а особливо інтерлюдії, виходять далеко поза шкільні пороги, здобувають собі популярність у широких верствах народних і кладуть підвалини до дальшого розвитку народного театру.

Разом із шкільною драмою появляють ся і народно-духовні дїї, останки середньовічних містерий, котрі прийняли у нас форму **вертепа** (гл. Вибір стор. 101—102). В тій формі перетворюють ся інтермедії в самостійні вистави, котрі розширюють ся коштом духовної дїї і виступають на перше місце. Тим способом являють ся інтермедії живо-творним живлом, з котрого опісля розвинула ся чисто народна комедія.

Вплив історичних і суспільних обставин від половини XVII ст. на українське письменство. В 1648 р. починає ся страшна в наслідках Хмельнищина, (звана у народу руїною), що довела в Андрусівскім мирі (1667) до прилуки Задніпряньщини з Києвом до Московщини і розірваня Придніпряньщини на дві половини. З економічним занепадом і політичним розділом Придніпряньщини, пішов духовний і літературний занепад. З руїною многих міст та монастирів зникло багато осередків культури, про-

¹⁾ Був він мабуть дядьком Василя Гоголя, автора комедії „Простак“ і директора домашнього театру б. міністра Трощинського.

пали книжки і рукописи, довголітні культурні придбання. Правобережна Україна з Галицкою Русю втратила головну опору, якою з початку XVII ст. був для неї Київ, а на Задніпряньщині щораз більше обмежувано самодіяльність, що відбило ся і на українській народності й літературі.

В р. 1685 підчинено київську митрополію московському патріархатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українського письменства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київскою Академією, переселяє ся з половини XVII ст. в Московщину, де кладуть підвалини наукових інституцій і наукової літератури, стають вярхами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царских дітей, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Тим способом втратила Придніпряньщина багато робучих сил, котрі пособляли „об'єдненню“ Придніпряньщини і посередно причинили ся до запащєня вї автономії.

Сему об'єдненню мала пособляти щораз міцнійша централізація, щоби затерти прикмети самостійного побиту Придніпряньщини. Особливо з часів Петра В. після нещасливого для Мазепи полтавского бою (1709 р.) починає ся систематичне змаганє до знищєня автономії Придніпряньщини й українського народу. В Глухові, столиці лівобічної Придніпряньщини, заведено поліційно-адміністративну управу, т. зв. „Малоросійськую колегію“, що зносила ся з царским сенатом і давала прикази гетьманови (1722); цариця Катерина II. знесла гетьманство (1764), зруйнувала Запорожску Січ (1775); Україна стала провінцією Московщини, а крєпацтво затвердженє царицею (1782) віддало українських селян давній старшині козацкій, нобілітованій на „дворян“ московским урядом. З упадком політичного биту йшли Українці в московску урядову, духовну і воєнну службу, усуваючи останки давного ладу й автономії.

Сї обставини відбили ся вельми некористно в українськїм письменстві. Твори, особливо богословскі, піддавано строгій цензурі; конфіскували а навіть палили рускї книжки, добавачючи в них західні єреси. Витворений і збогачуваний опісля московскими ученими і письменниками літературний язык, віддаляв ся щораз більше від книжного языка на Україні XVIII ст. а ще більше від живої мови української. Сей літературний московский язык наслідком свого державного становища з кінцем XVII ст. входить в урядове житє, в адміністрацію і висші верстви суспільні, між українське дворянство, що бажало тим виріжнити ся від мужицтва, а на останку і в літературу. Московска цен-

зура і синодальний указ¹⁾ (з 1721 р.) виступають рішучо проти уживання „особаго нарѣчя“ (себ-то української мови) в письменстві і книгах.

Українське письменство тодішне починає отже обминати печатні, а найважніші твори другої половини XVII ст. і першої половини XVIII ст. остають у рукописах, приступних лише для тісного кружка близьких знакомих автора, і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирських бібліотеках. Так зберегли ся козацькі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільства патріотичним зображенем минувшини, наколиб були тоді побачили дневне сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори.

Історичне письменство. Криваві козацькі війни, що заповнили другу половину XVII ст., довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного життя і спинили єго розвиток, але мимо того видали нову галузь — історичне письменство і окремий історичний стиль у козацьких літописах з виразною ціхою народного духа. „Козаки писали, як каже Максимович, на бовищу збрусю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства“. Літописи ведено на Русі без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусідних земель. Зроблено також пробу з руских і польських літописий зложити учебник історії написаний Гізелем. Козацькі літописці займають ся подіями від половини XVI до кінця XVIII ст. Спершу були се короткі літописні записки, а відтак появляють ся козацькі літописи.

Оповідання козацьких літописців обертають ся около Хмельнищини і слідуєчих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і носять на собі п'ятно народного одушевлення тих часів, проникнуті горячою любовію до рідного краю і народною сьвідомістю. Язык тих літописий є вельми зближений до живої народної мови з примішкою доволі значною польських а почасти і церковнослов'янських слів; літописи сї писані, як каже Самійло Величко: „простим стилем і нар'чим козацьким“.

Літопись Самовидця о війнах Хмельницького є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними передове місце. Невідомий по імені автор, самовидець описуваних у літописи подій (звідси і назва), був чоловіком сьвітським з лівобережної України, а хоч не мав значної науки, якої годі

¹⁾ Київську печатню підчинено сим указом Синодови в Москві.

Було собі придбати у воєнних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боці гетьмана, брав участь у воєнних походах, в посольствах і козацких радах, мав усякі урядові документи історичні і міг знати про важніші події свого краю й європейські політичні справи. Єго літопись має вже всі прикмети історії. Характеристика дівих осіб вірна і плястична, а оповідане визначає ся предметовістю. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстання Хмельницького аж до 1702 року, (гл. Вибір стор. 68—70).

Самійло Величко (гл. Вибір стор. 71—72) є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельнищини, але єго чотиритомове „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницького, гетьмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся“ і т. д., написане 1720 р., появилось ся печатно аж в половині XIX ст. Автор служив у Запорожскім війську за гетьмана Мазепи, був відтак писарем генеральної канцелярії військової, на останку на хуторі в Полтавщині займав ся літературними працями. Єго „Сказаніє“ не є лише оповіданєм особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користував ся не тільки всіми урядовими документами військової канцелярії і особистою знаємістю історичних подій, але й іншими жерелами, як німецька історія Пуфендорфа про Карла X., „Діаріушъ“ Самійла Зорки з Волині¹⁾, поетичний твір Самійла Твардовского „Wojna domowa z kozaki i Tataru etc.“ і сучасними політичними і сатиричними віршами польськими й українськими. Величко намагав ся часто поетичними картинами прикрасити історичне оповідане і задля того єго твір що до предметовости уступає місця Самовидцеві, хоч є безпристрастним, але з кожної сторони єго твору дише горяча любов України. Рукопись украшена портретами десяти гетьманів, однак не дійшла в цілости, бо недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорій Грабянка (ум. 1630 р.) є третій замітний літописець Хмельнищини (Вибір гл. стор. 72—73), чоловік учений, безпристрастний і свідущий, як і Величко. Він був судією, опісля Гадяцким полковником, брав участь в депутації з жалобою на занпаценє козацких прав, висланій Павлом Полуботком у Петербург, де якийсь час присидів за те у вязниці. На основі „діяруша, въ обозѣ

¹⁾ Сей „діяріушъ“ загинув. Зорка був писарем запорожского коша і протягом цілої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеняхъ“ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діаріушъ своємъ оніє описаль“.

писаного“, „духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ“, „повѣствованія самобытныхъ свѣдѣтелей“ написав Грабянка „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ крвавшой небывалої брани (війни) Богдана Хмельницкого“ і т. д. року 1610 і оповідає дії України від найдавніших часів аж до вибору гетьмана Скоропадского (1709), однак головним предметом є Хмельницина. Автор намагає ся писати церковно-словянським язиком, але часто вводить слова і форми з живої рускої мови.

Окрім сих лїтописцїв ростовский митрополит **Димитрій Туптало**, званий задля того **Ростовским**, писав дневні записки „Діаріушъ“ також язиком вельми зближеним до живої народної мови, з чим не перериває ся черга історичних писань, присвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московским літературним язиком або із значною его примішкою. **Димитрій Ростовский** велавив ся також спорудженєм великого збірника житий святих, розложеного на 12 місяцїв, званого тому **Четїї-Минеї** (книги до читаня; мин, грец. вислів — місяць, отже **Минеї** — місячні книги).

Окрім сих історичних творів заслугують на увагу ще **Лїтописні збірники** а іменно **Густиньська лїтопись**, так звана по головній рукописи, збереженій у Густиньским Прилуцким монастирі на Придніпряньщині, з першої половини XVII ст. й ин.

Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою, яко підготовлене нової доби письменства. З занпащенєм автономії України змагала московска адміністрація до обединеня української народности з московскою також з підмогою просвьіти й письменства. Українське дворянство присвоювало собі московский язик, котрим послуговувало ся московске правительство і новочасна московска література. Під впливом тих обставин розділило ся все суспільство на Україні на два табори, що відріжняли ся від себе перегодем не лише мовою, але й звичаями, побутом та одежею. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крепаками, тоді в моднім суспільстві слово мужик стало насмішливим висловом і так виробив ся погляд, що в „простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай“. Українському дворянству видавали ся сьмішними не лише давна одежа і предківскі звичаї, але й народна мова здавала ся простою і сьмішною.

Сї внутрішні відносини на Придніпряньщині відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. **Климентій**

Зіновійв, сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся життю всіх верств українського суспільства, написав спорий збірник сухих схолястичних описів і моралізуючих сентенцій ладом сялябічного віршованя XVII ст., мовою зближеною до народної, з примішкою польонізмів і церковщини. В сих віршах, віднайдених з початком 60-их років XIX ст., починає він філософічним розумованем про правду, недуги, про божу довготерпеливість, про смерть, переходить відтак до зображення і критики дійсного життя, розправляє про всякі верстви суспільства і подає тим способом цікавий матеріял про сучасне життя на Придніпрянщині, хоч бвід его, з якого все те оцінює, не широкий, а він навіть іде під лад верховодній верстві суспільства, як се вказує вгорі наведене его реченє про „простого мужика“ і „письменного“. В его творах відбиває ся виразно сей розділ українського суспільства на крепаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всі визначні прикмети народного характеру, але не мали голосу в суспільнім та урядовім життю, і дворянство, що осьвітою не високо вибило ся понад крепаків і не розуміло свого народно-суспільного становища, а дбало лише о свої власні користи.

Прилука Задніпрянщини до могутчої держави з суплемінною народністю і однаковою вірою загладжувала, правда, помалу племінні ріжницї, а пануюча адміністрація, звичай, нова просьвіта й література налягали важко на окремішність українського народу. Одначе всі ті обставини не змогли обединити українського народу з московским. Вдача і прикмети українського народу так виріжняли ся від московского, що самому народови кидала ся в очи та ріжниця¹⁾. Ярка ріжниця виступала в усім народно-побутовім характері, в мові, в переказах, в народній поезії, звичаях і близьких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самого українського суспільства витворювати реакція, а на давнім культурно-історичнім ґрунті Гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давньої козацкої старшини в дворянські чини, доношували предківські жупани і мовою та домашнім побутом не соромили ся бути похожими на крепаків та козаків, майже зрівнаних у суспільнім життю з крепаками²⁾. Поміж

¹⁾ І нині Москаль називає Українця „хахлом“, а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У Наддїстринщині називає нарид „кацапами“ буковинських Пилипів, що заїздять туди конати стави і рови.

²⁾ Н. пр. рід Квітки (Основяненка).

освіченою верствою українського суспільства замість і побіч давньої академічної (схолястичної) освіти починає ширити ся помалу західно-європейська освіта і нові європейські ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацької здобували собі висшу освіту на університетах у західній Європі і приносили відтак на Україну не тільки європейську науку, але й вільні думки, погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Придніпрянщині тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішнім політичним і суспільним ладом і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною неразакраскою, або в політичних памфлетах, як віршована „Розмова Малоросії з Великоросією“.

Серед того суспільства появил ся і був цікавим виразом єї тогочасних поглядів і думок — **Григорій Сковорода**.

Син простого козака (ур. 1712 в Чернухах, у Полтавщині), визначав ся вже змалку хистом до співу та науки; тимто отець віддав єго в Київську академію; а щоби набрати ся ще більшої освіти, виправляє ся він по Європі і звідуде пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познакомив ся з многими ученими. Зазнаємивши ся з ідеями західно-європейської науки і філософії, вернув Сковорода на Придніпрянщину широко освіченим чоловіком. Єму була по мисли педагогічна діяльність і він обняв у Переяславській духовній семінарії місце учителя поетики і написав „Руководство о поэзии“ на основі нових поглядів. З того вийшло непорозумінє з архієреєм і Сковорода покинув се місце та був приватним учителем у багатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправив ся до Москви, де був учителем у Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свобідно передумувати свої думки і почування та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на землі, звертай свої думки на небо. Пізнійше бачимо єго учителем поезії в харківській колєгії, де здобув собі широку славу і повагу. Єпископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишив ся в колєгії; однак він сєго не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів. Колиж Катерина II. дозволила в харківській колєгії завести додаткові кляси і викладати там дворянським молодцям „правила благонравія“, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики п. з. „Начальная дверь къ христіянському добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерні“. Сей учебник пішов у рукописи по руках і придбав Сковороді багато прихильників; але найшли ся й такі, що в єго учебнику

побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав, а з того часу пустив ся він на вандрівку по Придніпрянщині і став для неї справдешньою „ходячою академією“. В тім часі написав він філософічні розвідки „Нарциз — спізнай себе“ та „Книга Асхань — про самопізнанє“. Се були перші єго поважні праці, бо доси писав лише дрібниці та вірші. Він ходив у великій нужді по краю, з одної хати до другої, та учив людей своїм власним життям і порадою, де тільки можна було: в школі, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожю. Почув він себе в своїй сфері лише між простим народом, любив горячо єго мову, пісні і звичаї. „Осьвіта, каже він, повинна переходити на весь народ, вийти в него і засісти в серці і душі тих, що мають правди дізнати ся“. „Паньська думка, ніби простий народ є чорний, здаєть ся мені сьмішною. Мудрують: простий народ спить і най собі спить міцним сном. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвечина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхаєть ся, а як пробурхаєть ся, то й покаже ся бодрим“. Таке сьміливе в ті часи слово, як і ціле життя Сковороди є першим протестом проти крпацтва, що почало тоді розвивати ся на Придніпрянщині проти приниженя селян урядовим назвиском „чорного народа“.

Сковорода перший вказав виразно на ідею національности, яко необхідний принцип вихованя. Вихованє повинно бути народне, треба єго виробити з нашого життя, щоби знов єго повернути до нашого життя. Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій, незалежній волі, та по цілком правдивому розуміню народу, яке він скрізь виявляє.

Діяльність Сковороди на Україні і спосіб єго життя дали привід до того, що єго звичайно звали українським Сократом. Як той, так і сей присьвятив усе своє життя, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почуваня і змаганє до ідеалу. Пів життя свого присьвятив Сковорода на просьвітну діяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї єго діяльности було, що тодішня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублів і тим дала почин до заснованя Харківського університету.

Філософія Сковороди і єго сьвітогляд ще мало вяснені, бо єго твори ще критично не зовсім розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стілько, о скілько відносять ся вони до головної мети єго філософії, до етичних єго поглядів. Він був одним з тих філософів-моралістів, що

свої теоретичні принципи виявляли ділом та власним життям. Замітно також, що Сковорода виступає з проповіддю ідеї національності в ті часи, коли в західній Європі панувала ще ідея космополітизму, а ідея національності ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з котрого Сковорода вийшов, ідея національності була живою, хоч може несвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теорії.

Єго твори не списані українською мовою, але що українське дійсне життя було для него так близьке, тим то і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних єго віршах, в котрих він також виступає проти тогочасного ладу на Придніпрянщині. (Вибір стор 94—96).

Всі ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII ст., збережені в рукописах, або в пам'яті українського народу, пояснюють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українське письменство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревського, що має темою вандрівку „моторного козака“ Енея.

Духове і літературне життя в правобережній і в наддністрянській Україні. В правобережній і в наддністрянській Україні, відірваній від Києва, занепало духове і літературне життя після розриву України в Андрусівським мирі. Хоч унія зблизила Русинів до західно-європейської цивілізації, одначе не приспорила на літературній ниві визначніших творів. Окрім перших подвижників унії Потія і Рутського, наслідники їх, а також Василяни, що кермували тоді також шкільною освітою, писали латинським або польським язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви українського народу; міщанство, не маючи в рідній мові духовної поживи, польщить ся, а селянство попадає в темноту. В школах василянських, уладжених менше-більше на такий лад як єзуїтські, учено по польськи і виховувано в подібнім дусі шляхотську молодіж. Між Василянцями в тих часах виступає чимало знатніших учених і письменників, але вони зовсім майже відчували ся від рідної мови. Та культура за далеко вже була відстала від давньої спільної основи (з XI—XVI ст.). Гуманізм виродив ся в псевдоклясицизм, реформація не поправила церковних відносин, а довела до руїни після 30-літньої війни та до різкої і пустої полеміки.

Дбалість українських владик про образованє і подвиженє духовенства. Низше українське духовенство (православне й уніятське) було убоге, темне і погоржене, бо не було відповідних інститутів для освіти і вихованя клеру. Поука єпископа Шумлянського, уміщена

в передмові до вго Метрики, й вго архієрейські посланія кидають сумне сьвітло на степен ь освіти тодішнього українського духовенства. „Не дивно отже, пише сучасний автор словянсько-русского словаря, що ледве сотий єрей (сьвященик) зрозумів словенський (церковно-словянський) язык, не відаючи, що читав на божественній службі, з погибелю своєї і поручених пастві вго душ“. Длятого молитви й відправи церковні печатано латинськими буквами побіч дословного перекладу польского. Одиноким майже родом письменства були ті апокрифи і повісти, які здавна були улюбленим кормом українського престолюдя. Сьвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіді для народу, бо не вміли навіть відрізнити апокрифічних творів від канонічних і длятого навіть у церковних піснях (нпр. колядах,) зложених в тім часі, находимо мішанину тих живел.

Однак Василяни зрозуміли, що до народу треба промавляти зрозумілою для него рідною мовою, і сій обставині треба приписати вихід двох книг їх заходом, а іменно „Народовѣщаніє“ і „Богогласникъ“. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданнями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі й оповіданя церковним языком. Задля того стала ся книга популярною навіть між сільским народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнійшою книгою став Богогласник, що появил ся також у кількох виданях (перше 1790 в Почаєві). Се є збірник пісень, написаних книжним руским, а в части польским языком, зложених на всякі сьвята і в честь сьвятих ріжними авторами. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значіне на всім просторі українських земель. Пісні там уміщені повстали протягом XVII і XVIII ст., а творцями їх були уніяти і православні. Василяни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давнійші „канти“ і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релігійної поезії рускої.

Окрім пісень війшла жива народна мова також у проповідях (Юліян Добриловский) і тим сособом в правобережній і в наддністрянській Україні здобував собі живе народне слово значіне в церкві, а звідтам переходить і до письменства та до прилюдного житя.

Усна словесність (народна).

Український нарід мав уже перед многими століттями, ще перед почином письменства здавна свої словесні твори, як: пісні, думи, казки, перекази, повіря, приповідки, загадки і т. и. Се література справді „народна“, бо нарід витворив її сам, зовсім назалежно від письменства та переказував устами своїми від покоління до покоління і зберіг до наших часів. Тому ці твори називаємо „устною“ словесністю. Усна словесність є плодом — одного світогляду, одного духа, — духа народу. В ній виступає его жите, виступає сам нарід з тисячолітнім своїм досвідом. Переходячи переказом від покоління до покоління, мало котрий з тих давних творів словесних не попсував ся, а всеж таки і ті останки устної словесности дають нам виразний образ української старовини.

Наукові досліди найновіших часів на полі устної словесности народної виказали однакож, що так як усна словесність витворила ся в народі протягом цілих віків, то можна в її основах добачити різні верстви, з яких вона серед всяких впливів зложила ся в нинішній формі. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже многих творів української устної словесности з подібними творами інших народів.

Спомини про народні пісні й інші твори устної словесности находимо вже в давних памятниках і літописях книжної рускої літератури. Початковий літописець (Нестор) користував ся народними переказами; в Поученію кн. Володимира Мономаха є згадка про весільні пісні; у Волинській літописи про пісні, котрі сьпівано в честь князів Данила і Василька по побіді над Ятвягами. У польского географа Сарницкого (під р. 1506) стрічаємо згадку, що Русини в походах у честь славних воївників складали пісні, звані й тоді вже думами.

Однак з творів усної словесности аж до другої половини XVIII стол. ніхто не записав нічого, бо давні письменники, майже самі духовні, уважали сі народні твори богопротивними, „п'єснями б'єсовскими“, осуджували народні звичаї і пісні, та ще від XIV аж по XVII столітя рускі духовні виступають против т. зв. „двоєвірія“, себ то змішаня поганських віровань і християнської науки, що зберегло ся і до наших часів та витиснуло зовсім окремішне пятно на цілім сьвітоглядї українського народу.

Аж у другій половині XVIII ст. починають учені і письменники звертати бачність на народні звичаї і на твори усної словесности і се спонукувало до збираня історичних переказів і народної поезії. Але хоч перші українські етнографі були самоуками і не уміли ще науково обходити ся з предметом, всеж таки в суспільстві будили ся поучуваня і здогади про значіне народности, про потребу єї виучувати а висліди сего виучуваня прикладати до життя. З поетичним настроєм, який в українськїм суспільстві викликали твори усної словесности, зродила ся думка, розвивати літературу для свого народу на тій мові, якою зложені твори усної словесности, покористувати ся тою мовою для нових творів літературних, нав'яних життям і духом українського народу. Тим способом усна словесність народна стала підвалиною, на якій оперло ся українське письменство найновітшої доби, — вона єсть богатою живущою криницею, з котрої черпали і довго черпати муть письменники взірці для своїх літературних творів. По переказу від Куліша знаємо, що Шевченко на вколїпках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засьвідчив він, що українська література оперла ся на народну так само, як і грецька поезія на Гомерові поеми, що вона має підставу дуже широку і корінь саморідний.

Задля того твори усної словесности народної попереджають вибір з творів української літератури XIX ст.

I. Народні пісні й думи.

Найбогатший відділ усної словесности творять пісні. Що до основи їх змісту можна пісні поділити на:

1) обрядові з мітичною основою, що вяжуть ся з порами року і припадаючими в них сьвятами або роботами н. пр. коляди, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, обжинкові;

2) пісні і думи родинного і домашнього, життя, що відносять ся до родинних подій і обставин нпр. приколіскові, любовні, весільні, сирітські, вдовичі, похоронні (голосїня), панцизняні і т. и.;

3) пісні, що вяжуться з усякими заняттями суспільними н. пр. чумацкі, вояцкі, рекрутські і т. п. (себ-то суспільні або громадянські);

4) пісні релігійно-моральні;

5) історичні пісні і думи, про історичні події й особи.

1. Обрядові пісні. Бачність народу в часі поганьства звертала на себе передовсім переміна сьвітла і темноти, тепла і студени, весняного життя і зимового замирання природи. В сій безнастанній перемині добачав нарід вічну боротьбу сьвітла, життя, добра з тьмою, мертвою і злом, і протягом довгого часу набрав віри в побіду сьвітла над темнотою, добра над злом. На тій основі виробився у народу в поганьських часах дуалістичний сьвітогляд боротьби сьвітла з темнотою, дня з ночью, розбуженої до життя природи з смертоносною силою зими. Уява народів добачала сю боротьбу, як у зміні дня і ночі, так і протягом річного обігу сонця. З обігом сонця вязалися пори року, а з тими всі празники, котрих значіння треба глядіти в явищах сих пір року. В житю такого хліборобського народу, як український, мали пори року велике значіння, а поодинокі рокові празники були мовби певними точками, що управиляли річну діяльність життя.

„Зворот сонця на зиму“ в хвилі, коли воно стануло на найвисшій точці свого оживляючого впливу на землю, і повільне наближуване его до зими, що заморожувала живу і цвітучу природу, „зворот сонця на літо“ в хвилі, коли переломилася сила зими, а природа з наближенем весни скинула зимові пута, і розцвіт природи в цілій красі і силі під впливом соняшного проміння — се ті головні дії природної мітичної драми, які нарід щорічно виводив на видно серед сьпівів, ігр та хороводів.

Коли по найдовших ночах починав прибувати день а „сонце зверталося на літо“, сьпівано пісні для звеличання сонця (Дажбога), звані колядами¹⁾. А що після заведення християнства на той час припадало сьвято Різдва Хр., злучилася коляда, сьвято Різдва сонця, з християнським сьвятом Різдва Хр. Сьвято коляди було першим празником в честь сонця, а за ним слідували інші. Коли сонце доходило з весною до більшої сили, тоді сьпівали веснянки (гаївки) в часі, коли нині припадає Благовіщення, Великодня і Томина неділя (проводи)²⁾. В часі, коли за поганьських часів сьпівано русальні лісні (в честь поганьського празника Русалок, схожого з римськими *rosalia* а грецькими русалія), нині хри-

1) Вибір стор. 103—106. 2) тамже стор. 106.

стіяньска Церква поминає померших перед 7-ою неділею по Великодні, в суботу перед Зеленими св'ятами¹⁾. В часі найбільшої сили сонця обходили погани літній празник Купала, що знов сходиться з християнським св'ятком Івана Хрестителя і тоді співали купальні пісні (у західно-європейських народів субітки)²⁾.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною основою, на які перегадом християньска Церква витиснула своє знамя. В тих піснях і обрядах, що відбувалися підчас тих і інших соняшних празників, зображувано зміну весни, літа, осені і зими, пробуджене і розцвіт природи, а відтак з ослабленем і зменшенем світла і теплоти завмиране ростиної сили природи, що видавала ся мовби похороненою підчас зими. З празником Коляди лучимо почесть для померших предків роду („дід“), а в жертву приношено їм кутю, яку ще й нині приносять на поминки за померших. До неї домішують мак, символ вічного сну, смерті. Однак в обрядових піснях можна найти не лише виключно мітично-релігійну основу, не тільки натяки про давне величання поганських богів, але треба глядіти і давного величання героїв і князів. Деякі коляди і щедрівки зберегли сліди удільної доби дружинної і княжої і творять таким побитом перехід від мітичного епосу до історичного епосу дотатарської доби³⁾. Сі пісні задержали ся найбільше в Наддністрянщині, на Волині і почасти на Полісся, бо тут в Галицько-Волинській землі, після погрому Київського князівства Татарами, дальше розвивало ся те житє, що виро- било ся в XII ст. в цілій удільній Русі.

2. Пісні родинні. В нїяких піснях не виявило ся стільки сердешности і чутливости, як у піснях, що відносять ся до обставин семі (родини), а особливо в двох найважнійших — хвилях людского житя — весілю і похоронах. Пісні весільні, як і взагалі всі пісні, котрих основою є відносини мужчини до жєнщини, а також похоронні пісні (звані також плачами або голосїнями) визначають ся не лише великим богатством культурно-історичного материялу, але й справдішньою високою поезією і незвичайно трюгающею чутливістю. В піснях весільних зберегли ся спомини з доісторичних часів і патрїархального устрою семі. Більша часть весільних образів символічна й алегорична, а то, що нині є лише обрядом, було колись дійсностю. Багато є в них останків поганського віровання, що опісля перемішали ся і злилися з християнськими звичаями і поглядами⁴⁾.

¹⁾ Вибір стор. 107—109. ²⁾ тамже стор. 109. ³⁾ тамже стор. 110—113. ⁴⁾ тамже стор. 110—111.

Смерть кого-небудь з семі і похорони становлять також тему численних пісень, званих плачами, в котрих проявляє ся не лише жаль і смуток по вмерлім, але там находимо також натяки про похоронні обряди і про те, як нарід уявляє собі жите по смерти. Сі плачі витворили ся на основі на пів мігичній, на пів християнській, як велика частина народної поезії. Природа бере участь в жалю по вмерлім, вмерлий порівнує ся з сонцем або місяцем, а смерть із заходом за горами і лісами. Смерть являє ся чорним вороном або кощавою жінкою — вона невмолима. Вмерлий, що пішов у „далеку, незнаєму дорбгу“ або „країну“, не пропав на віки, его „дожидают в гості“. Его поминають в „третини“, „девятини“, „сорочини“, а також на „проводи“ або „русальний день“ (субота перед зеленими сьвятами). Для него заставляють їду і воду на могилі, або дожидают дома, лишаючи місце за столом і відчинене віконце, котрим влітає его душа. Деякі частини плачів прибирають характер епічних оповідань та визначають ся гарними і поетичними порівняннями і поетичною окрасою.

3. Пісні побитові й суспільні. В піснях сего відділу зображене положене різнородних суспільних і побитових обставин і сюди належать: козацкі, гайдамацкі (і про опришків), вояцкі, бурлацкі, чумацкі та крепацкі пісні. Всякій роботі в сільскім побиті товаришують відповідні пісні. Окружаюча природа і внутрішній народний побит, суспільний, громадянський і родинний, надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного життя, яких ми не найдемо в сухих літописних оповіданнях, відкривають ся нам лише в родинній або суспільній пісні.

4. Історичні пісні і думи. Найзамітнішою появою української народної поезії є — думи. Історичні обставини XV—XVIII ст. а іменно татарські і турецькі набіги на українські землі, початки козащини, котрої осередком стала Придніпряньщина, козацко-польські війни, боротьба за автономію України й єї знищене Московщиною, достарчили багатого материялу для творів народної поезії. Се була для українського народу нова героїчна доба (особливо XVI—XVII ст.), що витворила новий рід народної поезії, козацкый епос — думу.

Зміст козацкого епосу — се дійсна історія, его герої — дійсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, трагічна доля — ворушили уяву і чуте народу. Козацкый епос обіймає отже всі доби історичного життя України від XV—XVIII ст., оповідає про боротьбу з Татарами і Турками в степах і на Чорнім морі¹⁾, про недолю

¹⁾ Вибір стор. 121—124.

невільників в ясирі¹⁾, про козацко-польські війни, а на останку і про новіші події, н. пр. зруйноване Січи²⁾ й т. и. Хоч у козацких думах, особливо давнійших, стрічаємо мітичні мотиви³⁾, хоч вони визначають ся поетичною за-краскою, всеж таки в них нераз можна вказати певну істо-ричну подію, що послужила їм основою, особу вибрану героєм, а на останку суспільні і побитові обставини. Се в повнім значіню слова історичний епос, поетична літопись народного житя, без казочного, фантастичного прибільшуваня, проста і реальна у всіх подробицях. По-етична картина думи обвіяна теплим чутем ліричної пісні і виявляє часто замітну красу і задля того думи належать до найпринаднійших прояв усеї словянської поезії. Живе чуте природи дає думі багато поетичних образів, котрі ви-разно обмежують епічний предмет.

Колиж народне жите стало підупадати, упадала також і творчість козацкого епосу. Вісімнадцяте століте зберегло ще черти української старовини; Запороже ще доживало останні дні, а кобзарі-бандуристи зберегли в своїй памяти багаті засоби дум і переказів, котрі етнографи й учені спасли від неминучої загибелі.

Кобзарські думи се поетичні твори більш зложені, як пісні, а пісні служили кобзарям нераз готовими засобами для зложеня думи. Очевидно, що сі засоби естували ранше зложеня і тому можна припускати, що творці дум користували ся готовими засобами для своїх творів. Пісні, се твори нав'язані хвилими вражіннями житя, виспівані на те, щоби виразити приплив або відплив особистих по-чувань в даній хвилі, коли тимчасом думи призначені були для широкого круга слухачів, що гляділи в них поважної відповіді на питаня родинного і суспільного житя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що співали, пригріваючи на многострунній бандурі, — а складали їх зараз після історичних подій, які давали настрій їх думкам. В деяких думах історичних бачимо ще черти давньої богатырської (героїчної) доби (н. пр. про бурю на Чорному морі (Вибір, 3. вид. стор. 121), про Байду-Вишневецкого). На се вказують не лише аналогічні обста-вини інших літератур, але й самі наші думи. Неволь-ницькі думи, так звані плачі, складали невольники, що коротали свій вік по турецьких каторгах. Сі думи за-ступали їм місце молитов, як се бачимо із закінченя думи про Марусю Богуславку⁴⁾. В одній сучасній літописи чи-таємо, що молода Тимоша Хмельницького (Домна Розанда)

¹⁾ Вибір стор. 113—117. ²⁾ тамже стор. 124—125. ³⁾ тамже стор. 121. ⁴⁾ тамже стор. 113—117.

підчас розплітання коси веліла собі сьпівати козацкі думи. Також гетьмаи Богдан Хмельницький мав зложити пісню про безталанну чайку, в котрій поетично визначена тодішня безталанна доля України (деякі приписують сю пісню Мазепі), а в пісні про побут Палія на Сибірі сьпіває ся:

„Ой деж то пан Палій Семен те пера журить ся?“

Авторами історичних дум були неперечно самі дівлі люди, учасники кривавих трагедий старовини, а на сь вказують широкі описи битв, переправ і всіх воєнних подвигів, що вийшли з душі сильно зворушеної вражінєм тих подій. Кобзя або бандура була конечною приналежною не лише лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалі знатних людей в козацкім товаристві. Згадана пісня про Палія зображає козацкого проводиря, як він, сумуючи далеко від родини, себе розважає:

„Прийшов пан Палій до дому да й сів у наміті,
На бандурі виграває. Лихо жити в сьвіті!“

В старосьвітських міщаньських і козацких сьвітлицях можна було часто бачити картину, на котрій зображений Запорожець, пригравуючий на бандурі, а під сподом звичайно підписано:

„Струни мої золотії, заграйте мні стиха,
А чей козак-нетяжище позабуде лиха!“

Сі слова нагадують тон пісні про Палія і вказують на звичайну ролю бандури в житю козака. Бандура — сь інструмент для виразу глибокого душевного зворушеня. Колиж чубатий Запорожець взивав золоті струни, щоби позабути лиха, то певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не безоружні сліпці-старці. Сі певно, звідуючи козацкі табори для милостині, та прислухуючи ся козацким пісням, тільки повтаряли думи козаків-бандуристів та складали думи поучні, суспільні і релігійно-моральні, в котрих відбили ся тільки загальні черти козацкого побуту (н. пр. Дума про сестру і брата)¹⁾, та висьпівували їх відтак на приспах під сільськими хатами або на проці серед зібраного народу.

Занепала козаччина — занепала і дума. Посеред сільських пісень нарід висьпівував уже тільки гірку зневагу, якої дізнало потім козацтво (знесене Гетьманьщини, зруйноване Січи і т. д.). Деякі козацкі пісні перероблено на чумацкі, далі вже пішли тільки бурлацкі та рекрутські.

¹⁾ Вибір стор. 125.

II. Народні казки, легенди, перекази й анекдоти.

Найбогатша може галузь усної словесности і що до кількості й ріжнородности — се народні казки. В них відбили ся вірованя, звичаї, етичні погляди і весь світогляд народу, подібно як і в інших творах усної словесности.

Велика схожість казок у ріжних народів, особливо індоевропейських, є доказом, що їх основою є однакові виображеня, і всі казки є лише ріжнородними перемінами і обрібками мітичного, побитового або суспільного змісту. В многих случаях показують ся казки перенятими в інших народів, а відтак лише приладженими до світогляду українського народу. Така вандрівка казок, як і інших поетичних творів, є звичайною появою у ріжних народів, при чім казка зміняла свою фізіономію, а не раз не обійшло ся при тім і без впливу книжних літературних творів. Переняті казки приладжувано до питомих форм, складу і языка. Але не раз замічаємо певну схожість українських казок з казками народів зовсім неспоріднених і вельми далеко поселених на півночі або полудні інших частий світа. Се можна пояснити менше або більше анальоґічною діяльністю і творчістю людского духа і спільністю психольґічних уяв.

В розвитку народних казок можна замітити кілька ріжних степенів. В найдавніших казках бачимо мітичну (космічну) основу, що не є нічим иншим, як символізованем сил природи, зображенем боротьби світлих і темних, добрих і злих сил¹⁾. Сотворене світа, зміна пір року, поворот весни по зимі умертвляючій всю природу, зміна дня і ночі, уявляють ся яко побіда або поражене в боротьбі світлих божищ з темними силами. Таким найдавнішим поетичним зображенем природних мітів є неперечно клясичні казки про Перзефону²⁾ і про Полі-

¹⁾ Вибір стор. 137—140.

²⁾ Також Прозерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз яхось із своїми товаришками рвала цвѣти на леваді, пірвав їй Гадес, бог підземного світа, і упровадив із собою, де вона стала его жінкою. Довго блукала Церера по землі, глядаючи своєї дочки; із досади зсилала непороду на землю, поки Зевс спонукав Гадеса звернути Церери пірвану доньку, але сей перед тим ще дав їй зїсти зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Перзефона дві третини року (в літі) у матері, на землі, а відтак ішла за потягом любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного світа до свого мужа. Сей міт, з котрого Шілер взяв тему до баллади *Klage der Ceres*, зображає жите ростивне на землі, як воно оживає і завмирає.

фема¹⁾. Мотиви про визволенє гарної дівичі (царівни) молодим лицарем з неволі змя, про зачаровані або закаменілі двори або царства нечистою силою — появляють ся також у найдавніших казках усіх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце. Уособленєм сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, котру має визволити лицар з підмогою золотогривого (або білого) коня, золотого яблука, живущої і сцільючої води і т. д. Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецький переказ про золоте руно. Казочні лицарі мусять поборювати всякі перепони (себто неприязні сили природи), в українських казках: змий, вуж, морозенко (уособленє морозу), а передовсім баба-язя (також відьма) (н. пр. казка про Івася і відьму) або злюща мачуха. Але не всі казки на подібні теми можна віднести до первісної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнання. Таких казок, що мають первістну, мітичну основу, є небагато, тай між ними чимало є перенятих, спільних иншим племенам. У нас вони так само схристиянізовані, як і мітично-обрядові пісні, а улюбленим мотивом тих схристиянізованих казок є: побіда добрих духів і чесних людей над дияволом і його слугами.

В дальшій степені розвитку переходять казки до щоденщини, бо український нарід любить образи з надприродного сьвіта чоловічити (антропоморфізм). Відтак маєм казки з напівмітичною, напіветичною основою, (н. пр. про трех братів, двох розумних а третього дурного²⁾), а також чисто етичні казки, в котрих людський розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сі казки мають одну тему: правда в землі не сховає ся і в огні не згорить; правда свого часу виявить ся; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цілий цикл казок про правду і кривду, про правду і неправду³⁾ в котрих виявляють ся етичні погляди народу, про бідність і богатство, про злидні⁴⁾ і т. д. Сі останні походять звичайно з пізнійшої доби, або перероблені з давніших під впливом християнського сьвітогляду і визначають ся поучним характером та доторкують ся питань етичного і суспільного житя. Сюди треба віднести казки про І. Христа, про Божу Матір і сьвятих, котрі народна фантазія

¹⁾ Син Посейдона, одноокий велит, найславнійший з циклопів. До его печери зайшов Одисей, причаливши на Сицилію, з 12 товаришами, з котрих Поліфем зів 6. Булаб і тамтих постигла така сама доля, але Одисей упоїв Поліфема, висмалив ему око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, почінавши ся похід животи великанських овець, котрі Поліфем випускав з печери.

²⁾ Вибір стор. 140—155. ³⁾ тамже стор. 140—142. ⁴⁾ тамже 142—144.

зиробила собі з біблійних переказів і повила поезією семі та хати української. Найбільше може в українського народу казок посьміхових (гумористичних). Підіймав він на сміх все, що повстало против єго волі і розуму. Особливо багато є анекдот (смiховинок). До посьміхових казок можна прилучити оповідання про чортів, відьом та всяку нечисту силу, яку чоловік одолівав яко розумнійший від неї¹⁾.

Зовсім незалежний і окремий від етичних і суспільних казок відділ творять казки про зьвірят²⁾. Сі казки мають свій початок у тих давних часах, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом уяви, нарід любив придавати розумне житє всему окруженю, вкладаючи свою людську думку, чутє і мову не лише в зьвірята, але й в неодушевлені предмети. Старинність українських зьвіринних казок проявляє ся ще й в тім, що в них не находимо дидактичного і сатиричного живлє, котре є витвором новійших казок. Мотивів для всіх казок взагалі нема багато, але їх складові частини змінюють ся, як картини в калейдоскопі і тому маємо так велике число ріжнородних казок на одних і тих самих мотивах.

Перекази похожі своїм характером також на казки і належать до вандрівних повістий, як і казки. Але в очах народу вони не є такою вигадкою, як казки, і представляють ся билицею, а навіть вяжуть ся з історичними особами і подїями; тимто вони вельми анальоґічні з билинами. Се материял переходовий поміж материялом народного знаня і народної памяти про історичні подїї і творами фантазії³⁾.

Лєґенди є оповідання реліґійно-морального змісту, що зложили ся під впливом творів духовного письменства або й апокрифічних оповідань н. пр. про Христа, Божу Матір, про сьвятих і про загробне житє⁴⁾. Вони похожі на реліґійні казки, в котрих з сьвященого переказу остало само імя особи або або назва подїї, а все инше є твором народної фантазії. Дидактичний елемент є основною прикметою народних лєґенд. Вони дають нам образ реліґійно-моральних поглядів народу.

Вельми багато в устах народу находимо сатиричних і гумористичних розказів, жартів, фацецій, анекдот, а хоч їх походженє дуже часто межинародне, однак приладжені вони до сьвітогляду і обставин українського народу.

¹⁾ Вибір стор. 144—146, ²⁾ тамже стор. 159—163. ³⁾ тамже стор. 155—159. ⁴⁾ тамже стор. 149—155.

III. Народні пословиці, приповідки, примовки, загадки і заклинання.

Приповідки (пословиці) — се короткі речення, що висловлюють гадки і погляди та правила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченнях, досвіді та історичних подіях. В приповідках відбив ся незвичайно виразно характер народу, одним словом весь світогляд народу.

В історичнім розвитку приповідок треба відрізнити дві доби: давнійшу і новійшу. В давнійших приповідках, що зложили ся в дохристиянській добі, відбив ся давній, мітичний світогляд народу. Таких приповідок остало дуже мало, інші перемінили ся значно під впливом християнського світогляду. В тих приповідках замітний також і книжний вплив, як і сьв. Письма і релігійної науки.

Історичні події, що лишили сліди в житю народу, найшли відгомін також у пословицях. Найдавніші взірці таких пословиць находимо в Несторовій літописи, де вони названі „притчами“, н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри й т. и. Історичні пословиці обіймають різні доби історії українського народу аж до найновіших часів (н. пр. не в пору гість гірше Татарина; погиб, як Швед під Полтавою і т. д.).

Дуже багатий є відділ пословиць, що дають погляд на різні обставини родинного і суспільного побиту народу. В побитових пословицях зберегли ся сліди різних степенів культури. Деякі пословиці зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в інших відбив ся різничий побит. Пословиці з родинного житя доповняють і поясняють поезию весільних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про багатство і бідність, мудрість і дурноту й т. и. Єсть багато пословиць, що мають свій корінь у народних звичаях, інші знов у казках і переказах і лише тоді можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку або переказ. Тому то пословиця являє ся нераз як скорочена казка, а навпаки деякі казки і перекази є лише розширені пословиці.

Форма пословиці є звязке реченє уложене до складу. Сей склад виражає ся, як розкладом слів, так і ритмом та алітерацією, н. пр. „В Луцьку все не по людську: навколо вода, а в середині біда!“

Прислівя ріжнять ся від пословиць тим, що звичайно не містять в собі думки загальної вартости, як се буває в пословицях, але мають своє значінє, коли їх вставить ся

серед розмови у відповідній хвилі і відповідно до якоїсь гадки. Вони служать отже для підкріплення плястичности висловлюваних думок н. пр.: от тобі віз і перевіз; ні в кут ні в двері; говорила небіжечка до самої смерті і т. д. Український нарід має дуже багато таких прислів. Окрім того має український нарід примовки, приказки (співомовки) відповідні всяким нагодам і хвилям життя і ріжним житєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезії у кожного народу. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадувати (Сфінкс). В українській народній словесности приписує ся загадуванє загадок Бабі-Язі (відьмі).

В розвитку загадок можемо ще нині добачити вчасти мітичну основу, де сили і явища природи порівнані з бездушними предметами: сонце з веретеном, місяць з діжою і т. д.; в інших сили і явища природи порівнані із звірятами або рослинами (зооморфізм, н. пр. місяць з сивим жеребцем, ніч з чорною коровою, сонце з дубом-стародубом і т. д. Наостанку сили і явища природи являють ся вчоловічені яко люди (антропоморфізм): сонце — красна дівця, місяць — пастух, що ходить за звіздами — вівцями, дим — син а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць — складна; в них також находимо ритму і алітерацію н. пр. ходив ходив Ходоман, усіх дітей годував, як упав, так пронав, ніхто єго не сховав.

Заклинаня мають свій початок чисто мітичний в поганьскім віруваню. Накликуванє сил природи (сонця, місяця, звізд, огню, вітру, грому, дощу і т. п.) вказує на первісне їх обожанє. Тепер стали сї заклинаня і примовки власністю віщунів, ворожбитів і знахорів, котрим нарід приписує незвичайну надприродну силу і значінє. Такими заклинанями або примовками, замовлюванями або знахарськими молитвами думає нарід видобути ся з якоїсь недуги, нещастя, недолі, або дізнати ся про будучину. Християнство вплинуло і тут значно на зміну сих закликань і замовлень.

ІІретья (новочасна, народна) доба українського письменства від виступу Котляревського 1798. р.

Політичні обставини. Після поділу Польщі Переддніпряньщина дістала ся Росії і зєднала ся із Задніпряньщиною, а Наддністріяньщина дістала ся Австрії. В поглядах тогочасного суспільства на Придніпряньщині виробило ся під впливом західно-європейських ідей змагане до національного освідомлення широких народних верств, до зрівняня горожанських прав і обов'язків, до визволення крепаків. Сі змаганя звернули ся проти тогочасного ладу на Придніпряньщині, де ожили погаші мрії українського дворянства про автономію краю. Посеред самого українського суспільства витворюють ся на давних культурно-історичних підвалинах Гетьманщини дивні прояви. Українські шляхтичі починають любити ся українською етнографією й історією, одушевляють ся славою колишньої Гетьманщини і виступають оборонцями автономії України. Як живо в тих кружках панів-вільнодумців гадали про недавну ще історичну минувшину, як не переставали мріти про автономію України, показує написана одним з таких панів-вільнодумців (Григорієм Полетикою)¹⁾ на початку ХІХ століття „Історія Руссовъ“ (приписувана до недавна ще Юриєви Кониському). Сей твір мав яко пам'ятник українських історичних споминів, політичних ідеалів, бажань і мрій українських народолюбців, незвичайно великий вплив на розвиток т. зв. українофільства.

¹⁾ Григорій, депутат шляхти Лубенського повіту, в Полтавщині, до комісії покликаної Катериною ІІ. для уложення нових статутів задля управи Росії. Він був противником крпацтва і стояв у звязи з вільнодумним кружком Александра І., що тоді носив ся з конституційними плянами. „Історія Руссовъ“ написана перед 1825 р. мала великий вплив на літерат. творчість Мих. Гоголя, Шевченка і Костомарова.

Колиж замилуванем до української минувшини переняли ся освічені й учені люди, тоді оживило ся змагане до народовідання на Придніпрянщині і пособляло розвитку українського народолюбства.

Таким способом проявили ся живі, оригінальні відродини, що виразили ся в починах української етнографії і в пробах літератури на народній мові. Досліди на полі української етнографії виявили окремішню вдачу і побит українського народу, розбудили в українськiм суспільстві національну свідомість і довели до витвореня народної літератури.

Третя, новочасна доба письменства відріжняє ся від попередних, а головні прикмети новочасної доби ось які:

І. Народний напрям. Псевдоклясична поезія, витворена у Франції за Людвига XIV., була чисто розумовим твором, наслідувала бездушно клясичні твори старинні, не звертала бачности на природу; обчислена на блиск і гладкість, була витвором учености, визначала ся штучним, реторичним одушевленем і тому не могла нікого загри́ти і до живого зворушити. Люди бажали щирого, справдішнього чуття, яке можна було найти хіба під сільською стріхою, де люди жили під впливом природи, де зберегли ся скарби справдішньої народної поезії в піснях, переказах, повірях і т. ин. В письменстві проявив ся отже зворот до життя простолюдя, напрям до „природної поезії“, до простого народного змісту. Зрозуміли отже, що треба піти в нарі́д, докладно пізнати і відчути життя простолюдя, щоби вірно зобразити его світогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Се зродило нову галузь науки — етнографію (народовідане) і нову добу поетичної творчости, добу письменства в народнім дусі.

Перший почин в тім напрямі зроблено в Англії. Зрозуміли там, що треба піти в нарі́д, щоби пізнати его світогляд. Шкотський учений Мекферзон видає твори старого кельтійського барда Осіяна, появляє ся збірник старо-англійських балад.

В Німеччині Гердер подав у перекладах твори народної поезії всіх народів (*Stimmen der Völker in Liedern*), а Яків Грім видав народні німецькі казки.

Сей рух обняв небавом Словянщину, де етнографічні видання і досліди на полі народовідання появляють ся майже рівночасно у різних словянських племен. Наслідком збираня народних творів і виучуваня народного побиту та народного життя проявили ся змаганя — передавати поезію народним ладом, вводити в поезію черти народного

побиту, наслідувати лад народних казок, брати народно-побитовий материял для драматичних творів і т. ин. Але народне живло не відразу здобуло собі повне право в письменстві ані що до предмету, ані що до форми.

2. Романтизм. В суперечности до псевдоклясицизму під кінець XVIII. ст. проявляє ся новий напрям в європейських літературах, званий романтизмом¹⁾. Наслідованя старинних клясиків не відповідають уже народним почуванням. Старинним клясичним і новішим псевдоклясичним творам протиставлено людові поетичні твори романських і інших народів, в котрих проявила ся народна творчість і живе народне житє. Література змінила ся отже що до змісту і форми; змінювала ся сама мова, а в літературу входила не лише народна мова, але й місцеві наріччя. Отже рівнобіжно майже з етнографічною роботою ішла і поетична творчість письменників в народнім дусі (н. пр. Гердер, Бродзїньського Wiesław, Міцкевича Ballady, Dziady і т. и.). І українські письменники XIX. ст. були майже всі також етнографами. В народних піснях, казках, повірях, легендах найшли романтики в дійснім народнім житю нові способи оживлення поезії.

Романтизм викликав новий переверот у літературних поглядах і підняв сильно значінє і вплив народного живла. Він промостив отже дорогу повному і живому виразу народної індивідуальности, давав їй вираз і лучив ся з народністю в літературі. Кожда оживаюча народність намагала ся витворити свою поезию, бажала добути свою індивідуальність з життя народу і устної его словесности.

3. Розвиток наук під кінець XVIII. ст., а іменно прояви нової філософії, наукової критики, приспорили багато наукових засобів, що значно вплинули на цілу ходу народовіданя, як і на напрям новочасних літератур. Розпочали ся досліди історичного життя народів (а не лише держав, володарів і воєнних подій), а на полі язикових наук положено основу до нової науки порівняльних язикових дослідів, що виказали єдність походження величезної семі

¹⁾ Завойованє Германами населенє римского цїсарства підлягло впливови мови завойовників, а з тої сумішки витворила ся мова звана романзо, довго уживана в римських краях, поки з того не розвівили ся ріжні романські язики. Сї народи витворили поезию в своїй рідній мові, із своєрідним народним сьвітоглядом і всіма прикметами своєрідного життя. В супротивности отже до старинної клясичної поезії названо поезию романських народів — романтичною, а сей напрям в літературі романтизмом.

індоевропейських народів. Порівняльну методу приложено і в розслідуванню слов'янських язиків (Чех Дубровський), починають ся досліді слов'янських старинностей, народовідання і письменства (Чех Шафарик). Положено тими дослідями певні підвалини до означеня відносин слов'янських язиків (особливо московський учений Востоков розвідкою о церковно-слов'янськїм язичі, а Ол. Павловський видає першу Граматику української мови).

Учені історики кладуть підвалини до критичної історіографії давньої Русі (видають критично т. зв. Несторову літопись, Руску Правду і т. д.), починає ся збиранє і видаванє літописий та історичних пам'ятників (Слово о Полку). В історії гляділи звязий з сучасністю, а історичні досліді підготовили неперечно розбудженє національної свідомости.

Європейська історична і фільольогічна наука викликала опісля на Придніпряньщині цілий ряд істориків і фільольогів, що самостійною роботою приложили ту наукову методу до материялу української історії і народности. (Максимович, Костомарів, Куліш, Антоновичі і Драгоманів).

4. Відродини слов'янських народностей, що проявили ся під конець XVIII. ст. з одного боку під впливом західно-європейських ідей свободи і народности, а з другого таких подій, як визволенє Сербії з турецького ярма, змаганє до народної рівноправности Чехів з Німцями, Словаків і Хорватів з Мадярами і т. д., мало також великий вплив на розвиток самостійної літератури української. Відродини слов'янських племен проявили ся спершу романтичним ідеалізмом і мали в своїх починах наукову і літературну ціху, опісляж мало-помалу прибрали під впливом подій національно-політичний нап'ям. Західно-слов'янські племена, пригноблені германізацією, гляділи для себе моральної підпори в ідеї Слов'яньщини. Так зродила ся ідея панславізму у західних Слов'ян (Словаків, Чехів), проявила ся ідея слов'янської взаємности (слов'янофільство) задля обопільного опізнаня і боротьби о народну рівноправність. (Вже в XVII. ст. Хорват Крижанич робив у Росії змаганя в нап'ямі всеслов'янської церковної унії, за що опинив ся на Сибірі; Дубровчанин Гундуліч написав поему Осман (Хотинська війна) для прославленя Слов'ян, Словак Коляр написав лірично-епічний твір Slavy Dsega (донька Слави) для звеличання слов. взаємности, Шевченко — Гуса з посвятою Шафарикови, „щоб усі Слов'яни стали добрими братами“).

Ідея слов'янофільства та панславiзму приймала рiзні напрями i то зовсiм в иншiй формi у Москвi, в иншiй на Украiнi. Головна iдея московських слов'янофiлiв обмежала ся спершу до всеслов'янських окликiв i поезий, а опiсля прибрала полiтичний напрям. Мрiї про етичну велич московського народу висловив Пушкін, що „слов'янські рiки зiллють ся в московськiм морi“.

В суперечности до централiзацiйної iдеї московських слов'янофiлiв розвинули украiнськi ученi, на основi iсторiї пiвнiчно-руських народоправств (Новгорода i Пскова), т. зв. федеративну теорiю, що вступала ся за права занедбаних i пригноблених верств народу i виявила ся у вiльнодумних змаганях київського Кирило-Методiївського братства сорокових рокiв.

5. Загально-європейскi струї, в напрямi iдеї рiвних прав чоловiка, пiд впливом великої французької революцiї з кiнцем XVIII ст., пособляли також лiтературнiй творчостi в народнiм дусi. З того часу проникав всюди суспiльна мисль о народi i находить тим лекше вступ в украiнськiм суспiльствi, бо тут було вiдповiднiше, як де инде поле (вiчевий устрiй у давнiй Русi, пiвнiчно-рускi народоправства в Новгородi i Псковi, козаччина i Запорозька Сiч, недавнє крєпацтво i т. ин.). Та мисль пособляла витвореню i розповсюдженю iдеї свободи i рiвноправности всiх верств украiнського суспiльства (пор. фiлянтропiзм Базедова; Пестальцоого Lienhard u. Gertrud; змаганя Сташiца i Пирамовича до подвигнення народу з занєпаду; безвигляднiсть поривiв без участi народу — Костюшка (народний одяг); Квiтка-Основ'яненко, Шевченко — Посланиє).

6. Полiтичнi обставини пiд впливом Наполеонських вiйн пiдняли iдею народности, розбудили мiж європейськими народами свiдомiсть та національну iдею. Окликм було право народiв на самостiйне житє i сей оклик скрiпив свiдомiсть національної iндивiдуальности, а та свiдомiсть удiлила ся також меншим слов'янським народам, що давнiше втратили полiтичну самостiйнiсть та завмерли, i виявила ся вiдродинами слов'янських народностей.

Всi тi згаданi iдеї i змаганя заходили на Приднiпряньщину, з ними знакомили ся люди, що їздили здобувати собi освiту i науку в захiднiй Европi (пор. Вольтер, Катерина II., Наполеонськi вiйни, овлада Парижа 1813—14, Русин вояк Могильницького; фармазони — масони; Котляревський i Квiтка умiли по французки). Тим способом будила ся i зростала національна свiдомiсть на Приднiпряньщинi, а як кожда з оживаючих народностей змагала

до того, щоби витворити свою поезію, яко найліпший вираз індивідуальности, так і на Придніпрянщині змагане до народности виявило ся **почином нової доби письменства з виступом Івана Котляревського.**

7. Перевага живої народної мови в письменстві на Придніпрянщині. Коли на місце книжного руского язика, виробленого протягом XVI. і XVII. ст., почав у письменстві на Придніпрянщині брати перевагу московский язик, тоді народна мова щораз сміливіше стала входити в письменство, призначене для ширших верств суспільства. Проявляла ся потреба, зближати ся до розуміння „простих людей“ і „для вирозуміння“ їх писати „простою мовою“. Жива народна мова вийшла передовсім у вірші і драматичні твори. В драматичних творах вставлявано поміж поважного змісту драматичними діями інтерлюдії (яви) списані живою народною мовою; т. зв. вертепна драма виводить живі народні типи, а дії відбувають ся у народній мові.

Сі твори підготували поступенно письменну ниву, на котрій виступив Котляревский; він здобув ся на те, що здавало ся ще неможливим Сковороді.

Іван Котляревский ¹⁾ розпочав добу українського письменства **перелицьованою Енеїдою.** Живу народну мову найшов він уже в різдвяних і пасхальних віршах та інтермедіях, складаних в XVII. і XVIII. ст. а черпав також з самого жерела устної словесности. Він зірвав з книжним язиком уживаним у письменстві, не пішов слідом тих українських учених, що на півночі витворили новий літературний язик з перевагою простонародного московского говору, але впровадив у своїх писаннях живу народну мову українську.

В перелицьованій Енеїді пішов Котляревский дорогою європейських літератур (Scarron — франц. перелицьована Енеїда, Blumauer's Travestierte Aeneis) і сусідних літератур: польскої—*Myszeida Krasieckiego* і московскої—*Осипова* перелицьована Енеїда), а також народної літературної традиції, перенявши готовий гумористичний лад віршів, в яким пародіовано біблійні теми і особи (Христос і сьвяті являють ся в свитах, чоботях і т. д.). Отже й він подібно змалював Олімпійських богів і Троянців. Котляревский держав ся лише основи оповідання Вергілієвої Енеїди і витворив зовсім оригінальний сьвіт картин і обставив з українського життя та надав усему своєрідну закраску й український народний характер, бо пізнане з близка на

¹⁾ Чит. 9. I. р. стор. 181. Вибір стор. 170.

дувернерці жите аж просило ся у вірші. Народність Енеїди Котляревського підносить її понад урвень травестії. Енеїда є самостійним літературним твором з мистецкою літературною формою і першим обємистим твором печатним в живій народній мові.

Головною прикметою Енеїди Котляревського є саморідний, Українцям вроджений гумор, що становить характеристичну окремішність українського письменства і мав вельми благотворний оживляючий вплив, бо допоміг прибитим злиднями Українцям скоро розвинути нового духа. Котляревський вибрав для свого першого твору жартовливу форму, бо в тім часі ледви чи було би тодішне суспільство прихильно приняло який инший літературний твір. Однак в Енеїді є також поважні місця, людяні мисли, щира любов до рідного, а особливо до поневоленого і пониженого люду й сумовиті згадки минувшини (про Січ, про Гетьманщину), що доводили читачів до національної свідомости. Ся прихильність для широких верств народних, котрої першим проповідником був Сковорода, стає підвалиною найліпших творів українського письменства ХІХ. ст. і в сім проявляє ся також народність письменства нової часної доби. Тим способом перелицьована Енеїда крім сьміхотворних прикмет має також глибший етичний і національний підклад.

Енеїда Котляревського містить у собі також чимало яскравих картин, списаних вельми реалістично, а комічне зображенє українського побиту доведене иноді до пересади, названої в історії літератури котляревщиною, якою переняли ся деякі сучасні і пізніші українські письменники. (Сюди відносять ся: пародіювана поема „Горпинида“ Білецького-Носенка, Горацієві (Гарасько) оди Артемовського, Жабомишодраківка Думитрашка, в часті Салд. Патрет Квітки.) Мова Енеїди чиста народна, жива і в високім степені характеристична і метка, хоч иноді рубашна і не зовсім свобідна від московских примішок складні і форм. В Енеїді утворив Котляревський з високомистецкою обрібкою і з великим талантом в подробицях зовсім народний самостійний твір більшого обьму (ніж усї попередні вірші й інтермедії) і запевнив єму тривку вартість літературну.

Побіч гумористичного зображеня народного жита, підняв ся Котляревський під впливом європейского ідеалістичного напруму в круги ідеалу, але не затратив і тут своєї народности й народної творчости. В драматичних творах „Наталка Полтавка“¹⁾ і „Москаль Чарів-

¹⁾ Вибір, стор. 179—191).

ник“ зобразив він окрім народного гумору також ідеальну сторону народного побиту і виявив другу прикмету народного українського характеру — сентиментальність. Однак се не та хороблива, неприродна сентиментальність, яку находимо в деяких тогочасних європейських творах або і в тогочасних творах московської літератури, але сентиментальність з глибини народної душі, з характеру українського народу. Сю злуку головних прикмет характеру українського народу гумору з природною сентиментальністю — бачимо не лише у Котляревського, але й у многих пізнійших письменників.

В „Наталці Полтавці“ зобразив Котляревський вірно, хоч і не всесторонно не тільки рідну йому Полтавщину, але весь український нарід. Постати Полтавців виведені в ній реально, а пісні сеї оперети зложені вдатно на народний лад. Так само і типи „Москаля Чарівника“ не видумані а взяті з українського дійсного життя.

Полтава — перше огнище умового українського життя.

Полтава, де уродив ся, жив і помер Котляревський, стала таким побитом першим огнищем, з котрого почала будити ся національна свідомість українського народу. Не остала без впливу на літературну діяльність Котляревського ся обставина, що в Полтавщині зберегли ся тоді ще зовсім живо народні перекази і піддержували народну свідомість (там записано українські думи), де зберіг ся в повній чистоті український народний тип. Він сам був також етнографом і пильно придивляв ся до народного життя. Літературна діяльність Котляревського є епохальним зворотом у культурнім життю українського народу.

Харків — друге огнище умового українського життя.

З 1816-им роком починає ся живійший літературний рух, а головним єго огнищем стає Харків, котрий тоді (бодай на передмістях) мав ще українську ціху. Засноване університету в Харкові (1805) заходами українського народолюбця Василя Каразіна пособляло не тільки висшій освіті української молодежи, але й розбудженню народної свідомости. Заходом деяких професорів університету засновано там (вже 1816 р.) періодичне видане „Українській Вѣстникъ“, а за приводом професорів будить ся між університетскою молодежю замиловане до місцевої історичної і народно-поетичної старовини; вона познакомлює ся з західно-європейськими літературами і печатає переклади з німецького, французького і з словянських

язиків у Вістнику, що став головним огнищем тамошньої української громади.

Петро Артемовский-Гулак¹⁾ був перший по Котляревським визначний письменник, що виступив з поетичними творами в „Українським Вістнику“. Спершу проявляє ся у него також гумористично-сатиричний напрям (остра сатира на самоволю українського панства і важку долю крпаків п. з. „Пан та собака“ накликала на него чимало клопотів), але відтак звертає ся він до романтизму. Писав також гарні байки. „Укр. Вістник“, хоч опісля застановлений, дав почин до інших видань, присвячених українській літературі, етнографії, статистиці й історії.

Проявляє ся при тім змаганє до наукових дослідів української мови й етнографії. Павловський і Цертелєв вивели на видно сї плоди народного характеру і творчости, що доси крили ся вчасти в глибині народної душі, а вчасти не були належно оцінені, хоч в них були цінні скарби поезії.

Олексій Павловський (з Слобідської України) видав першу „Граматику малоросійського нарѣчія“²⁾, в котрій вказав на деякі поетичні твори в народній мові з XVIII. ст. і звернув бачність на силу чувства, гумор, простоту і реалізм української поезії. Він виказав, що українська мова пригідна не лише до поезії шутливого зображеня народного побиту, але й до чогось висшого, треба лише піднести просьвіту на Україні.

Кн. Микола Цертелєв, одушевлений любовю до української народности, виступає (сучасно з Павловським) з розвідкою „О старинныхъ малоросійскихъ пѣсняхъ“ (а в рік опісля з першим Збірником українських пісень) та в імя народности звертає бачність письменників на народну поезію і потребу розсліджуваня рідної природи, звичаїв, вдачі українського народу і его мови. Він вказує також на потребу народности в ріднім письменстві, про що писали і в тодішній польській літературі³⁾. Таким способом любов до народности викликала перші проби української етнографії, зливала ся з романтичним рухом, черпала одушевленє в ідеї словянських відродін і довела до розвитку українського письменства нової доби.

¹⁾ Чит. д. I. р. ст. 213.

²⁾ В Петербурзі 1818 р. (московскою мовою).

³⁾ Бродзінський, О poezyi romantycznej; Міцкевич, О klasycznej romantyczności.

Максимович Михайло ¹⁾ виступає вісім літ пізнійше після першої проби кн. Цертелєва з більше означеним поглядом на єство й історичне значінє народної поезії і видає Українські народні пісні. Під впливом народно-романтичного напрям, що прѣцвітає на Україні особливо в 20-их і 30-их роках XIX. ст., висловлював Максимович думки про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писаня в літературі до природи, до народности. Однак єї погляди єго про самостійний розвиток народу і про народність були доволі неясні і невиразні і зливалися з розумінєм урядової російської народности. Він був ще тої думки, що українська мова може бути мовою поезії, але не може бути ані мовою освіченого суспільства ані мовою науки. Всеж таки в єго наукових розвідках, а іменно в критичних розвідках з історії й археології України, особливож Києва, в замітних дослідях з української етнографії і мови та в єго збірниках українських пісень були єго українські змаганя головною і визначною прикметою.

Романтичний напрям в українськїм письменстві. Етнографічне й історичне вивчуванє українського народу впровадило в українське письменство романтичний напрям, що проявився у письменників харківської громади. Навіть молодий Ізмаїл Срезневський ²⁾, уроджений в Московщині, але вихований на Придніпрянщині, змалку знакомий з Артемовским-Гулаком і Григорієм Квіткою-Основяненком та їх приятелями, одушевився українською народною поезією і став горячим Українцем. Під впливом ученого професора Даниловича, Срезневський і єго товариші-ровесники, Боровиковський ³⁾, Александер Корсун ⁴⁾, Амврозій Метлиньський, Микола Костомарів і ин. познайомилися рано з польським язиком (гл. Чит. д. I. р. стор. 220), і письменством, особливо з Бродзінським та Міцкевичем і польськими поетами т. зв. української школи, Б. Залєским, Гоциньским, Мальчевским, а крім того з важнішими трудами польських учених з обсягу польської історії і словянської старовини (Нарушевич, Чацкий, Мацейков-

¹⁾ Максимович ур. коло Золотоноші в Полтавщині (1804. ум. 1873.) був спершу професором ботаніки в університеті в Москві, а відтак професором московської літератури в київскім університеті. Він переложив укр. мовою „Псалми Давидові“, „Слово о полку Ігоря“ і писав поезії укр. мовою.

²⁾ збирав укр. народні пісні і напечатав в „Українськїм Альманаху“, а відтак видав „Запорожску Старину“ в VI. частях.

³⁾ писав байки, балади і думи, переложив Міцкевичевого Фариса. Чит. д. I. р. стор. 220.

⁴⁾ писав поезії і видав укр. альманах Сніп (1841).

ский, Войцїцкий і ін.). Дїла Караджича (збірники сербських пісень, приповідок і ин.) і близьке знаомство з основником харківського університету Каразином, прихильником Сербів, розбудили у Срезневского цікавість до життя південних Словян і він став горячим словянолюбцем, поки ще вспів обїхати словянські землі. Він виступає як збирач і дослідник пам'яток народної словесности і української старовини та доказує в окремій розвідці самостійність і окремішність українського язика і признає єму літературну будучину. Срезневский визначав ся, як і єго товариші, горячою любов'ю до української народности. Се була та романтична народність, що починала ся історично-етнографічними дослідями. Але велика заслуга сеї романтичної народности є в тім, що вона відчувала велику наукову і морально-суспільну вагу виучування народу і вплив народної ідеї на свідомість суспільства і дійсне життя. Етнографічне виучування української народности довело перших українських письменників до горячого переконання на певне право розвитку самостійної української літератури, а Костомарів уже тоді¹⁾ висловив свій погляд про окремішність української народности від московської.

Початки українського словянофільства. Сї українські трудовики, що з любови до народности видали перші проби української етнографії, черпали живого духа також в ідеї словянських відродін. Харківська громада зносила ся в добі відродін західно-словянських народів з визначними чеськими письменниками²⁾, а що в Харкові жило багато Поляків, тож було можливе зближене до польських кружків і польської літератури. Молоді українські письменники в Харкові стали виучувати словянські мови й літератури і тим способом положено там почин до українського словянофільства під впливом виучування словянських літератур і народностей³⁾.

¹⁾ в альманаху Молодик (1844).

²⁾ Корсун зносив ся з чеським поетом Ганкою, (котрий підробив Короледворську Рукопись для прославлення чеської мивущини) а також з професором слов. язиків і літератур Челяковским, перекладником слов. народ пісень на чеську мову.

³⁾ Подібні думки проявляють ся поміж польськими письменниками 20-их і 30-их років. Повуку до виучування народної душі, народного характеру і устної поезії народної дав Адам Чарноцкий й (прибране єго імя Зорян Ходаковский 1784—1825 р.), положив тим основи до нового напрямку польської поезії в творах Бродзінського, Міцкевича і т. зв. української школи і вказав на те, що треба йти в нарід, щоби зрозуміти єго душу і вдачу, що творять народний нарактер і поезію. Сей напрям проявив ся в творах Вороніча Бродзінського Глабовского Крашевского й ин.

Григорій Квітка (Основяненко)¹⁾ був найвидатнішим українським письменником харківської громади. Літературну діяльність почав він вельми рано повістями в московській мові, однак запевнив собі визначне місце в письменстві українськими повістями. В них проявляє ся подвійна прикмета народного типу (як у Котляревського): сатирично-гумористична і чутливо-ідеалістична. Квітка став творцем української прози і української повісти з народного життя, найшов сам і форму і зміст для своїх творів, нікому не слідуючи і нікого не наслідуючи; він виводив лише живими красками і образною, повною життя мовою се, що його окружало, умів передавати й етнографічні черти народного побиту і щирі народні почування. Вірне зображене українського життя, а іменно української жінчини з великою поетичною правдою надає його повістям великої цінності і задля того мали його повісти незвичайний вплив на все суспільство на Україні а навіть на неграмотних селян. В „Листах до любезних земляків“ заговорив він до простолюдя про загальні, але доторкуючі його сучасні обставини такою щирою мовою, як ні оден з його попередників і сучасників, і тим підготовив дорогу популярно-просвітній літературі, якій не дали однак розвинути ся опісля важкі цензурні обставини. Квітка відкрив своїми творами нову літературну дорогу, якою за ним пішли українські письменники, заговорив до народу живою, щирою і простодушною мовою і тим розбудив його народну свідомість.

Около Квітки-Основяненка, що й у суспільнім руху і громадським життю заняв у Харкові поважне становище, скупляв ся українська молодіж, що тоді вчила ся в харківськїм університеті і ціла громада українських письменників (крім названих уже належав до сеї громади також поет Щоголів).

Евгеній Гребінка²⁾, голова українських байкарів, стояв також у звязи (хоч не прямій) з харківською громадою. Познакомившись з Квіткою, видав він в альманасі „Ластівка“ (Птб. 1841) твори тогочасних укр. письменників. В „Приказках“ послугував ся Гребінка також жартовливим тоном, одначе доторкнув ся в них вельми болючих сторін суспільного життя на Придніпрянщині, а перекладом поеми „Полтава“ (найбільшого московського поета Пушкіна) при всіх його недостачах показав пригідність української мови до поважних літературних творів. Альманахи,

¹⁾ Чит. до пригот. кл. учит. сем. стор. 89. Вибір стор. 191.

²⁾ Чит. д. пригот. кл. стор. 304. Чит. д. I. р. стор. 210. 212.

що стали появляти ся в Харкові, були певним доказом розбудженого літературного руху і справедливо замічав визначний сучасний критик московский Белінський, що „Харків є неначе столицею України, отже й столицею українського письменства, української прози, а особливо української поезії“. В тім часі літературного розвитку визначили ся поміж українськими письменниками особливо ще Осип Бодяньський (прибране імя Ісько Материнка)¹⁾ і Амврозій Метлинський (прибране імя Могила). Вони трудили ся на науковій ниві і научними дослідями чимало причинили ся до дальшого проясненя літературного питання і народної свідомости.

Осип Бодяньський вельми заслужив ся виданнями літописий та історичних і літературних пам'ятників, необхідних для кожного історика, археолога, етнографа, фільолога, історика української і взагалі слов'янської літератури. В наукових і критичних розвідках вказував на багатство української народної поезії і на спроможність, довести українське письменство до високого зросту.

Амврозій Метлинський²⁾ умів поміж університетскою молодежю розбудити любов до письменства і виучуваня народного побиту а тим самим доводив її до народної свідомости (пор. Шашкевича „Обратимови“). Любов до народности злила ся у него з романтичним ідеалізмом, що надав опісля напрям літературним і етнографічним змаганням Метлинського. Головним его трудом був збірник народних пісень, а народну словесність уважав він головним жерелом до збогаченя і розвитку літературної мови. До тих поглядів прилучили ся у Метлинського всеслов'янські почування, що виявили ся перекладами з поезий чеських поетів Челяковського, Коляра, Королевської рукописи, з сербських і польських поетів.

Київ — третє огнище літературного й умового українського руху.

Національна ідея проявила ся в українськїм письменстві спершу не з повною свідомостю. Колиж у сорокових роках ХІХ ст. в літературі виступили письменники

¹⁾ ум. 1876 р. був професором слов. язиків в університеті в Москві, писав укр. вірші і „Наські українські казки“ і видавав „Чтенія Моск. Общества Истории и Древностей“, де містив також рускі літописи.

²⁾ ум. 1870 р. був професором московск. літератури в київскім а відтак у харківскім університеті. Чит. д. I р. стор. 198. Чит. д. II р. стор. 237).

широких поглядів, а одушевлене для народної поезії злучили з любовю для свого народу й умового життя Слов'янщини, проявила ся національна ідея з виразнішою свідомістю. Се осягнуто головню змаганнями української літературної трійці: Костомарова, Шевченка й Куліша і заснованого в Києві 1846 р. Кирило-Методіївського Братства.

В 1833 р. основано в Києві університет св. Володимира (після знесеня Виленського університету і Кременецького ліцея). З того часу київський університет став осередком умового життя українського, іменно, коли обняв там катедру московської літератури український учений і етнограф Михайло Максимович і розбудив науковий та літературний рух. Там заснував ся комітет для розсліду старинностей (се був почин до пізнійшої Комісії для видаваня істор. актів). Відтак почав Максимович видавати альманахи з розвідками про Київ та Україну. В українськїм суспільстві проявляли ся і кружляли гадки, викликувані споминами колишньої самостійности України, і розбуджували любов до української старовини. До того прилучили ся всеслов'янські змагання. В тім часі по всій Європі творили ся тайні товариства (в Італії, Іспанії, Німеччині й Росії). Сей рух проявив ся також і на Україні, і обгорнув опісля київську українську молодіж, що заснувала Кирило-Методіївське Братство.

Кирило-Методіївське Братство. Вже на два-три роки перед основанем братства св. Кирила й Методія утворила в Києві народолюбива українська молодіж заходами Куліша невеличку громаду, що задумала видвигнути з занепаду українську народність, а українських крепаків з духової і суспільної неволі. Задля того мали видавати книжки для самопізнаня і наклонити освічених українських панів, щоби заводили школи по Україні. Головою сеї громади був Шевченко. Історія і відродини Слов'ян були понукою і жерелом українського панславізму київських громадян. Ідеї поем Красінського, наука Тов'янянського і месіанїзм Міцкевича неперечно зробили також вплив на київську громаду. В Києві проживали Поляки, що цікавили ся Слов'янщиною і приязно відносили ся до провідників українського руху (приязні відносини між Кулішем і Грабовським) і так серед київської громади витворила ся програма всеслов'янського зеднаня, з котрою лучили змагання до просвіти на Україні і знесеня крепачтва.

В 1845 р. переселив ся Костомарів до Києва (занявши катедру історії спершу в гімназії а відтак в університеті), де вже ранше зародила ся ідея українського панславізму під впливом Корсуна, Метлинського а особливо Срезнев-

ского. В Києві познакомив ся Костомарів з товаришами української громади Кулішем, Шевченком, Василем Білозерским й іншими та оповідав їм про слов'янські відродини. В перший день Різдва 1846 р. перетворила ся київська українська громада в Братство сьв. Кирила і Методія. Члени товариства прийняли в свою програму між иншим: орґанізацію Слов'ян у самостійні політичні групи на федеративній основі; знесенє крѣпацтва; реліґійну свободу і терпимість; слов'янське богослуженє в Церкві; повну свободу науки і печати; виклади слов'янських язиків і літератур у наукових інститутах слов'янських народів.

Задля того постановили дбати, щоби на Придніпрянщині повстало як найбільше сільських шкіл, щоби було як найбільше письменних людей, а особливо щоби було письменне і тямуче жіноцтво.

Наслідком доносу увязнено десять членів сего товариства, між тими Костомарова, Куліша і Шевченка, і посаджено їх в кріпости або розіслано на урядову службу в далекі губернії. Ув'язненє членів Братства спинило розвиток українського письменства на цілий десяток літ, а їх програма лишила ся невиконаною. Всеж таки в пізнійших літературних і наукових працях давних товаришів і їх наслідників проявляє ся відмінний від московського централізму погляд на розвиток літератури і слов'янські відносини, а ся програма опісля була в части виконана пізнійшими змаганнями українських письменників.

Становище Шевченка ¹⁾ в літературі. Важка доля Кирило-Методіївського Братства перервала вправді діяльність сего членів, однак вони, а особливо Шевченко, Костомарів і Куліш положили своїми трудами підвалини до ширшого розвитку української літератури на основі національної сьвідомости. Коли перші українські письменники почали травестіями, в котрих лише злегка доторкували ся національних або суспільних обставин (як Котляревський, Артемовський й ин.), коли Квітка-Основ'яненко був лише повіст'ярем-етнографом, незрівнаним у живописи сільського житя, то Шевченко, яко поет „страждущих і обременних“ промовив про загально-людські інтереси, відтак вперше порушив всі струни народного духа і вказав шлях до національних і просьвітних відродин. Віщим духом збагнув він нашу бувальщину, прикрашувану тенденційно чернечими й козацькими літописцями, з руїн і могил вислідив духа історичного розвитку українського народу, розкрив перед сьвітом правдиву історію і тим дав товчок до

¹⁾ Вибір стор. 259 і слід.

новітної історіографії (починають її Костомарів і Куліш), що критичними розслідами щораз нових матеріалів історичних бажає прояснити вікову темряву нашого історичного життя. Вийшовши зпоміж закріпощеного народу, відчував Шевченко тяжку долю, що гнобила закріпощений нарід, став єго речником і вивів єго справу перед суд цивілізованого сьвіта. Рідним словом оживив він завмерлу народність, вплинув на визволенє закріпощеного народу (хоч за життя сєго не діждав ся) і спровадив українське письменство на новий шлях сьвідомої національної праці. Єго заслуга не тільки в тім, що мільони крєпаків визволили ся з неволі, але що вони ожили новим життям яко нарід, яко українська народність.

Се й підносить Шевченка до великого значіння сьвітових гєніїв, що своїми творами мали вплив на розвиток і культуру людського суспільства.

Відносини української літератури до народу і головні єї прикмети. Виучуванє народности а особливо народна поезія — були головним, живучим жєрелом української літературної творчости. Задля того українська література визначала ся вже в перших починах оригінальним змістом, ладом і за красою. До сорокових років обмежувала ся українська література лише зображенєм народного побиту в формі повістий, оповідань, драматичних творів або поезий в народнім дусі і не йшла дальше простого зображеня. Але чим більше розбуджувала ся народна сьвідомість, проявляло ся змаганє до висловлюваня вищих ідеї народною мовою; більшало змаганє до етнографічних дослідів, а також зацікавленє історичними переказами народу, іменно ж козаччини.

Правда, по словам Куліша в усіх наших письменників проглядає навіть скрізь сум — погода і рівновага духа, а скрізь сьміх — слези, то всеж Котляревский і Артемовский, се головні представники гумористично-сатиричної групи, до якої треба вчислити Гребінку й ин., що підіймають на глум слабі сторони тодішнього суспільства (пор. Красіцкий і сучасники в польській літературі). Вони беруть староклясичні мотиви (Вергіля, Горация й ин.), або черпають також з національного жєрела. Їх твори визначають ся питомим українському народови гумором, доведеним инколи до пересади (котляревщина), а при тім також вродженою українському народови чутливістю і чисто народною сьвіжістю (Наталка Полтавка — в польській літературі Бродзінського Wiesław). Отсей щирий, сердечний український гумор, навіяний веселістю, дав московській літературі Мик. Гоголя (Мертві

Душі, Ревізор), а не переходив майже ніколи в ідкий посьміх, сатиру (як н. пр. у московській літературі Щедрин).

Засновки чутливості, які виявилися в Наталці Полтавці, розвивають в етнографічному напрямі письменники романтично-етнографічної групи, котрих головою був Квітка (Бодяньський, Макаровський автор поеми „Наталя“, лірик Щоголів і ин.); і з любов'ю та чутем живописують етнографічний побит та моральні життєві прикмети народу.

Романтики, любителі старовини, що глядають на їхнення в могилах, тих знаках предківської слави і долі, в чарах, ворожбах й т. и. (як Метлинський, Падурай ин.), промощують дорогу загальній течії європейських літератур (яка проявилася і в польській, і в московській літературі), романтичній ідеалізації минушини, романтичним Шевченковим поемам у початковій добі єго творчості.

Відродини українського письменства вийшли із Задніпряньщини, з Полтавщини і Харківщини вийшли українські письменники згаданих трьох груп, а головними осередками літературного і духового руху були Полтава і Харків.

Під впливом сих трьох груп, як і з свого питомого ґрунту (проповіді Добриловського, Богогласник і т. и.) виростає перший галицько-руський поет Маркіян Шашкевич і товариші, а майже сучасно з Шашкевичем образується талант Шевченка і витворюється на Придніпряньщині — Кирило-Методіївське Братство.

Взаємини української літератури до польської і московської.
В тодішній українській літературі находимо дещо наслідкованого або перенятого з інших літератур (особливо з польської і московської), однак ці наслідкування не затирали народности, що була головною основою — все перетворювалися відповідно світоглядом українського народу. Було, правда, й чимало романтики н. пр. в ідеалізації козаччини, а жерелом тої ідеалізації була головнорозумна поезія або складані народним ладом думи, в котрих давню „Гетьманщину“ прославлявано добою народної волі. Однак і ця ідеалістична романтика гляділа звязи з реальною історією, а пізніші українські письменники помалу визволяють ся з сеї романтичної ідеалізації.

На українське письменство мала також вплив польско-українська романтична література. Польско-українські поети (Залеський, Мальчевський, Грабовський, Гоцинський, Чайковський і ин.) вкрили славою козацьку бувальщину, а се романтичне одушев-

лене козацькою вплинуло і на українських поетів, особливо ж відбило ся на творах Метлинського. В тогочасній українській літературі слідно також вплив Бродзінського і Міцкевича, а останній був тому близький українським поетам, бо черпав теми для своїх балад і романсів з народних пісень і переказів (баладна форма в зображуваню сучасного народного побиту особливо у Метлинського).

Наперечно й московська література мала свій вплив на розвиток українського письменства вже в перших починах, особливо на вироблене більше або менше штучних форм (вплив сей бачимо вже у Котляревського, опісля в романтичній напрямі; Богдановича (Українця) романтична поема „Душенька“, Карамзина романтична повість „Бѣдная Лиза“, Жуковського балада „Людмила“; крім того Українець Гнідич перекладає Ілїяду, та й тепер дала Україна московській літературі Короленка). Однак зміст, прикмети стилю й основні напрями виробили ся в українській літературі незалежно від московської. Гумор, чутливість і реалізм характеризують українську літературу яко сталі її прикмети, а життєва сила українського народу, любов до народности і пробуджене національної свідомости були головними підоймами в розвитку літературної творчости українського народу.

Почини народної літератури української в Галичині припадають майже о 40 літ пізнійше (1837 р.) як на Україні, але й тут, як і там приготовляють нову добу ті самі причини.

Дбалість австрійських монархів про долю Русинів. Після першого поділу Польщі припала Австрії більша частина колишньої Червоної Руси під назвою „Королівства Галичини і Володимирії“. Руску суспільність творили тоді хлібороби, підупале міщанство і темне духовенство сьвітске, бо не було відповідних інститутів для вихованя й освіти молодого клиру. Марія Тереса обмежує крѣпацтво і дає захист селяньському станови супроти самоволі панства, звертає бачність на потребу висшої просьвіти руского духовенства і засновує у Відні при церкві сьв. Варвари духовну семінарію. Цісар Йосиф II. зніс крѣпацтво в тім самім році, коли Катерина II. завела се на Україні і звернув бачність на просьвітні потреби в Галичині. Дітям селян відкритий був вступ до всяких

шкіл, а до урядової служби приймали відповідно пристосованих людей з усяких верств суспільних. У Львові заснував сей цісар генеральну духовну семінарію, університет і на просьбу львівського єпископа Білянського заведено в університеті рускі виклади. Цісар дбав передовсім о образоване духовенства. Однак Русини не вмiли сим відповідно покористувати ся, бо тодішні професори намагали ся учити мертвим язиком церковно-слов'янським, або язиковою сумішкою (церковно-московсько-польсько-рускою). Вони діставали менші плати від професорів латинських викладів. Многі добачали в руских викладах упослідження, вважаючи латинський язик чимсь висшим.

Неясне розумінє про українську мову і народність. Задля недостачі наукових дослідів слов'янських мов не мали ані Русини, ані правительство ясного розуміння про українську народність і мову; церковщину уважали книжною рускою мовою а про народну українську мову думали деякі учені, що се говір польського язика. (В Росії уряд вважав українську мову говором московського язика). Університетські виклади в церковнім язичі або в язиковій сумішці не могли оживити української літератури і витворити національної науки. А що церковний язик не міг стати мовою щоденного життя, длятого в щоденнім житю, а навіть в проповідях уживало руске духовенство польської мови і тодішні письменники писали польським, німецьким, латинським або церковно-слов'янським язиком. Церковщина здержувала отже відродини народного українського письменства, а за весь час руских викладів на університеті не появила ся в Австрії ані одна українська книжка.

Почини українського шкільництва народного. Небавом знесено рускі виклади (1808), а відтак перенесено львівський університет до Кракова, поки знов цісар Франц І. не відновив єго у Львові (1817 р.).

Спершу не розбудив сей університет наукового руху і життя, але прихильні відносини Марії Тереси і Йосифа II. до Русинів були понукою до розбудження народної свідомости. Заходам митрополита Левицького і з понуки крил. Івана Могильницького повело ся виднати цісарське рішенє (1818 р.), щоби в народних школах рускі діти учили ся релігії рускою мовою, тай щоби наука для руских дітей відбувала ся по школах в рускій мові; а де молодіж мішаної народности, там наука відбувала ся по польськи, але рускі діти учили ся рускої мови. А що сего розпорядку не виконувано докладно, тому заходом духовних властей засновувано парафіяльні школи,

в котрих молодіж учила ся читати (на церковних книгах) і писати кирилицею), бо із скорописю познакомив Русинів аж пізнійше Йосиф Левицький у своїй граматиці (1834 р.).

Перше просвітне українське товариство. Окрім митрополії і руских капітул у Львові та Перемишлі і Ставропігійського Інститута не мали тодішні Русини иншого заступництва. За приводом сучасного руху в инших Словян (засноване Осолінеум у Львові, університет у Варшаві, „Towarzystwo dla ksiąg elementarnych“ і т. ин.) заснував за приводом еп. Левицького крил. Іван Могильницький у Перемишлі (1816 р.) перше „Просвітне товариство гр. кат. св'ящеників“ „для видаваня катехичних і гомілетичних книжок для народа“. Окрім того почав І. Могильницький складати і видавати підручники для народних шкіл і поученя про повинности підданих. Правда, се товариство не проявило ширшої діяльності, однак уже сама гадка заснованя єго в часах абсолютних була важною подією.

Відгомін словянських відродин у наддністрянській Україні. Викликані романтичним напрямом у західно-європейських літературах національні змаганя і живий рух у перших двох десятках ХІХ ст. поміж західними і південними Слов'янами (Чехи Добровський, Шафарик, Словенець Копитар, Серб Караджич, Словак Коляр), заходи Чарноцького (Ходаковського), твори Вороніча і Бродзінського коло виучуваня народного духа і словесности, поява збірників українських пісень Цертелева і Максимовича та перших літературних творів на Україні, що дійшли в Галичину, викликали і тут нове жить. Спершу обмежують ся сї перші літературні проби до обсягу народного шкільництва (букварі, катехізми, шкільні правила й т. ин.), а принагідні й инші поетичні твори Йосифа Левицького й инших і мовою і змістом були лише наслідуванєм бурсацких реторичних віршів ХVІІ і ХVІІІ ст.

Дослідди української історії і мови. Іван Могильницький, спорудник руских шкільних книжок, почав перший розсліджувати українську мову, написав першу „Руску граматику“ (видану недавно М. Возняком, нею користував ся Йосиф Левицький) і розправу про українську мову, в котрій виразно стоїть за єї самостійністю. В альманахах видаваних у Львові появляють ся українські народні пісні а Денис Зубрицький¹⁾ звертає бачність на їх красу, але відтак у розвідці про Ставропігійську церкву, як і дальшою своєю літературною діяльністю, займає відмінне національне становище, про-

¹⁾ 1821/2 р.

мавляє за уживанєм назви „російський“ замість „руский“ і підготовляє підвалини до об'єднательної ідеї серед галицьких Русинів. Неясне становище займає також Йосиф Левицький. Він відрізняє вправді у „Граматиці руского язика в Галиції“ виразно українську мову від московської (єму була відома Граматика Павловського й Енеїда Котляревського), але в розділі про віршоване наводить він яко взірці виїмки з Державина й інших московських поетів, чим показав, що не зрозумів значіння народної літератури української.

Вплив романтизму на розбуджене національної свідомости — „Руска трійця“. „Судило ся нам послідними бути“. Серед невиразних поглядів учених грамотіїв на українську мову і єї національне значінє звернула народна поезія (збірники Цертелева, Максимовича, Залеского *Pieśni ludu galicyjskiego* з замітним переднім словом) бачність на жерело живучої води для відродін українського народу. За приводом польської молодези, що лучила ся в кружки для народної праці, зложила ся у Львові ¹⁾ „Руска трійця“ (Маркіян Шашкевич ²⁾, Іван Вагилевич і Яків Головацький ³⁾), як єї опісля назвали інші товариші, а відтак ширша громада студентів заснована головно заходом Шашкевича, що був душею сеї громади, щоби працювати над відродинами народної літератури і просвітою народу. Ще яко слухач філософії (нинішня 7 і 8 кл.) познакомив ся Шашкевич з світлими людьми (Поляком словянофілом Василевским, Вацлавом Залеским і Чехом Кавбеком) і від них, як і на основі дослідів у бібліотеці Осолінських, дізнав ся про відроджену Словяньщину. Тоді дістав у руки Граматику Павловського, Збірник пісень Максимовича й Енеїду Котляревського і зразу відчув значінє народної літератури та зрозумів, що для всеї України-Руси треба одної літературної, але живої народної мови. Тим способом зразу найшов Шашкевич певну дорогу до розвитку українського письменства, від якої ученого Івана Могицького відтягало єго змаганє — ратувати повагу української мови зближенєм до церковщини, а Йосифа Левицького поетичні взірці московської літератури. Отже хоч так слабо бив народний живчик, хоч такі люди, як проф. Лодій, Венедикт Левицький і т. п. не мали зрозуміння для живої народної мови, всеж за впливом Придніпряньщини і таких Словян як Копитар, Караджич та за прикладом Чехів появляють ся нові змаганя. Вже Іван Могицький.

¹⁾ 1821/2 р. ²⁾ Вибір стор. 235—259. ³⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 347—348 Чит. д. I, р. стор. 69.

пише розвідку про українську мову і її самостійність, однак головна заслуга належить ся Шашкевичеві, що вказав певну дорогу.

Почини народної літератури. Вступивши до духовної семінарії¹⁾, став Шашкевич душею семінарської молодези, що звернула ся до вивчення рідної мови, літератури й історії. Здобувши собі освіту власною пильністю і познакомившись з живою народною мовою на основі усної словесности і придніпрянських письменників та із слов'янськими літературами, одушевив він товаришів до народної праці. Спершу складають вони рукописний збірник під впливом романтизму і народних пісень п. з. „Син Руси“ (1833), в котрім були й вірші Шашкевича. Небавом пустив він у світ стишок „Голос Галичян“²⁾ чистою і звучною народною мовою, що був справдішньою „зірницею розсвіту“ по довгій темряві на ниві рідного письменства, „зробив цілковиту перемену на землі Галича і збудив Русь з глибокого сну“, як каже Миколай Устиянович. Се був наглядний доказ, яким має бути українське письменство, коли має стати живим і народним.

Сегож року виголосив Шашкевич у семінарськім музею „слово до питомців“ в прияві настоятелів і гостей перший раз живою народною мовою (доси виголошувано такі промови польською або латинською мовою, рускі владики писали архієрейські послання до духовенства польською або латинською мовою, а деколи послуговували ся німецькою), а відтак із своїми товаришами виступив у львівських церквах з проповідями в живій народній мові. Між тодішньою молодезю стало отже будити ся змаганє, щоби серед суспільства вводити рідну мову, просвічувати нарід і задля того воскресити українське письменство в Галичині. Але хоч Шашкевич вказав уже просту дорогу рідній літературі, проявляють ся ще супротивні схолястичні змаганя. Йосиф Левицький печатає переклади деяких балад Шіллера і Гетого слов'янсько-руською сумішкою, а Лисинецький віршований опис Дунайської повени „Воззр'єніє страшилища“. Михайло Максимович, оцінюючи сі твори, висловив, що їх мова ані українська, ані біло-руська, ані московська, але штучна мішанина церковно-руська і радив вчити ся мови з народних пісень.

Щоби оживити найширші верстви суспільства, загадав Шашкевич видавати часопись, але не осягнувши дозволу, постановив видати альманах „Зоря“. Однак і тут

¹ 1823/4 вже другий раз — перший раз 1829.
написаний в 66-ті уродини цїсаря Франца І. 12. лютого 1835.

цензурні перепони спинили діло і аж заходом Головацького, котрий в Пешті кінчив тодішню „низшу філософію“ (нин. 7. і 8. кл.), повело ся сей альманах із значними пропусками і новими додатками видати п. з. „Русалка Дністровая“ в Будимі 1837 р. (на Угорщині).

Щоби видатнійше зазначити самостійність живої народної мови, впровадили видавці „Русалки“ на місце змосковщеної, ніби церковної правописи, зближену до етимологічно-народної, правопись після взірця сербської правописи Вука Караджича (славист Копитар і Грім а також Срезневский признали Вукову правопись найліпшою і взірцевою поміж словянськими). Однак чиста народна мова і фонетична правопись стали причиною конфіскати зовсім невинної „Русалки“, котру забрала львівська цензура¹⁾ (лише 100 екз. дістало ся через Відень в Галичину). Повторили ся тут подібні події, як у сербській літературі у XVIII. ст. Старші люди поміж тодішніми Русинами були похожі на ту „словено-сербську школу“, що писала мішаниною сербско-церковною і завзято напала на Вука, що впровадив до письменства живу народну мову і відповідну народній звучній правопись. В Галичині справа була ще трудніша. Русини 30-их років не вмiли народної мови і писали штучною мішаниною руского, церковного і польского язика. Крім того не вмiли рускої скорописи а писали печатним почерком кирильским вельми трудним. До того ще й Йосиф Левицкий накинув ся завзято на „Русалку“, що не держить ся его граматики, похваляв конфіскату і назвав правопись „Русалки“ „дикою“ а єї видавців глумливо „рускими естетиками“. Знайшло ся і серед нашого суспільства чимало таких, що цурали ся сею „невидацьчиною“ і докоряли Шашкевичеви.

Однак та дрібна частина накладу „Русалки“, що дійшла в Галичину через Відень, зробила тут рішучий перелом у поглядах про руске письменство і его національну задачу та стала почином до позитивної роботи для всеї України-Руси і найшла відгомін у відозві Максимовича з нагоди виходу „Русалки“ „про оден український язик від карпатских гір до задонських степів і берегів Кубани“. Так виявив ся на перших письменниках у Галичині з одного боку вплив відродін словянських літератур і письменства Придніпряньщини, а з другого боку сучасний рух між поль-

¹⁾ Цензором був тоді Венедикт Левицкий, проф. теології в львівській університеті, приятель Зубрицького і прихильник его поглядів.

скою молодезю в Галичині і новочасна доба польської літератури (Бродзінський, Гоциньський і ин.).

В творах „Русалки“ проявив ся не тільки вплив сучасного романтизму (розправа Вагилевича о піснях, Шашкевича казка „Олена“ й т. ин.), але й сучасної української і польської літератури (Шашкевич перекладає опісля Гоциньського *Zamek kaniowski*). Шашкевич вважає задачею літератури: ширити просвіту в усіх верствах народу, розвивати письменство на народній основі і розбуджувати народну свідомість поміж Русинами. Се була його програма позитивної праці для народу і задля її здійснення починає він перекладати Євангелиє народною мовою та укладає Читанку для дітей. Вправді не повело ся єму за короткий час свого життя перевести сю програму, однак велика його заслуга в тім, що він перший віщим духом ясно зрозумів ідею національної самостійности й окремішности Русинів, сам нею живо переняв ся, натхнув своїх товаришів та вказав шлях, яким треба простувати до національних відродин і культурного розвитку українського народу.

Крім Вагилевича й Головацького визначив ся зпоміж Маркіянового кружка **Микола Устиянович**,¹⁾ опісляж **Антін Могильницький**²⁾, а **Йосиф Лозинський** видав цінну книжку „*Ruskoje Wesilje*“, латинськими буквами, котрих непригідність в українськiм письменстві виказав з великим талантом Шашкевич у брошурі „*Azbuka i Abecadlo*“. Але передчасна смерть Шашкевича (1843 р.) була великим нещастєм для успішного розвитку українського письменства, бо народний дух між молодезю остигає а літературна діяльність помалу слабне³⁾.

Конституція розбуджує нове жите. Події 1848 р., а особливо надана цісарем Фердинандом I конституція, знесене панщини, проголошена рівноправність і повна свобода всіх народностей в Австрії, розбудили нове жите поміж Русинами. Заснована у Львові „Головна Руска Рада“⁴⁾ мала дбати про національні потреби і права Русинів (при заснованю віддано честь заслугам М. Шашкевича а у відозві до Русинів признано український нарід самостійним поміж словянськими). На петицію

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 183. Чит. д. I р. стор. 4. 200. ²⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 285. Чит. д. I р. стор. 182.

³⁾ Появляють ся ще у Відні Ількевича „Галицкі приповідки і загадки“, альманах „Вінок“ в 2-ох частях виданий Головацьким і дещо піше.

⁴⁾ 2 мая 1848 р.

тогож товариства до цісаря Фердинанда наспіло рішене, що в народних школах по громадах чисто або переважно руских будуть учити в рускій мові; на львівськім університеті основано катедру рускої мови й літератури, а в гімназіях східної Галичини заведено науку рускої мови яко обовязкового предмету для всіх учеників¹⁾. Відтак деякі з польської шляхти руского роду при участі деяких Русинів скликали „Руский собор“²⁾, щоби „в згоді і єдности з польським народом дбати про розвиток рускої народности і руских шкіл“, а майже сучасно зібрав ся в Празі Словянський зїзд (Головна Руска Рада вислала там своїх відпоручників), де Русини завязали з Поляками федерацію на основі рівноправности рускої мови з польською в урядах і школах і рівноправности обох обрядів. Однак зїзд задля політичних подій не закінчив нарад і не затвердив польско-рускої угоди.

„Собор руских учених“. Гал. рус. Матиця. Народний Дім. Ставропигійский Інститут. За приводом М. Устияновича і заходом Івана Борисикевича зібрав ся у Львові „Собор руских учених і любителів народної просвіти“ (більш сотні) та установив правопись і письмо для української мови, признаної самостійною і окремішньою від польської, московської і церковно-словянської. Головацький пояснив науково се становище рускої мови в прочитаній на зїзді Розправі о южнорускім язичі. Се була перша ширша виява галицких Русинів, що бажали на народній основі розвивати свою національність і літературу. Засновано у Львові також товариство для видаваня просвітно-популярних і шкільних книжок „Галицко-руска Матиця“ (на взір чеської) і постановлено збудувати Народний Дім (18. жовтня 1851 р. положив цісар Франц Йосиф угольний камінь під будову), що мав бути огнищем народного житя, науки і просвіти, містити музей, бібліотеку, бурсу і займати ся науковими виданями. Доси бо осередком духового житя був „Став-

¹⁾ аж до 1857 р., а від того часу аж до 1868 р. була українська мова зглядно обовязковим предметом (кождий ученик мав учити ся або української або польської мови); з 1868-им р. став польський язык обовязковим предметом для всіх учеників польських гімназій в цілій Галичині Опісля на основі кр. закона стала вводити Рада шк. кр. поступенно обовязкову науку української мови в гімназіях з польсь. выкл. мовою, котру тепер знесено.

²⁾ Органом Собора був Руский Дневник, видаваний Ів. Вагилевичем, але по двомісячнім вствованю перестав виходити.

ропигійський Інститут“, перетворений цісарем Йосифом із старинного братства. Мав він однак більше релігійні і гуманітарні задачі, а притім мав ширити просвіту між народом (печатня, книгарня, бурса, музей). Вплив поваги членів сего інститута й їх книжних поглядів відбився і в тогочасній літературі.

Прояви живійшого народного і літературного руху. Сі події розбудили більше духове й літературне життя в Галичині. Починають виходити часописи¹⁾, хоч в них небогато появилося самостійних цінніших творів літературних. Появляються перші почини наукових дослідів української мови й літератури **Якова Головацкого** (Грамматика руського язика, Розправа о южнорускiм язикi і Три вступні преподаваня о рускiй словесности), котрий по смерті Маркіяна був душею тодішнього літературного руху і яко професор української мови й літератури в університеті давав провід у літературній роботі. Виходять також книжки господарського змісту, шкільні учебники, принагідні вірші і т. ин., однак не виступає ні оден видатніший талант, ні оден більшої міри письменник, що умів би так одушевити суспільство як Шашкевич. Окрім **Львова**, що був осередком духового й літературного життя Русинів, появляється децю в Перемишлі (причинила ся до того заснована еп. Снігурским печатня а також цінна бібліотека при єпископ. капітулі). Появляються там календарні альманахи п. з. „Перемишлянинъ“ з історичними розвідками **Антоня Добрянського** і поетичними творами, альманах богословів „Лірвак знад Сяну“ й т. ин.).

Об'єднательний напрям у галицко-руським письменстві. **Денис Зубрицький.** Під впливом реакції в часі абсолютного міністерства Баха завмирає національно-політичний рух між Русинами, а в літературі виступає виразно „об'єднательний“ напрям, що змагав до витворення „общеруського літературного язика“, до зближення й асиміляції української письменної мови з московскою під впливом професора університету в Москві **Погодина**, що об'їздив словянські краї, був кілька раз у Львові і навязав зносини з Зубрицьким а відтак з Головацьким, Вагилевичом і ин. Заходами Зубрицького утворив ся цілий кружок прихильників „об'єднательної ідеї“ (Погодинская

¹⁾ У Львові „Зоря Галицка“ (літерат. політ. тижневник), політ. часопись „Новини“, перетворена в літерат. часопись „Пчела“ і урядова часопись „Галичко-руський Вѣстникъ“ з літерат. додатком „Отечественный Сборникъ“.

колонія галичско-русская), для котрого жива народна мова була „чужим, областним нарічієм галицької черни“, або „говоромъ пастуховъ“, як висловював ся глумливо Д. Зубрицкий.

Починають ся рішучі змаганя, щоби завести московщину в літературі галицьких Русинів. Зубрицкий видає московскою мовою науково написану „Історію Галицько-Володимирського княжества“; накладом Галицької Матиці виходить язиком зближеним до московщини „Историческій Сборникъ“, в котрім виступає молодий ученик і прихильник Зубрицького **Антін Петрушевич** з цінними хоч вельми роздробленими історичними й археологічними розвідками. Появляють ся й інші виданя московщиною, а навіть „Зоря Галицька“¹⁾ дістає ся в руки Погодинської колонії. Сі письменники т. зв. „староруської школи“ полишили дорогу витичену М. Шашкевичем до розвитку українського письменства і народности, а звернули ся до мертвого напряму і язикової сумішки. Вони не бачили ні у себе дома справдішнього жерела московської літератури, ані не брали ся до живої сторони сего письменства, яка проявляла ся самим стилем, реалізмом і новими ідеями у таких письменників як Пушкін і Микола Гоголь, вони не розуміли ані змісту ані характеру московського письменства. Змаганями тих письменників почало в Галичині а також на Буковині й Закарпатській Русі витворювати ся письменство, що зовсім відстало від живої народної мови української і ввело язикову сумішку, котрої основою є церковно-словянський язик з примішкою українських і московських висловів і форм (в писанях Д. Зубрицького, Я. Головацького, Б. Дідицького й ин.). А також змістом не зображувало се письменство живого народного життя і остало мертвим плодом.

Об'єднательний напрям мав некористний вплив на розвиток українського письменства в Галичині. Горстка об'єднательів під проводом Дениса Зубрицького, як пише сучасний дописець в „Зорі“ (1854 р.), „набрала в свої груди воздуха сіверного і ним завіяла по ниві нашої літератури так, що гнеть сам по ній сніг і лід оказав ся і чути дали ся єно голоси, які чути ся дають на полях, коли метельниця запумить. Умовкли перед голосом тих метельниць жайворонки і соловії що по розблиснущій весні нашої літератури. Мороз перейшов по жилах і костях

¹⁾ редакцію обняв 1853 р. Богдан Дідицький, найдіяльніший письменник школи Зубрицького, опісля редактор „Слова“, уважаний тоді міродатним на Русі критиком. Писав поеми, історичні, філософічні й ин. розвідки невеликої стіймості.

Русинів. Розпука їм серця розривала, бо думали, що по тій красній і так короткій весні вічна настане зима“. І справді письменники Маркіянового кружка, Головацкий і Устиянович, затихають на якийсь час, відтак намагаються писати мовою зближеною до московщини, а Вагилевич пише лише по польськи.

Реакція против обединительного напрямку. Однак зерно кинене Маркіяном не пропало марно. Обединительне змаганє, що викликало серед українського суспільства розлад і дало почин до завзятої боротьби, не вспіло запаморочити всіх умів. Починає будити ся придушена обединителями народна свідомість. Микола Савчинський стає на чолі редакції „Зорі Галицької“ з заявою, що вона „скине шати і пута чужі і прибере ся, як повинна, „по руски“, а головними помічниками являють ся Плятон Костецкий і два молоді поети Ксенофонт Климкович¹⁾ і Евгеній Згарский, що ще в 1851 р. заснували між станиславівською молодезею „руський Гелікон“ і допавши альманаха „Вінок“, постановили працювати для письменства на народній основі (заохочені проф. Концером і Василем Ільницьким). Се були почини нового літературного житя, що овіяне животворним духом відродженої з кінцем 50-их років літератури на Україні, поплило знов широкою струєю і забезпечило дальший розвиток письменства в Галичині на народних основах.

Віднова діяльності українських письменників 60-их років. Петербург осередком духового і літературного руху. Важка доля Кирило-Методіївского Братства спинила на ціле десятилітє розвиток письменства на Придніпрянщині. Однак по смерті царя Миколи I. (1855 р.) і вступленю на престіл Александра II. повіяло свобіднійшим духом. Почали ся внутрішні реформи в самодержавнім царстві, підготовляло ся знесенє крѣпацтва, одно з головних змагань Кирило-Методіївского Братства, прийшло помилуванє і визволенє для українських письменників. Костомарів, Кулїш а опісля і Шевченко вертають з вигнання і поселяють ся в Петербурзі. Вже з 1856 р. починає ся нова діяльність українських письменників, живійша і ширша як вперед, а головним єї осередком стає Петербург.

Поворот Шевченка з 10-літної неволі і єго нові твори, написані в остатних роках заслання, поява М. Вовчка, патхнули українську громаду в Петербурзі новим духом, оживили

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 164.

новими надіями і були понукою до дальшої роботи народної в напрямі зазначенім програмою Кирило-Методіївського Братства. Костомарів видає історичні монографії, Куліш засновує там власну печатню і видає „Записки о Южной Руси“, „Чорну Раду“, Проповіди Гречулевича, Оповідання М. Вочка, і стає головним керманучем літературних змагань і українського руху. Діяльність Петербурскої української громади оживила давні осередки українського життя: Харків, Полтаву і Київ, крім того Чернігів (Глібів, Чернігівський Листок), де виступають молоді або відзивають ся давніші письменники. В Харкові виступає давнійший уже поет **Яків Щогоголів**¹⁾, на чолі народного руху в Полтаві стає Пильчиків а побіч него Кониський й інші, в Києві провідником українського руху виступає В. Антонович з Тадеєм Рильським. Виданими архівними материялами і цінними розвідками пояснив Антонович основні питання суспільного і політичного ладу на Україні в історичнім розвитку (церковні справи, козаччина, міщанство, селянство, гайдамаччина — вельми цінні єго безіменно видані „Бесіди про козацкі часи на Україні“, в Чернівцях 1897 р.).

Головним огнищем українського письменства стала „Основа“, науково-літературний місячник, заложений 1861 р. в Петербурзі Василем Білозерським (шурином Куліша). Окрім **Костомарова**²⁾, **Куліша**³⁾ і (з початку також **Шевченка**), **Максимовича**, **Ол. Навроцного**⁴⁾, **Марка Вовчна**⁵⁾ і **Білозерського** зібрала ся коло Основи ціла громада нових українських письменників, як: **Глібів**⁶⁾, **Стороженко**⁷⁾, **Кулішева** (псевд. Ганна Барвінок)⁸⁾, **Руданський**⁹⁾, **Кониський**¹⁰⁾, **Мордовець** й інші. Протягом дволітнього ествання подала **Основа** окрім поетичних творів, оповідань, повістей, споминів, українською а в части московскою мовою богато

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 330. Чит. д. I р. стор. 224, 229, 234. Чит. д. II р. стор. 253.

²⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 273.

³⁾ Чит. д. I р. стор. 11, 29. Чит. д. II р. стор. 41, 113. Вибір стор. 317—353.

⁴⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 226.

⁵⁾ Чит. д. II р. стор. 14. Вибір стор. 353—376.

⁶⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 302, 308, 309, 323, 349, 353. Чит. д. II р. стор. 212, 214, 221. Чит. д. II р. 228, 246.

⁷⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 44, 93, 96.

⁸⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 71.

⁹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 270, 292, 303. Чит. д. I р. стор. 188, 192. Чит. д. 2 р. стор. 204, 236.

¹⁰⁾ Чит. д. I р. стор. 1, 230, 237, 241. Чит. д. II р. стор. 162, 251. Вибір стор. 410—444.

історичних, етнографічних, економічних й інших розвідок. Наукові розвідки появлялися в московській мові, хоч деякі історичні і літературно-критичні печатано по українськи. Рух літературний не обмежався тепер до самої белетристики, як давніше, але розвинувся на ширших основах і перейшов і на наукове поле, а крім того навіязано літературні і суспільні взаємини з австрійськими Русинами. Навіть Дідицький і Головацький стали печатати в „Слові“ і в альманаху „Галичанинъ“ також твори українських письменників Куліша, Кониського, і то Кулішевою правописю.

Вправді перша проба народної самосвідомости, зроблена Кирило-Методіївским Братством, була перервана, але вона доторкнула ся вельми важних питань: відносин Придніпряньщини до Словянщини, самостійности кожного слов'янського народу, народної просвіти і свободи видавання всяких літературних творів. Надія знесення крпацтва спонукала думати про народну просвіту і культурне дивгненє українського народу. Ся гадка раз кинена зродила се нове змаганє до природної прояви національної свідомости поміж освіченими Українцями, так зване українофільство. Се змаганє знайшло вираз в „Оснoві“ і в тім руху, що коло неї розбудився, а велика єї заслуга не лише в тім, що викликала нові таланти і стала промощувати дорогу українській мові і в науковім письменстві, але й в тім, що заговорила про потребу української мови в школі, науці, в церковній проповіді, у всенародній просвіті, в суді і законі.

Куліш почав оповідати історію України не лише популярним ладом (Хмельницина, Вигівщина), але й науковим („Історія України“), видав історичну повість „Чорна Рада“, оцінював критично становище Котляревського, Квітки, Шевченка й інших і тим показав пригідність української мови і до наукових писань. Такі знавці слов'янської фільології, як Востоків і Срезневский, похвалили зроблений тоді Морачевским український переклад Нового Завіта і признали, що українська мова знаменито видержує сего рода пробу й усуває всякі сумніви про спроможність — виразити висші почуваня серця, чоґо певним доказом могли стати видані та в значній частиним самим написані „Проповіди Гречулевича“¹⁾. Однак тодішне українське суспільство за мало було підготовлене, щоби зрозуміти потребу, зробити українську мову літературною, пригідною для всіх галузий науки. Навіть самі керманичі кружка українських письменників,

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 176.

згромаджених коло „Основи“, не зовсім ясно зрозуміли свою задачу. Костомарів добачав у сім змаганю богато штучного. Він признавав вправді потребу такого змаганя для австрійских Русинів і культурного їх двигнення, але на Україні призначував українській мові лише місце в популярній літературі.

Змаганє до всенародної просьвіти. Недільні українські школи.
При всій хиткості і неясности поглядів, робота тодішних українських письменників о стілько поступила вперед, що вони признавали пригідність української мови для розповсюдження всенародної просьвіти. Таким способом побіч зображаючо-етнографічного напрямку (пізнанє українського народу і зображенє народного життя в літературних творах) проявив ся і просьвітний напрям (популярна література). Сей останній напрям, викликаний надїями на знесенє крєпацтва, піддержували заходи коло заснованя народних шкіл на Україні (так зв. недільних).

Поле початкової науки на Придніпряньщині лежало обложеном. Крєпаки коротали в темноті своє життя аж до знесеня крєпацтва (19. лютого 1861 р.). Церковне начальство стало також заводити духовно-приходські школи при церквах, де діти вчили ся головно церковної грамоти; однак сі школи були більше на папері, та й там, де вони дійсно були, ведено науку дуже лихо і то московскою мовою.

Надїї на знесенє крєпацтва спонукали щирих приятелів селянства, подумати про засновуванє народних шкіл. Спершу студенти київського університету кинули ся „йти в народ“, засновувати недільні школи¹⁾ і нести просьвіту, а сих горячих патріотів-прихильників просьвіти прозвано „хлопоманами“. До сего кружка пристали деякі зпоміж правобережної шляхти, а між тими хлопоманами визначили ся особливо **Володимир Антонович** (опісля професор історії в київськїм університеті) і **Тадій Рильський**, економіст, обидва учасники літературної роботи в „Основі“. Небавом появили ся українські недільні а також і щоденні школи в Києві, Полтаві й інших містах та й по селах. Не тільки студенти університету, але й старші люди і женщины стали в тих школах подавати науку. Задля недостачі українських шкільних книжок давали читати українські книжочки, звані „метеликами“ (вибір з творів Шевченка, М.

¹⁾ в недільних школах відбувала ся наука від 11 до 3-ої години. — В західній Европі вже медиолянській архієпископ сьв. Кароль Боромеї впровадив недільні школи в XVI ст., відтак „братя шкільні“ у Франції в XVII ст.

Вовчка, Оповідання з сьв. Письма Опатовича і т. ин.), а московські учебники пояснювано українською мовою. Показала ся потреба українських шкільних книжок. Куліш видав Граматку (Буквар), Шевченко Буквар, Кониський Арифметику, а заходом Костомарова починають збирати фонд на видаваннє українських шкільних книжок і для початкової просвіти. Українські письменники почали видавати популярні книжочки, що розходили ся між народом тисячами примірників.

Спершу і міністерство просвіти і московські учені відносили ся прихильно до сих змагань Придніпряньців, в Києві засновано учительську семінарію для підготовленя учителів для українських шкіл, а московські й українські педагоґи виказували потребу, послугувати ся в народних школах українською мовою побіч московскої, однак небавом все змінило ся.

Неприхильний зворот. Заборона українських шкіл і книжок.

Упадок „Основи“. Вже від 1862 р. зазначив ся в Росії виразно зворот неприхильний дальшому розвиткови українського руху. Недільні школи в Київщині закрито а відтак (1863 р.) заборонено видавати українські шкільні і популярні книжки.

Московські часописи, що спершу прихильно відносили ся до українського руху, почали в т. зв. українофільстві добачати „польську інтригу“, навіть „нігілізм“ і „сепаратизм“, себо намір відорвати Україну від Росії а українську мову називали „передражняванєм“ народної мови, попсованою польщиною. Духовні власти київські виступили також проти народної просвіти в українській мові, добачивши в тім вільнодумство, і домагали ся передачі народних шкіл в руки духовенства. Цензура дістала порученє, не пропускати українських рукописий призначених для шкільної науки і народної просвіти, а тим способом не побачили сьвіта заходом Костомарова підготовлені шкільні і просвітні книжки, ані переклад Нового Завіта **Морачевского**¹⁾ а Сьв. Синод заборонив видавати українські книжки реліґійного змісту і говорити церковні проповіді по українськи.

Так з 1863-им роком замовкла на Придніпряньщині рідна мова в народних школах і перестала виходити „Основа“, головне огнище, що оживляло літературно-просвітний рух. До упадку „Основи“ окрім ворогованя

¹⁾ Сей переклад дозволено що й до 1907 р. напечатати в Росії. Повний переклад сьв. Письма українською мовою, довершений П. Кулішем, Ів. Печуєм-Левицким і Ів. Пулюєм у Відні 1903 вийшов на вкладом англійського біблійного товариства.

цензури причинили ся ще й інші, внутрішні причини. „Основа“ при великім значію мала й деякі недостачі: весь духовий і літературний рух основував ся більше на неясній любови до рідного краю і народу (українофільство), як на означеній мисли про особисту й суспільну свободу і свободу наукових дослідів. Українська інтелігенція слабо пособляла „Основі“, що не могла удержати ся, і тому з початком 1863 р. перестала виходити, а за нею заснований Глібовим Чернигівський Листок, котрий також містив твори українською і московською мовою. Упадок „Основи“ спричинив застій у письменстві; в 1864 р. появил ся ще цінний збірник **Номиса** „Українські приказки“, а відтак протягом ділого п'ятиліття не вишла в Росії ні одна поважна книжка українською мовою.

Оживлене духового розвитку і письменства в Галичині. Надана в Австрії конституція¹⁾ розбудила також Русинів у надністрянській Україні до нового умового життя, хоч Русини спершу не уміли відповідно покористувати ся тими свободами для свого національного і культурного розвитку. Не всі зрозуміли се, що конституція дає їм спреможність розвивати своє життя і письменство на народних основах яко народу українського і що розвиток Русинів на тих основах може улекшити осягненє тих прав, того становища, яке мають інші австрійські народи. Змаганє Д. Зубрицького до витвореня „общеруского літературного язика“ викликало замішанє в поглядах на основі української народности, мови й літератури, недовірчивість до власних сил відвертала від позитивної праці. Тим способом частина суспільства відстала від українського народу, а до московського не пристала і витворила в письменстві язикову мішанину, котру московський учений Пипін назвав „особый русский языкъ“.

На чолі літературного руху в Галичині стає **Богдан Дідицький** і громадить около 50 письменників давних і нових (в альбумі „Зоря Галицкая“ і заснованій ним часописи „Слово“, та видаванім спільно з Головацьким літературнім збірнику „Галичанинъ“). Появляють ся й окремо доволі численні поетичні твори видавані заходом Дідицького, однак окрім поезий **Миколи Устияновича** (виступив ще 1836) й **Осипа Юрія Гординьського-Федьковича** (1861 р.) не зобразили сі письменники справдішнього життя українського народу, не доторкнули ся живих питань суспільства а списані язиковою мішаниною, не могли заґріти і розбудити в широких верствах народної сьвідомости.

¹⁾ 25 цвѣтня 1848 р.

Колиж у руки української молодіжи дістали ся українські виданя (Кобзар Шевченка (1860), Оповіданя М. Вовчка, „Записки о Южной Руси“ й Чорна Рада Куліша, Основа і т. ин.), тоді вона побачила там справдішне народне житє, цінні літературні твори та взірці популярного письменства і задумала повести письменство тою дорогою, як на Придніпрянщині. „Основа“ з іменами знатних письменників викликала в наддністрянській Україні незвичайне вражєне. Слава Шевченка проникла сюди, а єго память стала молодіж сьвяткувати яко народне сьвято. Звернули на себе бачність молодіжи і твори придніпрянських письменників, що визначали ся більш сьвідомими почуванями до народу, безперечною літературною стійністю, виробленою формою і чистою народною мовою, чого не могло проявити наддністрянське письменство. Навіть Дідицький і Головацький не могли оперти ся оживляючій струї українського літературного руху і спрваджували та розповсюджували українські виданя.

Літературна діяльність Русинів-народовців. З початком 1862 р. заснувала Громада української молодіжи у Львові „Вечерниця“, літературний тижневник (такі громади були і по інших містах), що став небавом огнищем літературного й умового житя Русинів з виразним народним напрямом. Окрім редактора Федора Заревича (що поміщував там свої повісти й оповіданя, писані не без таланту, але прихватком) і поета Володимира Шашкевича (Маркіянового сина)¹⁾ приступили до сего кружка, прозваного „вечерниками“, Ксенофонт Климкович, Євгеній Згарский, Данило Тячакевич (Будеволя), Анатоль Вахнянин й інші та буковинський поет Осип Юрий Гординський-Федькович. Крім того появляли ся у „Вечерницях“ перепечатки з „Основи“ або й нові твори Куліша і лише з рукописий відомі твори Шевченка. Після упадку „Вечерниць“²⁾ (задля неточности і недостачі материяльних засобів) засновує Климкович літературно-політичний місячник „Мета“, видаваний на лад „Основи“ з дзевникарским талантом і виразною сьвідомостю народною, а побіч того „Руську Читальню“ (де поміщував переклади українською мовою белетристичних творів придніпрянських письменників, перекладані з московської мови (Квітки, Гребінки), або й польських). За „Метою“³⁾ появилася літературно-наукова часопись „Нива“⁴⁾, а за нею „Русалка“⁵⁾.

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 228. Чит. д. II р. стор. 238.

²⁾ „Вечерниця“ перестали виходити з початком 1863 р.

³⁾ „Мета“ виходила від 1863—65.

⁴⁾ під редакцією Костя Горбала лише оден рік 1865.

⁵⁾ під ред. В. Шашкевича не цілий рік 1866.

В усіх тих виданнях брав живу участь Куліш і деякі інші придніпряньські письменники (Кониський); в них проявляло ся виразне змаганє молодих наддністрянських письменників — писати, як на рід говорить, працювати для просьвіти, осьвідомленя і двигненя народу і тому звали ся вони „народовцями“, а що удержували літературні і духові взаємини з придніпряньскою Україною і тамошними письменниками, прозвано їх також „українофілами“.

Ідеї Русинів-народовців пособляв заснований при товаристві „Руска Бесіда“ заходами віцемаршалка сойму Лаврівського „Руский народний театр“ (1864), що по цілім краю виставляв твори майже виключно придніпряньських письменників: Котляревського, Квітки, Шевченка, Стороженка й інші (задля недостачі драматичних творів гал. руских), опісля твори Івана Гушалевича¹⁾, Ільницького, Воробкевича й ин. або перерібки з європейських літератур приладжені для театру Кс. Климковичем, Остапом Левицьким й ин. Театр будив тим способом у ширших верствах суспільства народну свідомість.

До змагань молодих письменників (званих „вечерниками“ і „метниками“), оживлених бистрою струєю сучасного літературного руху на Придніпрянщині пристав **Павлин Свенціцький**, родом Поляк (що належав до київських „хлопоманів“) і поміщував під прибраним іменем Павло Свій поезії, повісти, драми (оригінальні і переклади) в українських часописях а в польських переклади з Шевченка, Вовчка і Федьковича. До сеї спільної роботи стають також старші люди: історики **Василь Ільницький**²⁾ та **Ізидор Шараневич**³⁾, з давнійших письменників відзиває ся у виданнях народовців Микола Устиянович а на Буковині появляють ся нові таланти, (побіч Федьковича) поет **Ізидор Воробкевич** (Данило Млака). **Осередком** літературного руху в **Наддністрянщині** був **Львів**, але також у **Перемишлі** і **Коломиї** появляють ся деякі українські виданя.

Успіхи народовців спонукали і старших письменників більше дбати про на рід. Появляють ся популярні часописи і книжочки писані доволі чистою народною мовою⁴⁾.

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 352.

²⁾ Чит. д. приг. кл. ст. 177. Чит. д. I р. стор. 129. Чит. д. II р. стор. 87, 90.

³⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 121. Ч. д. II р. стор. 75.

⁴⁾ Дідицький видає Листи до Громад, популярний додаток до „Слова“, Попель часопись Неділя, Іван Наумович дрібні книжочки популярні, Сев. Шехович — Письмо до Громад і Народні Читанки.

Однак старші наддністрянські письменники старалися писати народною мовою лише для простого народу, а для освіченої верстви суспільства намагалися витворити „общеруский літературний язик“ і зближити наше письменство до московського. Се було приводом до суперечок з молодими письменниками, що в своїх виданнях придержувалися чистонародної мови, а до того вернули в правописи до засади поставленої М. Шапкевичем та за прикладом придніпрянських письменників прийняли т. зв. „кулішівку“, щоби і з того боку забезпечити окремішність і самостійність української мови. Почалася завзята суперечка по часописах, як звичайно говорено, „за букви і правопись“, але в дійсності розходилося тут о засаду, о самостійний розвиток української мови й літератури на народних основах.

Сі два напрями проявилися виразно на загальних зборах Галицько-руської Матиці, скликаних по 14-літнім застою (1864 і 1865). Народовці під проводом Степана Качали домагалися у виданнях Матиці заведення народної мови і фонетичної правописи, коли тимчасом професор української літератури в університеті, Головацький, недвозначно висловив потребу зближення до московської мови і літератури, так само як і в своїх університетських викладах послуговувався язиковою сумішкою і тим знеохотив українську молодіж, що перестала вчати на його лекції.

З того часу почала „Галицько-руська Матиця“ (що за сім літ не видала ні одної книжечки) видавати чвертьрічник „Науковий Сборникъ“ (перемінений опісля на „Літературний Сборникъ“) при головній участі Головацького, Дідицького, Петрушевича, М. Устяновича, Гушалеви́ча й інших мовою зближеною до московщини. Окрім згаданих видань служив сему „об'єднательному“ напрямові тижневик „Боянь“. В підмогу тим виданням ішли засновані у Відні Ливчаком „Золотая Грамота“ (з Страхопудом, гумористичним листком) і „Славянская Заря“, видаваних майже чистою московщиною, а до їх редакції заманено навіть Кс. Климковича.

Се „об'єднательне“ змагання тих видань проявилось як раз тоді, коли славний письменник Тургенєв переложив московською мовою оповідання Вовчка, а Гербель, Полонський і інші перекладали Шевченкові твори і тим показали, в яку помилку попали „передові люди“ зпоміж старших галицьких письменників що до становища і задач української мови і літератури.

Об'єднательна маніфестація в „Слові“ з 1866 р. спонукала Русинів-народовців заснувати свій орґан „Правда“,

що став осередком літературного життя не лише австрійських Русинів, але й Придніпрянців. З придніпрянських письменників крім **Ол. Кониського** ¹⁾, **Михайла Старицького** (Гетьманця) ²⁾, **Івана Левицького** (Нечуя) й інших ³⁾, брав вельми живу участь в „Правді“ Куліш, поміщуючи там поезії, повісти, історичні, педагогічні і критичні розвідки та переклади з сьв. Письма і здобув собі великий вплив на народовців у Галичині. Університетська молодіж кинула ся з жаром до літературної праці, а побіч давнійших робітників на письменній ниві **Ан. Вахнянина**, **Д. Танячкевича**, **Омеяна Партицького** ⁴⁾, (видавця Нім. руск. Словаря, Методичної Граматики, опісля Газети шкільної і Зорі), **Корнила Устияновича** ⁵⁾, (сина Миколи, автора історичних драм і поем) з часів Вечерниць і Мети, станули також університетські студенти до спільної праці ⁶⁾. Сею спільною працею підготовлено пізнійше видане Руско-нім. Словаря **Желехівського** та **Історичних пісень** виданих **Антоновичем** і **Драгомановом** у Києві (1874). Зближенєм до народу для етнографічних цілей віпевнилася ся молодіж про потребу всенародної просьвіти в тій ціли оснувала із старшими народовцями товариство „Просьвіту“ у Львові 1868 р.

Омеян Огоновский, занявши катедру історії української літератури в львівськім університеті по Головацкім ⁷⁾, звернув бачність на потребу пильних дослідів рідної мови у самого жерела ⁸⁾. Їго виклади новочасної літератури ⁹⁾ вказали молодежи дорогу до праці для культурного розвитку українського народу і внесли поміж неї нове життя, нового духа.

¹⁾ Вибір стор. 410—447. ²⁾ Чит. д. I р. стор. 227.

³⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 88, 89, 95. Чит. д. I р. стор. 16. Чит. д. II р. стор. 149, 157. Вибір стор. 480—508.

⁴⁾ Чит. д. I р. стор. 134 ⁶⁾ Чит. д. I р. стор. 190.

⁵⁾ Між иншими **Евгеній Желехівский**, опісля автор Руско-нім. словаря, **Болод Навроцкий**, що писав розвідки економічні, етнографічні й ин., автор правничих розвідок, **Осин, Олександр і Володимир Барвінський** (Осин автор істор. драми „Полуботок“ (Чит. д. II р. стор. 261—271), перекладав сербські думи; Олександр видав першу популярну Істбрю Руси, видавав Руску Істор. Віблїотеку, шкільні підручники для науки укр. мови й літератури і т. ин.), **Іван Верхратский** (Чит. д. II р. стор. 169), (писав природничі, язикові і критичні розвідки, поезії, опісля природописні підручники шкільні, видавав час. „Денниця“).

⁷⁾ Для зазначена „обединительного“ напрямку виїхав Головацкий на етнографічну виставу в Москві (1867), а відтак спенсіонований переселив ся до Росії, де мав до смерти (1888) посаду президента Комісії для видавання істор. актів у Вильні.

⁸⁾ Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache і Граматика Руского язика.

⁹⁾ „История руской литературы“ в IV. томах а 7 частях (недокінчена).

До того літературні взаємини й особисті зносини поміж наддністрянськими і придніпряньськими письменниками витворили тіснійшу звязь духову поміж австрійськими Русинами а Придніпряньщиною, що не могло остати без обопільного користного впливу. Все те причинило ся, що народовці пильною працею в наддністрянській Україні витворили літературу з виразним національним напрямом, а протягом 14-літнього видаваня „Правди“ проявив ся значний поступ в порівнаню з добою „Вечерниць“ і що до змісту поетичних творів, і що до виробленої форми, і що до чистоти і краси мови та що до порушуваних наукових питань.

Народні відродини Буковинських (Надпрутських) Русинів. Федькович і Воробкевич. З давних часів¹⁾ відірвана від українського племені Буковина, пробудила ся найпізнійше з усіх українських земель до нового умового життя. Яко частина молдавського господарства була Буковина під турецькою зверхністю в страшній умовій темряві і нужді. Не було там шкіл, лише по монастирях учили черці церковної грамоти, отже й буковинське духовенство було мало освічене. Та й боярські діти вміли ледви читати і писати. За темнотою, що залягла весь край, ішов і умовий упадок людности.

З прилукою Буковини до Австрії (1775 р.) блиснув промінь надії на красшу будучину. Цісар Йосиф II зніс підданство, велів закладати народні школи, однак сї школи мали ширити науку німецької мови, а при тім не занедбувати волоскої. Про Русинів на Буковині правительство мабуть і не знало, вважаючи їх після релігійного ісповіданя Волохами. По прилучї Буковини до Галичини (1786) перейшли народні школи під догляд львівської латинської консисторії, і в тім зглядї Буковина аж до відлуки (1848) ділила у великій часті свою долю з Галичиною. Окрім німецької мови вчили там ще й польської, але про науку рускої мови ніхто не думав.

Аж державний закон шкільний з 25. мая 1768 р., котрим управу народних шкіл передано державним властям, довів до вихованя в новочасній школі молодого покоління, свідомого користи з науки і підвалини для всенародної просвіти, розкриваючи популярній літературі приступ у ширші верстви народні.

Цісар Йосиф II положив також перші підвалини до освіти буковинського духовенства заснованєм духовної

¹⁾ Буковина wraz з Молдавією належала до XII ст. до Галицького князівства, в половині XIII ст. попала під татарську власть, в половині XIV ст. забрали сей край Волохи, а 1775 р. прилучена до Австрії.

школи, перетвореної опісля в богословський інститут, що остояв ся до заснованя університету в Чернівцях (1875), а для ширшої освіти інтелігенції основано гімназію в Чернівцях. Однак там не могла виховати ся сьвідома українська інтелігенція (учено там латинською і німецькою, а відтак і волоскою мовою). Дятого Буковина не проявила більше як 60 літ від злуки з Австрією народного українського твору, хоч уже з початком XIX ст. пробудила ся народна сьвідомість між австрійськими Слов'янами, а в сусідній і з Буковиною адміністративно злученій Галичині вже в 30-их роках положено підвалини до розвитку народної української літератури. Правда, під кінець 40-их років появляють ся і на Буковині книжні рускі віршованя, однак і змістом, і мовою, і складом були вони чужі українському народови і не могли розбудити народної сьвідомости ані жита в українськім суспільстві.

Промінь, що розбудив нове жите і сьвідомість між Русинами буковинськими, вийшов не з тамошних наукових інституцій, а зпосеред самого народу: на літературній ниві виступив **Осип Юрій Гординський-Федькович**, що промовив зразу рідною своїм землякам мовою¹⁾. Образований в німецькім дусі, пізнав також інші європейські літератури (іспанську), запізнав ся з Ан. Кобилянським а через него з українськими творами і приляг до них цілою горячою душею. Проявилась в нім, як нераз в історії нашого письменства, утаєна могуча сила живої душі нашого народу. На жаль не було кому помогти Федьковичеві піти тою дорогою, якою в Австрії ішли хоч би Grillparzer, Anzengruber і ин. в німецькій, Асник, Конопнічка, Прус, Сінкевич й інші в польській, або Тургенєв, Некрасов, Гончаров, Толстой у московській літературі, він змарнів серед дрібного розладу нашого народного жита. Поетичні єго твори і повісти, до яких черпав теми або з рідних споминів або з найблизшого окруженя і з жовнярського жита, виявили неперечний талант і реально зображали пережиту поетом у горю і бідности сирітську та жовнярську долю і народний побит Гуцулів. Не широкий виднокруг розкривав ся на народне жите в творах Федьковича, однак в усіх бачимо не видумане а дійсне жите; відчуваємо, що поет все написане передумав і переболів за себе і за близьких єму людей своїм чутливим серцем. Велика заслуга Федьковича в тім, що він перший на Буковині сьвідомо переняв ся ідеєю — писати про широкі верстви народу єго рідною мовою, чер-

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 292, 326. Чит. д. I р. стор. 7. Чит. д. II р. стор. 242. Вибір стор 377—410.

пяти поетичні мотиви з народного життя і се додало крил єго талантови.

Ізидор Воробкевич¹⁾ (прибране імя Данило Млака), другий буковинський поет, виступив майже сучасно (бо в 1863 р.), а хоч перейшов семінарське вихованє (де всего учено по волоски), звернув ся зразу до народної мови, яку вивчив з народних пісень та казок. Тимто і вспів він у ліричних, епічних і драматичних творах зобразити вдачу буковинсько-руського народу і єго побит, а в історичних думках осьпівати видатнійші події нашої минувшини, хоч не довів до такої сили слова і виробленої форми, як Федькович.

Григорій Воробкевич, третій буковинський поет (молодший брат Ізидора, що виступив під псевдонімом Наум Шрам, 1868 р.) заповідав гарні надії, однак за рано зітшов з сего свѣта (1884), полипивши незначну літературну спадщину.

Перші твори Федьковича і Данила Млаки носять на собі слѣди впливу народної пісні. Опісля відбив ся на них вплив могучого Шевченкового гѣнѣя, а особливо підляг єму Федькович, не зумівши розвинути дальше і повнійше єго думок, а єго пізнійші твори були у великій часті переспівами Шевченкових; лише в повістях, яких перед ним не видавала наддністрянська ні надпрутська Україна, остав оригінальним і самостійним творцем. Примір Федьковича вказує як не можна лїпше з одного боку на те що не вистарчить і могучий талант, правдива поетична вдача, наколи не піддержує єї усильна праця над науковим образованєм і саморозвитком та співдїланє суспільства.

Народна нива була одначе там так занедбана, а на родна свѣдомість тамошнього українського суспільства так слаба, та до того ще затемнена обединительними змаганями що там мало хто знав про Федьковича і Млаку навіть тоді, коли їх літературні заслуги були добре відомі і в інших українських землях. Минуло нових 25 лїт від їх виступленя, поки Буковина зуміла їх належно оцінити.

Вплив наддністрянських і надпрутських відродин на Придніпрянщину. Київ знов осередком умового і літературного життя. Умове житє, розбуджене наддністрянськими письменниками, особливож Федьковичем, проявило ся не лише тут у суспільних відносинах, але найшло живий відгомін у нових літературних змаганях на Придніпрянщині. Живійший умовий рух на Придніпрянщині появил ся передусім лі-

¹⁾ Чит. д. вриг. кл. стор. 271, 282, 314, 354. Чит. д. I р. стор. 202, 218. Чит. д. II р. стор. 207, 238.

тературною взаємністю ¹⁾ і громадною участію придніпряньських письменників в заснованій українською молодезєю у Львові часописи „Правда“.

Київ став знов головним осередком наукових і літературних змагань та умового життя, особливо коли там (1873) відкрито югозападний відділ географічного товариства під проводом українського вельможі Галагана. Наукову роботу вели там, як і в археографічній комісії українські учені і письменники (між ними кількох професорів київського університету), збираючи матеріяли до історії й етнографії українського народу, а головна робота була в руках проф. **Володимира Антоновича**. Також австрійські Русини-народовці доставчували київському відділові чимало етнографічного матеріялу з Галичини і Буковини і тим способом піддержувала ся літературно-наукова взаємність між Придніпрянщиною й австрійськими Русинами. Добутком сеї роботи були два томи „Записокъ (1874—75), в котрих поміщено також етнографічні й економічні розвідки **Олександра Русова**, **Миколи Лисенка**, **Михайла Драгоманова**, **Константина Михальчука**, **Федора Вовчка** й ин. Сучасно появляють ся також окремі етнографічні збірники, н. пр. „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова з цінними поясненнями, „Малорусскія народныя преданія и рассказы“ Драгоманова, а також его „Політичні пісні українського народу XVIII і XIX в. (дві часті) і „Нові українські пісні про громадські справи“. Крім того Драгоманів у численних розвідках заняв ся порівняльними дослідями українських етнографічних матеріялів у звязи із словянськими, західно-європейськими і східними.

Сеї живий інтерес для українського народовіданя проявив ся ще видатнійше на III-ім археологічним зїзді в Києві (1874 р.), де не тільки українські учені виступили з цінними рефератами з обсягу етнографії, історії, археології і мистецтва України, але й московські учені в своїх рефератах звернули ся до українських питань і предметів (пор. зїзд т. зв. руских учених 1848 р. у Львові).

Рівнобіжно з тими науковими змаганнями київського відділу географічного товариства довершено силами українських учених і письменників монументальної праці на полі українського народовіданя. Іменно виправив ся **Павло Чубинський** на Придніпрянщину задля збираня етнографічних і статистичних матеріялів і дослідів. Добутком сеї

¹⁾ Добутком сеї літературної взаємности було збірне виданє Повістей Федьковича з розвідкою Драгоманова „Про галицко-руське письменство“.

проїздки Чубинського було монументальне видане семи великих томів під доглядом Костомарова і Гільтебранда п. з. Труды етнографічно-статистичної експедиції в Птб. 1872—77. В Трудах Чубинського поміщені народні повір'я, забобони, загадки і прислів'я, казки, пісні, звичаї, статистика, розвідки про сільський побит і мову та племена, що заселяють Придніпрянщину, з картами польського і жидівського населення і картою українських говорів.

Робота на ниві українського народовідання розбудила на Україні новий літературний рух. Появляють ся не лише нові видання давніших письменників, але й нові твори молодих письменників українських, що ранше вже виступали в Правді, як Івана Левицького (Нечуя), Олександра Кониського і Старицького (прибране ім'я Гетьманець). Кониський у творах печатаних головню в Галичині зображає прояви суспільного і національного життя а особливо в невеликих образках з сільського життя визначив ся живістю і драматичністю зображення. Коли Старицький заходив ся найбільше коло перекладів з інших літератур ¹⁾, побіч своїх оригінальних (инколи грішить доволі штучними висловами), то Левицький-Нечуй окрім популярних писань з історії України розвинув багату творчість повістярську й наукову. В повістях живописує він не тільки ідилічні картини народного побиту, але й суспільні обставини народу, відносини освічених і полусвічених верств суспільства, міщан, духовенства, шляхти, професорів, студентів, племінні відносини до Поляків і Москалів, чого доси не тикали українські повістярі, хоч головню бачність звертає він у своїх повістях на життя простолюду і фабричних робітників, а зображення в єго повістях виходять плястичні і живі, закрашені гумором. Поетичні описи природи, гарна мова, вірне зображене життя приєднали для єго творів усе суспільство в усіх українських землях. Тим способом став Левицький творцем українського роману. На жаль повісти єго (а так само Кониського і Бориса Грінченка) гублять ся часто в ніби національній суперечці дівих осіб про самостійність народу, як колиб нею можна переконати тих, що не глядають добра і будучини свого народу в дальшій єго розвитку. Лише зображуване дійсних обставин та інтересів життя і боротьби, може спонукати до національного освідомлення чи одиниць чи ширших кругів суспільних. Попу-

¹⁾ він видав Сербські думи й пісні, Шекспірового Гамлета, Казки Андерсена, переклади деяких творів Міцкевича, Сирокомлі, Крилова, Байрона, Пушкіна, Лермонтова й ин.

лярними книжечками з історії України намагався Левицький розбудити національну свідомість у ширших верствах народу, а науковою розвідкою про сьогочасне явище в українсько-руській літературі (Вибір стор. 496), поставив ясно і виразно справу розвитку окремішнього і самостійного письменства на народних основах і тим рішучо відпер неясні і хибні погляди деяких українських письменників, що признавали лише можливість популярної української літератури „для домашнього обиходу“. Побіч Нечуя-Левицького виступає великий епічний талант **Панас Мирний** (дійсне ім'я Опанас Рудченко)¹⁾ (Вибір ст. 531), представник Задніпрянщини з її степами, слободами і хуторами і взірцевою мовою. Живими плястичними зображеннями та глибокими психологічними помічуваннями здобув собі перворядне становище в літературі своїми оповіданнями і повістями.

Заборона українського письменства в Росії. Сі прояви на полі українського народовіданя й письменства та зацікавлене культурним розвитком австрійських Русинів, викликали нові напасти московських часописей на т. зв. український сепаратизм; наслідком тих нападів закрито київський відділ географічного товариства (1876), а відтак появився (18/30 мая 1876) указ із забороною української літератури. Виданя в українській мові заборонено з заграниці впускати в Росію без дозволу головної цензури; заборонено печатане оригінальних і перекладених українською мовою творів (окрім істор. документів); заборонено сценічні вистави і відчитати в українській мові і сьпіву українських пісень. Сей маєвий указ прибив майже всяку роботу і духове житє на Придніпрянщині. Протест піднесений проти того Драгомановом на літературнім конгресі в Парижі (1878) і домаганя чернігівського та інших земств о заведенє української мови в народних школах мали невеликий успіх. Земства не діждалися ніякої відповіді, а українській літературі дано таку пільгу, що дозволено печатати словарі, народні пісні, казки і деякі белетристичні твори урядовою московскою правописю (замість Кулішевої) і призволено на українські театральні вистави (але лише поруч з московськими) і сьпіву. Хоч цензура від часу до часу випускала деякі навіть цінніші твори, маєвого указу не знесено а доповнено ще деякими тайними розпорядками, що налягали важкими путами українську думку, українське слово і духове житє.

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 115, 124, 132.

Українське слово не здобуло собі там приступу навіть до церкви (в проповіді і молитві) і до народної школи, а не то в уряді і прилюднім життю, хоч Кониський звертав ся з письменною просьбою в сій справі до царя, а Петербурска Академія також виступала за самостійністю української мови й літератури. Навіть на археологічній зїзді в Києві (1899) не дозволено читати наукових рефератів в українській мові. Зате найшло собі українське слово пристановище і поле до свободнішого розвитку і розросту в конституційній Австрії.

Львів головним осередком українського життя і письменства.

Українська мова в школах і в урядах. Українська мова осягнула в колишній Галичині і Буковині не тільки свободу в прилюднім життю і в церкві та в автономічних репрезентаціях (в громадських радах і в сеймі), але й доступ до судів і державних урядів, а крім того основу до нового розвитку від початкової народної школи аж до університету.

Систематичну організацію народних шкіл почала галицька Рада шк. кр. з виданєм австрійського державного закону шкільного (25. мая 1868). В східній Галичині заведено науку в переважній частині сільських шкіл в українській мові, (а польська мова була там предметом обовязкової науки), а в тих сільських і міських школах, де викладною була мова польська або німецька, була українська мова предметом обовязкової науки.

Мужеским семінариям учительським у східній Галичині¹⁾ надано утравістичний устрій²⁾, а науку української мови й літератури введено яко обовязковий предмет для всіх кандидатів. Утравістичний устрій надано в частині також женьським семінариям у Львові, Перемишлі і в Бережанах, а в семінариях у західній Галичині заведено надобовязкову науку української мови. При мужеских семінариях східної Галичини і при женьській у Львові і Перемишлі оснований 4-клясові взірцеві школи вправ з українською викладною мовою побіч польських.

¹⁾ в Тернополі, Станиславові, Львові, Сокалі, Самборі, Заліщиках і Чорткові.

²⁾ арифметику, геометрію, історію природну і науку господарства подавано українською, а педагогію, історію, географію і фізику польською мовою. Кандидати мали в обидвох языках краще набувати вправи, висловлювати ся поправно і обанакомлювати ся з науковими висловами в обидвох мовах.

Гімназії з українською викладною мовою основано у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі і Станиславові (приватні в Яворові, в Рогатині, в Чорткові, в Городенці і в Долині¹⁾). Заведене української мови яко викладної в народних школах, семінариях і гімназіях причинило ся чимало до розвитку української наукової і шкільної літератури. Нині є вже поважне число шкільних книжок, зладжених відповідно вимогам новійшої педагогії і дидактики. Заведене народної правописи фонетично-етимологічної на основах поданих Маркіяном Шашкевичем, на місце давньої званої хибно етимологічною, є немалої ваги (її заведено і в урядах). Сеї правописи, що розвинула ся історично на народній основі і є найвідповіднішою одежею української мови, уживають всі українські письменники.

Українська мова найшла також доступ і до університету. Окрім катедри української мови й літератури, заснованої давнійше у Львові, повстала друга така катедра з уособливим узглядненем церковно-слов'янського язика і письменства, а також в університетах у Чернівцях і в Кракові відкрито катедри української мови й літератури. Сі катедри чимало пособляють розвиткови українського письменства й науки. Великою підмогою для розвитку наукового письменства і скріплення народної свідомости стала заснована (з 1895 р.) в львівській університеті українська катедра всесвітньої історії з особливим оглядом на історію України-Руси.

Крім того на правничім виділі основано три а на богословськім дві катедри з українською викладною мовою.

Народні товариства й інститути. Ширшою основою і міцною підоймою задля розбудження народної свідомости і духового життя, успішного розвитку української мови й літератури та розповсюдження всенародної просвіти є неперечно народні товариства та інститути. Коли давні інститути, як Ставропигійський Інститут, Народний Дім і Галицько-руська Матиця, не справили надій на них покладаних і не станули виразно на основі народної самостійности й окремішности, подбали Русини-народовці про заснованє окремих просвітних і наукових товариств та інститутів з народним напрямом. „Просвіта“ (заснована 1868) приняла на себе задачу просвіти народу й економічного подвигнення селянства

¹⁾ у Чернівцях заведено (1896) гімназію українсько-німецьку утравістичну, в котрій двох предметів учили по українськи, інших по німецьки, а у Вижниці і Кіцмані українські гімназії (однак ще не повні).

ї міщанства¹⁾. Осередком літературного і наукового руху в Наукове Товариство ім. Шевченка (засн. 1873, переіменоване заходами К. Ониського й Ол. Барвіньського в наукове на взір академії наук 1893), а Українське Товариство педагогічне (засн. 1881) прийняло на себе справу прилюдного і домашнього виховання на основі матерньої мови української і займає ся головно народними школами і учительськими семінаріями, а справами середних шкіл займає ся „Учительська Громада“.

На Буковині осередком літературного руху і духового життя стала „Руська Бесіда“ (видає популярні книжки). Народний Дім і учительське товариство ім. Скороди в Чернівцях.

Вплив заборони українського письменства в Росії на літературний рух у Наддністріяньщині. Маввій указ з 1876 р. згнобив весь умовий і літературний рух на Придніпряньщині мало що не так, як після розбиття Кирило-Методіївського Братства в 40-их роках. Тим живіший рух проявив ся з того часу в Наддністріяньщині, де наслідком діяльності товариства „Просвіта“ народна свідомість почала будити ся в широких верствах суспільства. Народовці, що вже в 60-их роках літературними творами промостили дорогу до самостійного й окремішнього культурного і національного розвитку Русинів, розширюють свої змагання на поле дневникарства. Літературно-наукова „Правда“, видавана Володимиром Барвіньским²⁾, подавала твори галицьких, буковинських і придніпряньських письменників. Побіч „Правди“ виходила літературно-наукова часопись „Зоря“, заснована Ом. Партицьким, коло котрої громадять ся сучасні письменники головно з Галичини; для люду видавав часопись „Батьківщина“ Ю. Романчук; крім того заснував Вол. Барвіньский політичну часопись „Діло“, котра мала українську інтелігенцію утвердити в ідеї національної самостійности й окремішности. Вчасна смерть Володимира Барвіньського (1883) була великою втратою для народовства.

Новіші струї в українськiм письменстві. З кінцем 70-их і початком 80-их років проявляє ся в українськiм письменстві намагання до розкриття ширшого овиду, до позитивної, зорганізованої роботи для освідомлення і подвигнення широких верств народних. Сучасно з тим проявляє ся також особливо поміж молодежю переімена в розуміню

¹⁾ Супроти „Просвіти“ заснував (1874) Наумович „Общество ім. М. Качовського“ з „об'єднательними“ змаганнями, котрого видання писані сумішкою.

²⁾ Чит. д. I р. 154. Вибір стор. 509—531.

національного життя, переміна в політично-суспільних поглядах під впливом західно-європейських суспільно-демократичних ідей. Відкриване народних хиб і недочет, критичне оцінюванє всіх змагань національно-культурних, суспільних і літературних, змаганє до нових дослідів, глянє нових доріг доводить неперєчно до поступу, до направи хиб і недочет. Однак сї змаганя молодого поколїня вироджували ся нераз в їдку критику, звернену проти ідеалїстичного національного одушевленя Русин в-народовцїв, проти т. зв. народних „святиоцїв“. Сей крайній напрям, званий радикалїзмом, посував ся до недоцїнюваня національности і національної свїдомости, вказуючи всесвїтний космополїтизм яко підвалину до розвитку українського народу. В письменствї напрям сей проявив ся яскравим зображуванєм подїй з людского життя, живописуванєм картин чорними красками, з яких віяла безвиглядність та зневіра і викликувала зневірливий настрій.

Великий вплив на молоде поколїне в Галичинї здобув собі професор київського унїверситету **Михайло Драгоманів**¹⁾. За різку критику шкільної системи в Росїї втратив він професуру і приневолений був покинути Київ та виїхати за границю. Історичними, етнографічними, критичними і публицистичними розвідками (гл. висше), надїхованими основною ученостю (в українських і заграничних європейських виданях), причинив ся він вельми до проясненя української справи й літератури в широкім свїті і до розвитку українського письменства. Перенятий замолоду західно-європейськими суспільно-демократичними поглядами, виступав він різко і пристрасно проти зверхнього етнографічного націоналїзму австрійських і придніпрянських народовцїв, вважаючи єго поверховним і вузкоглядним, та намагав ся оперти розвиток українського народу на підставі загально-людської освїти. При тїм з політично-державного становища здавалась єму пригідною для українського народу вільна спїлка, на основі національної федерації російського царства при найширшій свободї горожан. Змаганє до передових європейських думок, до всесвїтного поступового руху зближало Драгоманова до національно-

¹⁾ Михайло Драгоманів (1841—1895) вельми визначив ся своїми розвідками і виданнями на ниві народовїданя, в котрїм впровадив порівняльну методу. Родом з Гадяча, в Полтавщинї, із старокозацької семї, був професором всесвїтної історії в київскім унїверситетї, але переслїдований за українство, переселив ся до Женєви, звідки покликано єго 1889 р. на професора висшої школи в Софїї (в Болгарїї) і на тїм становищі оставав до смерти 1895 р. Написав також чимало літературно-історичних і критичних розвідок, котрі мали великий вплив на розвиток новїйшого українського письменства.

демократичного табору і міжнародного (інтернаціонального) космополітизму.

Зустрівши ся з українською молодежю у Львові і у Відні, заохочував він її до научної, критичної і поступової праці, до ознайомлення з європейским поступовим суспільним і літературним рухом, а також до ознайомлення з найновітшими творами московского письменства. Се змаганє української молодежи під впливом Драгоманова видало деякі гарні овочі, звернуло її до пильнішого і точнішого вичування народу і єго душі, але деколи критика задля недостатчі відповідного підготовлення і научної основи у молодежи прибирала напрям їдкою критикованя, на що і сам Драгоманів доволі виразно вказував у своїх розвідках.

В 1890 р. виступає утворений під впливом Драгоманова кружок яко окреме українсько-руське радикальне сторонництво в Галичині, а найвиднітшими представниками сего сторонництва були тоді Іван Франко, Михайло Павлик і Остап Терлецький (прибр. імя Заневич). На полі письменства проявив Іван Франко¹⁾ незвичайну плодovitість і ріжнородність і здобув собі імя не лише в українським письменстві, але й в Словянщині і в західній Європі, особливо оповіданнями і повістями з життя робітничих верств народу.

На творах Франка відбив ся неперечно вплив новітшого реалістичного і натуралістичного письменства московского і західно-європейского і тому реалізм доведений до самих „верхів“, а у многих єго творах, повних нераз кровавих подій, звучить нераз нута про „розбиті надії“, виявляють ся сумніви і зневіра до сучасного сьвіта, що дармо булоб шукати „в сїм сьвіті правди й розуму“, хоч знов надходять хвилини, що поет сподіває ся здійсненя бажаних ідеалів у далекій будучині.

Окрім поезий, оповідань, повістий і драматичних творів, а також оповідань і казок для дітей („Коли ще зьвірі говорили і т. п.) оповістив Франко дуже багато розвідок літературно-історичних, етнографічних, суспільно-господарских, критичних а також переложених наукових розвідок з інших європейских язиків.

Сучасно майже з Франком виступає Степан Ковалів²⁾ (прибр. імя Степан Пятка, селяньский син, а з заводу народний учитель) з оповіданнями з бориславского життя, котрі можна вважати доповненєм Франкових образів бориславского побиту. Хоч і Ковалів живописує яскравими красками

¹⁾ Чит. д. приг. кк. стор. 47, 293. Чит. д. I р. стор. 219. Чит. д. II р. стор. 32, 57, 210, 225, 228. Вибір стор. 543—577.

²⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 73. Чит. д. I р. стор. 35.

селянське життя і бідовань („Галицька Каліфорнія“, „Перехрестник“, „Дезертир“) і визискуване селян громадською старшиною („Громадські промисловці“), то від тих сумних картин звертає ся також до дитячих споминів і в „Завіщаню“, в „Сільських зв'яздарях“ подає нам погідні, ясні і спокійні образки з дитячих споминів, написані з добрим розумінням дитячої психології, хоч в сих оповіданнях автор не ставить так широкої задачі і не надає їм такого артистичного викінчення, як Франко. До сего радикального напрямку в літературі прилучила ся також письменниця **Наталя Кобринська**, котра від романтично-сентиментального оповідання („Задля кусника хліба“) перейшла до питавь реального життя і виступила за еманципацию жіноцтва. В „Пані Шуминській“ виявила справдішні радикальні погляди, а в оповіданю „Ядзя і Катруся“ зобразила життя жінчини з середньої верстви суспільної (учительки, жінки і довжки сьвященика і селянки) у відносинах до двора. В змаганю до суспільної рівності уявляє собі однак Кобринська поступ якоюсь невогмонною, неперепертою, все руйнуючою силою, котра перше мусить все зруйнувати, поки що поставить“.

З иншого боку й инакше осьвітлюють народний побит, а іменно відносини і положенє широких верств народних, письменники найновішої доби, майже сучасники попередних крайно-реалістичних.

Осип Маковей¹⁾ (виступив у перше 1885 р.) окрім поезій написав чимало оповідань, новель і повістий, в котрих зобразив не тільки селянське життя з єго горем і радощами, безпросьвітною темнотою і непорадністю, але звернув ся головню до міщанського життя (сам вийшов з міщанської родини в Яворові) і в оповіданю „Клопоты Савчихи“ представив змаганя міщанських кругів до вищої просьвіти, дав вірний образ вояцького життя в „Офермі“ (назва неповоротливого жовняря); в оповіданю „Весняні бурі“ подав картину внутрішньої боротьби гімназіяста під впливом західно-європейських суспільно-демократичних змагань, мимо котрих він таки позбуває ся зневіри і сумнівів щодо правдивости релігійної науки; в повісти більших розмірів „Залісе“ живописує образки вічних матеріальних клопотів і журби за незабезпечену родину українського духовенства в Галичині, а в „Ярошенку“ дає нам історичну повість з часів Хотинської війни. Хоч Маковей доторкує ся нераз також болючих сторін суспільного й народного

¹⁾ директор учит. семінарії в Заліщиках. Чит. д. приг. кл. стор. 403, 406, 412, 414. Чит. д. I р. стор. 29, 36.

життя, не пробиває ся у него нігде безнадійність і зневіра, а цікавим, живим, погідним і легким способом оповідання, головню в невеликих побитових образах, уміє він реально представити сьвітлі і темні сторони нашого народного життя, а многі его картини написані із справдішним гумором. — Окрім того і критичними розвідками з обсягу історії літератури (Житє О. Ю. Фельковича) збогатив Маковою літературно-наукову ниву нашу.

Подібно і **Тимотей Бордуляк**¹⁾ що вийшов зпід сільської стріхи, веде нас у своїх звичайним ладом написаних оповіданнях між селян з їх радощами і важкою працею та нуждою, яку він сам глибоко відчуває, та виявляє і сьвітлі сторони навіть найбільш ледачих людей, котрі по довгих літах доходять до отями. З погідним гумором живописує Бордуляк мимо злиденного життя селян їх побит, вдоволенє бідних дітий, що довгий час „не виділи ложки молока“ (в оповіданю „Дай, Бо же, з здоровля корові“), радість малої робітницї Парані, що могла із старшими жати в полі (в опов. „Перший раз“), або виводить сумний і яскравий образ в оповіданю „Бідний жидок Ратиця“, яке викликає для него щире і тепле спочуванє задля страшного бідованя. Звертаючись до бразилійских тем, які обрабляв також Франко, („Ось куди ми підемо, небого“, „Бузьки“, „Іван Бразилієць“) подає сумний образ бразилійского нещастя і знищеня надії на красшу будучину і щасливіше жите в далекій стороні. В своїх оповіданнях представляє ся Бордуляк реалістом з тихою, спокійною і зрівноваженою поетичною вдачею, котра відбила ся ясною і спокійною закраскою в его творах.

Тугою і сумом навіяні поезії й оповідання **Богдана Лепкого**²⁾, що вийшов із сьвященничої семі і мав тому доволі нагоди зблизка придивити ся селянському житю і горю, якого жерелом головню безпросьвітна темнота, забобони і заціпенілість у віковичних пересудах. Він живописує в своїх творах якраз сю умову темноту селян, їх забобонність і неохоту до просьвіти, до читальні, до часописий, до нових поглядів („В глух і м куті“), проти чого виступають у нерівній боротьбі розумні одиниці, котрих порад і поривів щирих загал не розуміє („Іван Медвідь“). Основою своїх оповідань кладе він звичайно економічне положенє селян, ріжницї між нуждарями а богатирами,

¹⁾ сьвященик у Тернопільщині (родом з Бордуляків у Брідцях). Чит. д. II р. стор. 28.

²⁾ в учителем гімназії. Чит. д. приг. кл. стор. 52, 228, 290, 300, 318, 328, 318, 328, 338, 345, 364, 379, 402, 404, 406, 410, 412, 413. Чит. д. I. р. стор. 144. Чит. д. II р. стор. 9, 97, 197, 236, 241, 249, 295.

або невідрадні відносини нещасного подружжя (в оповіданю „Кара“), гірке бідованє з нелюбим чоловіком („Настя“) і жаль над сирітською долею (в оповіданю „Мати“). Але сими сумними оповіданнями, призначеними головню до популярних видань, намагав ся автор неперечно вплинути на поправу тих невідрадних відносин ним зображених з великою ніжністю і спочуванєм для того горя наших селян. Житє самого поета, не без горя і важкої боротьби, витиснуло таке сумне пятно на єго поетичних творах, однак деколи також, як соняшний промінь зза хмари, блисне щирий гумор (як в „Оповіданю дяка“, що думав держатись панських звичаїв і справив собі сурдут, але після сьмішної пригоди вернув до селяньської свити, або в оповіданю „На послуханє до Відня“, навянім сьміхом і горем).

З иншої зовсім суспільної верстви від попередних письменників, іменно з т. зв. „ходачкової шляхти“ вийшов **Андрій Чайковський**¹⁾ і з иншого становища освітлює він вельми правдиво і нераз з гумором житєві відносини (хоч перед ним і Франко і Ковалів в оповіданнях, а **Григорій Цеглиньский** у драматичнім творі давали картини з тої суспільної верстви). В „Олюньці“ бачимо сумну долю сиротидівчини, що із значною спадщиною по родичах попала в опіку ненаситної ходачкової шляхти, жадібної землі. „В чужім гнізді“ бажав Чайковський виказати шкідний вплив чужого гнізда (двора) на шляхотску дитину, випещену в дворі, що приневолена була опісля вертати у відносини сільської „ходачкової шляхти“. В „Образі гонору“ зображає він причини зубожєня селян, до чого доводить їх привичка до правованя і визиск покутних писарів та лихварів, а в оповіданю „Бразилійський рай“ намагає ся подати осторогу селянам перед еміґрацією і єї звичайно сумними наслідками. В прегарнім оповіданю „З ласки родини“ умів Чайковський відмінно від „Перехрестних стежок“ Франка (де бачимо тільки одні майже заміри) подати образ діяльности додатної, витревалої, з повним пожертвованєм для гарної ціли і то поперед усього в найблизшій крузі діланя головної особи, до якого чоловік є призначий і обовязаний (як у Шевченковій „Наймичці“).

Небавом після тих письменників видала Буковина значний талант, виплеканий на німецькїм письменстві і німецькій філософії (головню Нічше), **Ольгу Кобилянську** (гл. Вибір стор. 638), котра виступила яко проповідниця самостійного в житю становища женщины, здобуваного освітою (подібно як Кобринська, але з більшою силою, глибокою поезією і справдешним артистичним хистом). В Ца-

¹⁾ адвокат в Коломиї.

рівні бачимо дуже гарно зображене змагане такої молоді, ніжної а рішучої душі до сьвітла і долі. На жаль в інших своїх творах („Земля“, „В неділю рано зілля копала“) губить ся письменниця надто вже в новітних недосказаних почуваннях та „настроях“, що томлять читача, не подаючи часто нічого ні цікавого, ні нового. Описуючи в „Землі“ жадобу поля, не визначає зовсім, чи се з чисто особистої жадоби, чи з глибших причин, вказаних змаганнями до яких ідеальних цілій (як н. пр. у Пруса, Родзевичівної й ин.), походить отся жадоба, радше особиста, та лишає нас наостанку холодними і рівнодушними. Житє губить ся вправді часто в марних, низких настроях і змаганнях, але мистецтво і література повинні глядати ідеалу і вести нас до него.

В Галичині сї змаганя висловлює у віршованих творах **Уляна Кравченко**, вказуючи українському жіноцтву „нові шляхи“, гарні картини з життя живописує **Катря Гриневичева** і **Константина Малицка** (прибр. імя Віра Лебедова)¹⁾.

Оживленє літературного руху на Придніпрянщині. Під кінець XIX і з почином XX столітя мимо указу з 1876 р. злагідніла цензура в Росії, а се стало понукою до значного оживленя літературного руху на Придніпрянщині. Появляє ся вибір творів письменників з усіх земель українських, від Котляревського почавши, в 3-х томах у Києві н. з. „Вік“, чим зазначено спільність і одноцілість всего українського письменства. Появляють ся збірні виданя повістей і оповідань Кониського, Нечуя-Левицького і т. ин., а головно цензура пільга пособляла розвиткову популярного письменства для широких народних верств в українській мові. На сїм полі визначились іменно запонадливою працею **Борис Грінченко**, (також яко знаменитий повістяр), **Марія Загірня**, **Чикаленко** й ин., а їх заходами появляють ся численні популярні виданя не тільки в Києві, але сей рух переносить ся і до Чернигова, Харкова, Одеси, Черкас, а в Петербурзі забирає ся до виданя популярних книжок „Благотворительное Общество общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“ українською мовою. Сї виданя розходять ся в сотнях тисяч примірників, а се стає певним доказом, як український нарід відчуває потребу просьвіти в рідній мові. Так само і між освіченою верствою літературні виданя розходили ся дуже скоро. Все те вказує на значне оживленє народної сьвідомости в ширших верствах на Придніпрянщині з одного боку, а з другого також на поступ що до літературної та ідейної ровени і ріжnorodности письменства.

¹⁾ гл. Чит. д. приг. кл. стор. 337.

Український театр. До оживлення літературного руху (іменно драматургії) і народного почуття причинилися також чимало українські театральні вистави. Вже з почивом 80-их років XIX ст. заходом Михайла Старицького і талановитих артистів та драматичних письменників Марка Кропивницького та трох братів Тобилевичів (Карпенка-Карого, (гл. Вибір стор. 599), Садовського і Саксаганського) зложила ся на Україні перша театральна дружина, однак цензура згодила ся на вистави лише з тим услівем, щоби з українською драмою була разом виставлена також якась московска. Мимо тих перепон мали українські вистави великий успіх, хоч спершу не дозволено українській дружині грати в Києві й інших більших містах по Україні. Однак українська дружина вивела на виднó відразу оригінальні, щиронародні твори Кропивницького, Старицького, Тобилевича, Панаса Мирного й ині здобула собі признанє навіть у Москві і в Петербурзі. Перегородом цензурне обмеженє української драматургії до тісного народно-людового обсягу, з виключенєм інтелігентних верств суспільства, показало ся некористним для розвитку і поступу української драми, котра не виходила поза обсяг сільського життя. Змаганя Кропивницького і Тобилевичів причинили ся також до розвитку українського народного театру в Галичизі, де побіч творів придніпрянських драматургів почали виставляти на видні також самостійні драматичні твори Григорія Цеглиньского (комедия „Ходачкова шляхта“), Франка („Учитель“ після Анценґрубєрового „Der Pfarrer von Kirchfeld“) і т. п.

Нові письменники на Придніпрянщині. Виданя невідомих творів давнійших письменників. На полі суспільної повісти (роману) побіч Кониського, Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного дав нам більші повісти письменник Борис Грінченко¹⁾ „Соняшний промінь“, „На розпуті“, „Під тихими вербами“ й ин., в котрих йде ще шляхом попередників. Сі давнійші письменники вважали своєю задачею зобразити суспільні, народно-господарські або національні відносини і для сего зображеня виводили такі типи і характери, які розвивали ся серед зображуваних ними відносин. Вони живописували більше зверхні обставини природи, давали широкі образи, викінчені у всіх подробицях і тонкостях, виводили перед наші очі суспільні, народно-господарські або національно-політичні обставини і з підмогою тих образів намагали ся зробити для нас зро-

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 196, 201, 203, 221, 225, 232, 235—240. Чит. д. II р. стор. 232, 234, 237, 243, 251. Вибір стор. 577—598.

зумілими сі постати й характери осіб, їх думки, слова і змаганя, їх психічний настрій, їх душу.

Найновіші письменники, котрі виступають в 90-их роках XIX ст. або з початком XX-го, кладуть собі иншу мету. В західно-європейській літературі убила в новітших часах розвельможена політика давні благородні пориви романтичної доби, весни людства і народів. Ся література відкликує ся аж надто часто до найнижших поривів людської душі, затуплючи всякі людські і суспільні почутя, і дошукує ся, якоїсь надзвичайної сензації, а навіть богатирства. Лише мала їх часть дала твори більше вартні. Вони ніби то головно звертають бачність на людську душу, її настрої і стан у ріжних обставинах, які її оточують, і відповідно до настрою людської душі, веселого чи сумного, освічують сі обставини довколо неї. Давніші письменники-повістярі (як Кониський, Левицький-Нечуй, Мирний, або й Грінченко) а навіть драматурги (як Тобилевич), більше з епічним спокоєм живописували образи, постати і характери серед оточення даними обставинами. Тимчасом найновіші письменники, головно новелісти, зображують нам зворушення душі, які викликають пряму участь, і в них самих і у читачів, і тому в них більше нахилу до психологічної аналізи і до ліризму,¹ але ліризму об'єктивного, так що оповідачі висувають нам перед очі зображувані ними постати і характери та спонукують нас глядіти на світ і людей очима сих постатий.

Між тими письменниками молодого покоління вибив ся на перше місце викінченням своїх творів, живим, свіжим і мистецким живописуванням, ніжним ліризмом і зрівноваженим талантом **Михайло Коцюбинський**¹), найхарактеристичніший представник новітнього письменства українського. Мимо глибокого і нераз вельми трагічного реалізму, з яким він подає нам психологічну аналізу людей і життя, націховані єго твори незвичайною сердешністю, простотою і ніжністю. З молодого покоління письменників на Україні виявили справдешній поетичний талант у віршах і оповіданнях **Надія Кибальчич**, („Смутна пісня“ з життя учительки, „Засуджені“ і в драмі „Катерина Чайківна“), та **Дніпрова Чайка**²) і ніжністю зображування та чудовою мовою і саморідним складом підходять до Коцюбинського.

Зате **Агафангел Кримський** (у віршах і оповіданнях „Пальмове гиле“ й ин.) вносить взагалі сумний хоробливий

¹) Чит. д. приг. кл. ст. 312. Чит. д. II р. ст. 21. Вибір ст. 618.

²) Чит. д. приг. кл. ст. 320, 335. Чит. д. I р. стор. 239. Чит. д.

настрій, живописує вельми подрібно і плястично психічний настрій нервово хорих людей і „виходить поза межі артистичного оброблення реального життя“; **Любов Яновска** подає в картинах „розбитих надій і обманених почувань“ яскраве зображене попутаних понять про родинне життя („Ідеальний батько“ й ин.) навіть в освічених верствах суспільства; **Микола Чернявский**¹⁾, крім віршів („Зорі“) націхованих гарною мовою, щирим і теплим чутем та великою живописністю, дає в настроєвих нарисах вдатні картини людських почувань („Товариші“, „Огонь життя“, „Нещастє“ й ин.), хоч також впадає деколи в крайній натуралізм²⁾. А вжеж до самої крайности довів у сім напрямі талановитий **Володимир Винниченко** (в драмах і оповіданнях з робітничого, тюремного, студентського життя і т. п.), так, що до отвертости і жорстокости зображування не має собі рівного в українськiм письменстві.

Глибоким реалістом являє ся найвизначнійший представник галицьких новелістів молодого покоління, **Василь Стефаник**³⁾ („Синя книжечка“, „Дорбга“, „Кам'яний хрест“ і ин.), котрий звичайно живописує кількома нераз сміливо киненими чертами яскраві, часто не викінчені і не вповні оброблені картини страшного народно-господарського положення або гіркий і важкий настрій душі народу з південно-східної Галичини (і послугує ся тамошнім місцевим говором, сам походить із Снятинщини). В тих яскравих картинах зображує він нераз „страшне звиродненє і здичілість людности“, яко вплив безвихідного народно-господарського положення і тому сї картини викликають розпуку і зневіру в можливість поправи своєї долі. Такі картини виходять у користь одних хиба очайдушних змагань, що не глядають освідомлення широких верств народних, їх організації і праці, всяке в найближшiм крузі свого діланя („З ласки родини“), але гублять ся коли не в розпущі і злобі, то хиба в надіях на якусь чужу поміч або на чуда.

В крайно-реалістичнім напрямі посуненім до натуралізму пішов **Михайло Яцків**, котрий глядів пристановища в ріжних заводах і зазнав чимало горя, але й мав нагоду приглянути ся всесторонно людському житю. Отже хоч з письменським хистом зображує се життя, але майже всюди

¹⁾ Чит. д. приг. кл. ст. 315, 325. Чит. д. П р. ст. 243, 244, 250.

²⁾ Змаганє до вірного, правдивого зображування життя виродило ся в найновіших часах у крайність, яка спонукувала тих письменників найкрайнійші і найогидливіші теми, зачерпнені в самім баговиню, втягати в обсяг творчости. Сей крайній напрям звано натуралізмом.

³⁾ Чит. д. П р. стор. 17.

слідно велику пересаду, жаль его до світа і людей, в котрих бачить стільки звирячих збочень душі і звироднення, а в суспільнім устрою стільки гнили, що сей жаль переходить у ненависть до людей і до суспільного ладу. Особливож крайно пересадно намагався зобразити в оповіданю більших розмірів „Огні горять“ жите української інтелігентної молодежи.

В подібнім напрямі, хоч не так яскраво, але всеж з острою іронією і їдким гумором живописує **Лесь Мартович** (з Городеньщини) головно положене селян серед сучасних урядових відносин („Іван Рило“, „Нечитальник“, „Війт Панько“, „Мужижка Смерть“ і т. п.), **Денис Лукиянович** безвиглядну боротьбу селянина за забрану дідичем громадску землю („За Кадильну“) а **Антін Крушельницький** повні глибокої зневіри картини життя вибрані саме з неприродних відносин („Пролетарі“, „Буденний хліб“, „Герої“, „Зятї“, „Семчишин“ і ин.).

Сей натуралізм обчислений у своїм впливі на нервовість читача, нав'язаний хоробливим настроєм, грішить проти справдешнього реалізму і не зможе видати одноцілого зрівноваженого мистецького твору. Світло і тїнь, поезія і дійсна правда повинні бути зєдинені і відповідно розміщені в справдешнім мистецьким творі, а де одної з тих прикмет недостає, повстане лише уривок (фрагмент) або обломок (торзо). Живописуване таких яскравих звирячих збочень і звироднення людської душі з найрізкішими подробицями може бути психольогічним мистецтвом у натуралістичнім розуміню, однак не є прислужою для суспільства, бо зневіра у власні сили до підєму і поправи долі, чорна розпука і хороблива їдь може впливати лише шкідливо на суспільство, може вправді бути причинком до культурної історії заблукань людства, може авторови принести славу знаменитого психольога, але не вчинить его реалістичним безсмертним поетом, який міг би стати під пару з Шекспіром і єму подібними.

Крім оповіданя (новелістики) розвинула ся також багато і різнородно лірична поезія. Визначне місце здобула собі і на тім полі **Лєся Українка**¹⁾ (прибране імя), котрої твори нав'язані не тільки тугою і сумом, але й рішучою до боротьби за здійсненє вказаних нею ідеалів („Русалка“, „Дебора“, „Самсон“, „Подоріж до моря“ 1887 і 1888 писані в романтичнім напрямі, відтак „Кримські спогади“ 1890, „На крилах пісень“ 1892 р., в котрих вї ліричний талант доходить до зрілости й обективізму).

¹⁾ Чит. д. приг. кл. стор. 54. Чит. д. II стор. 248. Вибір ст. 651.

Удатні вірші і переклади (крім того драматичні нариски й історичну повість „Перед бурєю“) дала **Людмила Старицка-Черняхівска**.

Саморідним талантом визначає ся **Володимир Самійленко** ¹⁾ з Полтавщини (прибр. імя Сивенький) особливо яко сатирик влучним, невимушеним гумором, гарно обробленою формою і мовою. Окрім оригінальних творів („Поезії“, „Україні 1903 р.“), перекладав Гомера (Іліяду), Молієра, Данта Божествену Комедию і т. ин. Крім згаданих уже ліриків Кримського і Чернявського, померший на заслання в Іркутську **Павло Грабовський (Град)** ²⁾ писав ліричні поезії, навіяні безвідрадною тугою за рідним краєм, і перекладав багато, між иншим з билин. **Мусій Кононенко (Школиченко)** ³⁾ писав ліричні поезії й оповідання, **Іван Стешенко** крім ліричних поезій і перекладу Овідієвих *Метаморфоз*, визначив ся літературно-історичними розвідками, **Евгеній Тимченко** переложив фінську поему „Калевала“ (видав також двотомовий Українсько-російський словар і Граматику української мови Часть I).

Петро Ніщинський (прибр. імя Байда) ⁴⁾, дав гарний, хоч доволі свобідний переклад Софоклевої *Антигони* (1883) і вірцевий переклад Гомерової *Одисеї* (1890—1892). Наслідком неприхильних політичних і цензурних відносин твори деяких давнійших поетів, котрі писали їх нишком, не виявляючи ся перед світом, появили ся аж у найновіших часах (н. пр. Ст. Руданьського, видані аж по смерті), а твори деяких, що дали себе пізнати небагатьма давнійше вже оповіченими, ще й доси остають в рукописах (н. пр. **Василя Мови** ⁵⁾, відомого під прибраним іменем *Лиманьського*, або **Олександра Навроцького** ⁶⁾, члена Кирило-Методіївського Братства, відомого з перекладу Міцкевичевого *Фариса*). До таких належить також Яків *Щоголів* (згаданий вже в горі), що виступив на літературнім полі вже в 40-их роках XIX ст., але відтак затих після пригоди з Кирило-Метод. Братством і аж у 80-их роках видав два збірники з талантом написаних творів, головно ліричних („Ворскло“ і „Слобожанщина“), й **Іван Манджура** ⁷⁾ етнограф і поет („Степові мотиви“).

1) Чит. д. I ст. 244. Чит. д. II. ст. 255.

2) Чит. д. II р. ст. 232.

3) Чит. д. II р. стор. 247, 254.

4) Чит. д. I р. стор. 172. Чит. д. II р. стор. 233.

5) Чит. д. I р. стор. 222.

6) Чит. д. I р. стор. 226.

7) Чит. д. II р. стор. 223.

З галицьких поетів годить ся згадати, крім уже названих (Маковея і Лепкого), **Василя Щурата**¹⁾, що крім самостійних творів ліричних і лірично-епічних, замітних викінченою формою, дав гарний переклад Слова о Полку, Од Горация і з сучасних поетів європейських, а з старофранцузького „Пісню про Ролянда“; **Василя Пачовського**, що крім любовних віршів („Розсипані перли“), в котрих подекуди в натуралізмі сходить аж до баговиня (н. пр. „На стої гір“), намагав ся дати драматичний віршований твір „Сон української ночі“ за приводом Виспянського і виказати змаганя молодого покоління Українців до вихованя „золотого вінця“ волі України серед змагань загалу Українців до заспокоєня власних почестий (видав також „Сфінкс Європи“). Однак автор не звертає уваги на се, що не мрії та звучні оклики, а лише невтомна праця над освідомленем народу, кожного на своїм становищі, може сплести сей золотий вінець для України в крузі культурних народів. Побіч тих виступив цілий кружок поетів в „Молодій Музі“ (Карманський, Стефан Чарнецький, Сидір Твердохліб і ин.).

Заране конституційної весни в Росії і вплив на літературний і просвітний рух на Придніпрянщині. В 1905 р. після погрому Росії Японцями на далекім Сході видав цар Миколай II. конституційний маніфест, котрий мав Росію впровадити поміж конституційні європейські держави, а толеранційний указ мав обезпечити свободу віроісповідань. Вибори до державної думи розбудили національну свідомість. Вибір українських послів і утворене в петербурській думі української громади (клубу), котра виписала на своїм прапорі яко мету — змагане до самоуправи України, розбудили, поглибили і поширили приспаний народний рух. Вправді на перше місце висунули ся хліборобські, земельні і суспільні питання, що довели до революційного перевороту а по его згнобленю до розв'язаня першої, відтак і другої думи і значного обмеження конституції, але задля недостаті основних прав горожанських і личних та задля обмеження права зборів і товариств стала конституція лише тінію. Всеж таки і в умовім і в письменськім розвитку можна після того добачити певний поступ.

Головним осередком стає знов Київ (хоч і в Полтаві, в Чернигові, в Харкові, в Одесі і по инших більших і менших містах проявляє ся нове українське житє). На лад львівського товариства заснують ся на Придніпрянщині „Просвітні“ і видають популярні книжочки для всена-

¹⁾ Чит. д. I р. стор. 187, 189. Чит. д. II р. стор. 218.

родної освіти. Для розповсюдження науки українською мовою у верствах української інтелігенції повстають видавництва „Вік“, „Час“, „Лан“ і ин., котрі видають оригінальні твори і переклади з європейських літератур. До сих змагань пристає також народне учительство, щоби на педагогічнім полі вести свою роботу. Появляють ся заходом видавництва „Український Учитель“ Граматки (букварі) і Читанки, шкільна Граматика Шерстюка в 2-х частях, Залозного і Тимченка часть I. і ин. (крім того А. Кримський почав видавати московскою мовою науково-історичну Українську Граматику доси 3 части) й ин. шкільні книжки та педагогічні виданя. Розповсюджуваню сих видань пособляють „Українські книгарні“ позасновувані в Києві і деяких інших містах.

Нові відносини і цензурні пільги помогли зродити ся на Придніпрянщині днівникарству в українській мові (доси цензура не дозволяла видавати навіть популярних часописий українською мовою). Правда, цензура застанавляла виданє українських днівників і часописий небавом після їх появи, коли лише троха сьміливійше промавляли і домагали ся своїх народних прав і тому вони були приневолені або змінювати наголовки або переносити ся до інших міст, де оцінювано їх писаня лагіднійше. Але всеж таки при всіх переполах днівникарство почало і там розвивати ся і сповняти свою задачу народного осьвідомлюваня.

Потребам української науки довгий час вдоволяв заснований у Києві (1382 р.) місячник „Кіевская Старина“, видаваний московскою мовою, де українські учені подавали розвідки з обсягу історії, археології, етнографії, літератури і народного житя. Сей місячник був неначе продовженєм давньої петербурскої „Основи“ і представником української наукової і літературної праці, поки не явили ся виданя Наук. Товариства ім. Шевченка.

В останних роках подавала „Кіев. Старина“ деякі поезії, повісти і драми українською мовою (в 1907 перемінила ся в місячник „Україна“ видаваний українською мовою, але на сім році застановило ся дальше єї видаванє) Велику прислугу науці зробила „Кіевск. Старина“ виданєм „Словаря української мови“ (українсько-московський) в 4-х томах (1907—08), уложеного Б. Грінченком з материялів зібраних редакцією і ним доповнених, наділеного нагородою з фонду Костомарова в Петерб. Академії Наук. Новим огнищем, около котрого громадають ся українські учені стало засноване в Києві „Українське Наукове Товариство“ (на лад львівського Наук. Товари-

ства ім. Шевченка), котре видає „Записки“ з науковими розвідками українською мовою.

Українська мова виступає отже не тільки на ниві популярного і шкільного письменства, але здобуває собі щораз ширший обсяг на науковій ниві і входить уже й на церковне поле (згаданий вже в горі український переклад євангелістів, „Проповіди малоруського народа на його рідній мові“ сьвящ. Ксеноф. Ванькевича в Кам'янці-Подільській 1898 і ин.).

Національно-культурні взаємини поміж українськими землями. Поширенє просьвітної і наукової роботи. Зломанє самодержавного ладу в Росії і розбудженє народної сьвідомости на Придніпрянщині довело до обнови і скріплення взаємин в українських землях, а се виявило ся всеукраїнським торжеством з нагоди відкриття пам'ятника Ів. Котляревському в Полтаві (1903), в котрім взяли участь Русини з Галичини й Буковини, а відтак на першій всеукраїнській зїзді з нагоди сороклітнього єствованя товариства „Просьвіта“ у Львові (1908 р.), на котрім явили ся відпоручники з ріжних сторін Придніпрянщини і на першій народно-господарській виставі в Стрию (1909), котра дала образ народно-господарської роботи українського народу. Сему поширеню просьвіти і народно-господарської роботи пособляли крім тов. „Просьвіта“ уже заводові часописи „Господарська Часопись“, „Промішленник“, „Економіст“ і ин.

Розвинула ся в останних роках значно також наукова робота в Наук. Товаристві ім. Шевченка, котре з часів нової організації видало більш 100 томів Записок, а крім того окремі збірники материялів і наукових розвідок. Згадати годить ся із збірників фільольогічної секції Кониського Житєпись Шевченка в 2-томах, Кореспонденцію Я. Головацкого з розвідками Д-ра К. Студинського (2 томи), І. Верхратського Материяли до українських говорів; з історичних збірників Історію України-Руси проф. М. Грушевського (перше систематично на основі багатого жерельного материялу написане діло, доси 8 томів, до половини XVII столітя). Етнографічна комісія товариства видала більш 40 томів „Етногр. Збірника“ з материялами зібраними В. Гнатюком, Ос. Роздольським, Філ. Колесою, Хв. Вовком і ин. а також кілька томів „Материялів до етнології України“ (до народознавства) Хв. Вовка і замітну працю „Гуцульщина“ В. Шухевича в 4-х томах. „Археографічна комісія“ видала кілька томів „Пам'ятників укр. руск. мови й літератури“ (між тими Апокрифи Дра Франка, Пам'ятники полемічної літератури Дра К. Студинського) і кілька

томів „Жерел до Історії України-Руси“ з розвідками Дра Ст. Томашівського. Окрім старших письменників бере участь у науковій роботі Товариства чимало молодших сил.

Тільки Закарпатська Україна вкрита була темрявою, скрізь котру починає вже також пробирати ся соняшний промінь народної свідомости, хоч вона ще не дала свого вкладу в народну літературу. Так само й в Америці, де значне число (до 1/2 міл.) переселенців розмістило ся в Канаді, в півн. Зєдинених Державах і в Бразилії та почали заводити церкви, школи, товариства, часописи, видавати дрібні просвітні і белетристичні книжочки, не виїшли тамошні Русини ще поза перші почини культурних змагань.

Головні прикмети і напрями української літератури XIX столітя. В першій добі українське письменство розвивало ся на зруцєнім церковно-словянським язичі, що в деяких старших памятниках (як Руска Правда, Слово о Полку Ігорєвім, почасти в літописях) виявляв прикмети живого староруского язика. В другій добі витворило ся руске письменство в книжнім (словенсько-руским) язичі з примішкою південноруских і білоруских прикмет і польскої мови. Але перегадом щораз більше живе слово виступає в повістях, лєґєндах і поетичних творах та зближає ся до народної словесности в живій мові народній.

Українські письменники нової доби (Котляревский на Україні з кінцем XVIII ст., Маркіян Шашкевич в Галичині в першій половині XIX ст., а Федькович на Буковині з почином другої половини XIX ст.) звертають ся до властивого жерела, до творів устної літератури народної і починають писати живою народною мовою українською.

Першою отже і найголовнішою прикметою нової доби в історії української літератури єсть — жива народна мова.

Жива мова народна звернула відразу бачність українських письменників на нарід, що зберіг під сільскою стріхою сю віками понехану і забуту мову і витворив у ній високу поезию. Народна мова довела українських письменників до зрозуміння національної окремішности українського народу серед словянських народів, до національної самовіжки і свідомости. Хоч спершу доволі невиразні виходять сі прояви національної свідомости в творах перших письменників українських (в Енеїді Котляревського, в повістях Квітки-Основяненка), але виразнійше національна свідомість проявляє ся в змаганях Кирило-Методіївського Братства і в творах Кирило-Методіївської літературної трійці, а іменно в Шевченкових творах.

В літературних творах письменників наддністрянської України проявляє ся з виступленем Маркіяна Шашкевича і його товаришів національна свідомість, а хоч протинародні змагання нераз намагали ся ту свідомість затемнити, переняв ся нею загал українського суспільства і після шістьдесятих років видно зовсім виразну і ясну національну свідомість літературних творів наслідком безперервних літературних взаємин між усіма українськими землями.

Другою прикметою нової доби в історії української літератури єсть отже — національна свідомість і народність.

Українське письменство в своїм розвитку не задержало ся на становищі людової словесности, а з самого почину шукало ширшої основи, яку їй могла дати європейська цивілізація. З європейської цивілізації і з європейських літератур черпала українська література повною жменею, беручи звідтам вироблені форми, а иноді і зміст творів. Се не зменшувало вартости української літератури, бо народний дух умів на всіх тих живлах витиснути своє знамя і зляти та стопити їх з народними живлами.

Третьою прикметою української літератури єсть отже тісна звязь єї з сучасною європейською, не забавляючи єї однак ціхи оригінальности і самостійности.

Твори українських письменників XIX ст. визначають ся двома питомими українському народови прикметами, що творять єго вроджену вдачу, а іменно гумором і чутливістю (природною сентиментальністю), прикметами, які лише декуди проявляють ся в творах двох попередних діб. В злучі обидвох сих природних прикмет проявляє ся вираз справдішньої вдачі, питомого характеру українського народу, а се бачимо не тільки у Котляревського, Квітки, Гребінки, але й у пізнійших письменників: Стороженка, Глібова, Нечуя-Левицького, Руданського, Воробкевича, Маковея й ин. Так отже четвертою прикметою української літератури єсть гумор, сполучений із чутливістю (природною сентиментальністю).

В новочасній добі української літератури бачимо певні на прями, що зміняють ся відповідно сучасним впливам обставин і всесвітних літературних струй.

1. **Романтизм**, що віродив усі європейські літератури в другій половині XVIII ст. і відбив ся також на двох українському народови найблизших літературах — польській і московській — могучим впливом, не міг обминути й української літератури. Із західно-європейською освітою відбив ся вплив романтизму також на українських письменниках. Богатим жерелом сеї ідеалістичної романтики

була також усна народна поезія. Однак в українськiм письменствi XIX ст. не находимо такої школи романтичного напрямку, яка тодi панувала в європейських лiтературах, але тут появляють ся случайно твори на основi свого народного романтизму (п. пр. Квiтчин „Мертвечкий Великдень“, Шевченкова „Тополя“, „Причинна“ й „Утоплена“, Кулiшева „Орися“, Вовчковi „Чари“ i дещо ин.). В переважнiй частинi своїх творiв українськi письменники до шiстдесятих рокiв XIX ст. звертають ся до народу з практичними житєвими змаганнями i подають у них справдiшне зображене дiйсного життя та виявляють реалiстичний напрям, хоч з iдеалiстичною основою. Навiть в Енеїдi Котляревського, хоч вона не має в собi реального житєвого змiсту, бачимо реалiнi особи селян i селянок з проявами народного гумору, а герої, Греки i Латинцi, виступають українськими селянами або козаками. Отже письменники нової доби придержують ся в своїх творах головнo реалiстичного напрямку, що виринув в українськiм письменствi сам по собi природною стежкою, а не лише наслiдком теоретичного погляду та дослiджування i впливiв сучасних лiтератур. Українськi письменники вже в самих починах оперли ся на уснiй словесности народнiй, обернули ся до живої мови народної, брали змiст до своїх творiв з живого народного побиту i задлятого головнo прийняли живий напрям реалiстичний, що сам їм насував ся.

Таким способом проявляв ся в першiй половинi народної лiтератури української XIX ст. романтизм i з значним нахилом до реалiстичного напрямку.

2. Реалiзм, націоналiзм i демократизм. По 1861 р. (з вiзволенем селян з крeпaцтва в Росiї, а з наданем конституцiї в Австрiї) почав ся в суспiльнiм житю живiйший рух, виринула справа — просвiти селян. На Приднiпряньщинi й Бiлiй Руси дозволено було пiсля знесеня крeпaцтва вчити нарiд єго мовою, складати книжки для народних шкiл українською i бiлорускою мовою. Се спонукало тодiшних народовцiв (демократiв-хлопоманiв) ще бiльше зближити ся до простолюдя, помiчувати, дослiджувати й зображувати народний побит, як вiн у дiйснiм житю представляє ся. Тимто письменники по шiстдесятих роках продовжують мистецке зображуванє народного життя, але з бiльше рiшучим реалiстичним напрямом у поезiї, повiсти i драмi. Основа лiтературних творiв була національна i демократична, хоч се бачимо i в давнiйших творах, почавши з Котляревським, тiлько, що вiд 60-их рокiв XIX ст. ся основа виступає яснiйше i виразнiйше.

По шістьдесятих роках проявився отже в українській літературі народній рішучо реалістичний напрям, з національною демократичною основою.

3. **Натуралізм, модернізм, декадентизм і символізм.** Історія всіх літератур виявляє ненастанні зміни в напрямках творчості, боротьбу новітніх (модерних) ідей і напрямів з давнішими. В 60-их роках XIX-го століття проявляється в західно-європейському мистецтві і в літературі різка критика пересадного ідеалізму і домагається переміни мистецтва і письменства на крайню реалістичну основу. Не краса, лише правда мала бути ціллю зображування в мистецтві і в літературі. Критики домагалися отже безусловного повороту до природи, живописування з природи. Змагання, що вийшло з Франції, мало бути звернене на схоплюване вражіння, настрою (імпресії, звідси й назва імпресіонізму, імпресіоністів), які викликає певний предмет на око. Живописець мав дбати про вираження всіх тих тонів, які виступають і зливаються під впливом змінчивого освітлення¹⁾. Сей імпресіонізм вплинув також на літературну творчість, а тих новітніх поетів, що намагаються зобразити вражіння і настрої життя зовсім вірно природі таким ладом, що відносимо фізичне вражіння предмету, називають натуралістами й імпресіоністами, декадентами. Сю останню назву можна надати лише одній частині новітніх поетів-натуралістів, котрі намагаються посеред частини нинішнього нервового, зостарілого суспільства завмираючі або завмерші здорові і природні чувства розбудити незвичайним подразнюванем. Декадентизм досліджує і зображує чоловіка пересиченого, розстрозного й утомленого рафінованою новітною культурою, потопаючого в неправості, в упадку (звідси й назва декаденції), щоби свідомістю і зрозумінням зла й упадку спонукати його до морального відродження (пор. Сенкевич: *Bez dogmatu*, Будзиновский: *Стрімголов*, Яцків: *Огні горять*, Винниченко й ин. З більше мистецким викінченням проявляється сей напрям у деяких новелях Кобилянської і Коцюбинського; добачають його і в деяких творах Франка, хоч він рішучо застерегався проти сего).

Побіч декадентизму, котрий аналізує глибини людської душі і розкриває її внутро, виступає ще другий напрям символізм, що досліджує єство і значіння життя, синтетично будує свій життєвий ідеал, в якому добачує символ вічності. Декадентизм, сходячи до глибини чуття, є перевершеним натуралізмом, а символічна поезія, піднімаючи

¹⁾ сей напрям є головною прикметою новітньої умілости з живописуванням, званої *седе сисією*.

людський ум до високопарних, надзміслових вишин світа, є перевершеним ідеалізмом. Всі отсі новітні напрями, на скільки в них є частина природної, здорової основи, проявлялися з давен-давна в літературах усіх віків і народів. Натуралізм н. пр. є в літописнім оповіданю про осліплене Василька Теробовельського, в думі про Козака Голоту, в Енеїді, навіть у Квітки і ин. Декадентизм і натуралізм разом можна добачити в апокрифічнім зображуваню страшного суду, мертвяків, опирів. Деякі подібні мотиви можна доглянути в поетично безнадійних зазивах старих наших проповідників, навіть у деяких творах польских месияністів особливо у Словацкого, також у Шевченка. Символізм є в Слові о полку (зловіщі знаки, сон кн. Святослава), але є він там тільки поетичною окрасою, (пор. Grillparzer: Die Ahnfrau, Hauptmann: Die versunkene Glocke і єго Hanele (Гануся), Виспяньского Wesele, в „Украденім Щастю“ Франка (дїя I. віщуюча непереможемо сумним настроєм великі нещастя). Однак новітні письменники дійшли при тім, глядаючи нових жерел правдивого натхненя, до великої односторонности і пересади.

Обидва напрями відбігають від дійсности, від національних і суспільних змагань, а переносять тяжище до внутра. Бажаючи як найвірнійше зобразити внутрішній психічний стан і викликати по змозі подібні чувства і зворушеня в душі інших людей, настроєві поети намагаються викликувати штучні ефекти головно з підмогою символів, складних речень і вишуканих висловів, так що многі поети попадають у мрачну неясність і незрозумілість (н. пр. у бельгійского поета Метерлінка).

Сей напрям і сї змаганя в мистецтві й літературі, викликані незвичайним розвитком і поступом природних наук та дослідів і тих змін, які в житєвих відносинах спричинив розвиток техніки. Ідеальне вдоволенє уступило місця практичним і материяльним поглядам і змаганям, а суспільна боротьба між висшими і низшими верствами суспільства спричинила зміни давних патрїархальних відносин. Наука німецкого філософа Фридриха Ніцше про беззглядне самолюбство, про свобідне і необмежене уживанє „надчочовіка“, поставленого поза межами добра і зла, відбило ся шкідним впливом на молодім поколїню. Повісти французского письменника Еміля Золя, в котрих він сходить на саме дно людської мерзости і неправости, а не менше московських письменників, головно Федора Достоевского, котрі навперейми йдуть в зображуваню суспільних суперечностей, фотографічно вірних картин нужди і горя, неправости й огидливости, відбило ся відємним впливом

в усіх європейських літературах а не минало її української.

Головні форми і зміст української літератури XIX ст. Починаючи з Котляревського і Шашкевича, українські письменники виразно виявляють змагане, вирабляти самостійну, питому літературу для всего народу, отже й для освіченої верстви суспільства. Крім того звертають вже перші письменники нової доби бачивість також на просвітні потреби низших верств суспільства (Квітчині Листи до любезних земляків і Коротка сьв. історія, М. Шашкевича Читанка і т. ин.). Однак погляди на потреби і задачі питомої і самостійної літератури української були до шістьдесятих років не так ще ясні, виразні і свідомі.

До шістьдесятих років форма і зміст української літератури нової доби обмежає ся отже майже виключно до красного письменства (белетристики) і визначає ся певною односторонністю.

Письменники зображають у творах красного письменства майже лише прояви сільського життя головню з етнографічного боку; стрічаємо також артистичні твори історичного змісту („Переяславська ніч“ і „Сава Чалий“ драматичні твори Галки-Костомарова; „Гайдамаки“ і „Назар Стодоля“ Шевченка; „Чорна Рада“ Куліша), переклади дрібних творів поетичних з інших літератур, перші проби популярних писань, а лише в Галичині перші почини наукових розвідок. На Придніпрянщині до шістьдесятих років ніхто не бере ся українською мовою написати якої небудь наукової розвідки.

Почавши з шістьдесятих років, бачимо в літературній творчості значний зворот: обсяг і зміст красного літератури ширшає, у формі проявляє ся різнородність, виробляє ся наукова література в українській мові.

Головну увагу звертають вправді письменники і по шістьдесятих роках на жите сільського народу, але починають зображувати також інші верстви суспільства: дворян (шляхту), духовних, міщан, семінарське, бурсацьке і робітниче жите всяких заводів промислових і т. и., а також черпають теми з життя інших народностей, зображують постати всяких народовців і їх кружки, що виступають розповсюдниками національних і демократичних засновків і готовлять ся до народного діла¹⁾.

¹⁾ Н. пр. Степан у повісті Вол. Барвіньського „Скошений Цвѣт“, Павло Радюк у повісті Печуя-Левинського „Хмары“, Віктор Комашко в вгож повісті „Над Чорним Морем“, Марко Кравченко в повісті Чайченка „Соняшний промінь“.

Хоч тодішні народовці-націонали, спочуваючи народи, іноді ёго ідеалізували, то однак не робили з него ідолу, не ставили народного життя у всіх ёго проявах ідеалом для всего суспільства. Українські народовці-націонали держали ся поступового напрямку і бажали на свою національну основу пересаджувати всі найновіші придбання європейської культури й просвіти і старали ся підняти до висшого поступу в просвітних, правних і народно-господарських услівях. Але бували іноді й поміж українськими народовцями-демократами неприродні прояви спочування народи ¹⁾.

На полі поезії не появив ся по шістьдесятих роках ні оден поет тої міри як Шевченко або Федькович. Поетичні твори пізнійших поетів се переважно переспіви й наслідування, а навіть Федькович у пізнійших творах не в силі був оперти ся могутньому впливови Шевченковї музи. З найновіших замітні талантом Борис Грінченко (Чайченко), **Леся Українка** (Ляриса Косачівна Квітка), Франко, Василь Щурат, Микола Чернявський, **Олесь** ²⁾ (псевдонім), Богдан Лепкий і ин. гарною викінченою формою поетичною.

В оповіданю й повісти появило ся без міри більше самостійних і поважних талантів, що надали сїй формі літературній більше й ширше значінє (до 60-их років Кониський, Нечуй-Левицький, Федькович, Мирний), Грінченко, Франко, розширили поле української белетристики і витворили суспільний роман, хоч їх талант особливо гарно й живо виявляв ся в дрібнійших оповіданнях або картинах з народного життя. В найновіших часах визначили ся на тім полі з українських письменників Михайло Коцюбинський, Надія Кибальчич, Дніпрова Чайка, з галицьких Осип Маковей, Богдан Лепкий, Василь Стефаник, Тимотеї Бордуляк, Степан Ковалів, Андрій Чайковський а з буковинських Ольга Кобилянська.

На полі драми бачимо значно слабші прояви літературної творчости. Драматична творчість оставала головно під впливом давнійшого етнографічно-зображаючого напрямку і подавала картини народного життя і звичаїв сільского народу або історичні драми з національним напрямком.

¹⁾ В драмі Старицького „Не судилось“ сватає студент університету сільску дівчину — се нагадує дійсне сватанє Шевченка з наймичкою Харитою, з Ликернею, — студент медицини, Демид Гайденко, в повісти Чайченка „На розпутї“, веде зимою науку в сільській школі, а літом стає справдішним хліборобом, ходить за плугом, молотить...

²⁾ Чит. д. приг. кн. стор. 344.

мом. Тільки найновітші письменники переходять від давних традицій до новочасної реалістичної драми, хоч сей реалізм иноді переходить межі природности й мистецтва і вироджує ся в крайній натуралізм. Драматичні твори Кропивницького, Старицького, Мирного, Григорія Григорівича (Гр. Цеглиньського), Івана Тобілевича (Карпенка Карого) та деяких інших, були виставлювані на сценах по всіх українських землях.

Недостачі саморідного красного письменства доповняють переклади творів з інших європейських літератур і на тім полі бачимо по шістьдесятих роках живий рух. Кулішеві переклади Пятикнижя, Псалтиря, Іова, Нового завіту, Шекспірових і Байронових творів, Ніщинського Гомерової Одисеї і Софоклевої Антигони, Руданьського Гомерової Іліяди, Франка переклади Софоклевого Едипа царя і Фауста Гетого, Бориса Грінченка (Чайченка) Шиллерового Вільгельма Теля і Марії Стюарт, і творів шведського драматурга Ібзена, переклади поезій Гайного, Самійленка Дангової Божественної Комедії, Старицького Шекспірового Гамлета, Сердешного Мегаморфоз Овідієвих, Тимченка фінських рун Калевала, переклади Сербських дум Старицького і Нетяги (Осипа Барвіньського), В. Щурата переклад „Ролянда“ і т. и. виявили великий поступ у розвитку української мови і показали її спосібність до найвищого зросту.

Наукове письменство. Практичні житєві потреби викликали справу народної просвіти і спонукали українських письменників вийти поза межі красного письменства та звернути ся до народу. Добутком сего були почини популярно-просвітних писань (на Придніпрянщині Квітка, в Галичині М. Шашкевич, відтак Галицько-руська Матиця, хоч її видання писані язиковою мішаниною). Сі змаганя почали здійснювати ся аж у шістьдесятих роках на Придніпрянщині, коли заходом Костомарова почали письменники видавати після певного енциклопедичного пляну, хоч доволі ще вузкого, просвітні книжечки для простолюдя під назвою „метеликів“, в сїмдесятих роках із значно розширеною програмою, а в Галичині з заснованєм товариства „Просвіта“. Роботу в сїм напрямі значно поширили засновані на Придніпрянщині товариства „Просвіти“ (особливо київска) а на Буковині „Руска Бесіда“.

Ширше поле для наукового розвитку української мови розкрило ся з видавництвом у рідній мові книжок для шкіл народних і недільних на Придніпрянщині в шістьдесятих роках (Граматики й ин. шкільні книжки) а ще більше після

1905 р. і для гімназій, семінарій та народних шкіл у Галичині і на Буковині.

Наукове письменство в дійснім розуміню слова почало розвивати ся в українській мові тільки з шістьдесятих років, а обмежає ся головно до історіографії, етнографії, етнології (народознавства), історії літератури і лінгвістики (язикознавства); в інших галузях науки бачимо або недостачі або почини.

Українська історіографія має за собою дуже давну традицію, однак значний поступ осягнула вона під впливом європейської науки.

З історичних творів XIX ст. великий вплив мала на українське суспільство „Історія Руссовъ або Малої Россіи“, написана перед 1825 р. і приписувана довгий час хибно архієпископи Юрию Кониському. Вона широко розійшла ся в рукописах поміж українським суспільством (видана печатно аж 1846 р.), вплинула і на історіографію і красну літературу (іменно на літературну творчість М. Гоголя, Костомарова і Шевченка) Наповнена видумками найбуїтнішої фантазії, націхованими релігійним фанатизмом, навіть фальшивими документами, вона здобула собі популярність мистецьким виконанєм, українським патризмом, яким була перенята, а також змаганєм до самоуправи України в душі української задніпрянської шляхти, серед якої найбільше розійшла ся; писана московскою мовою, але з значним впливом і примішкою українських висловів. Автором єї був неперечно Григорій Полетика, оден з українських козацко-шляхотських вільнодумців, противників крєпацтва. З давнішого покоління українських учених багато зробив для розвитку наукової історії Михайло Максимович. З трицятих років вдає ся він у історію літератури й лінгвістику України-Руси, вносить здорову критику, не дає ширших розправ, але приспособляє, як сам казав, цеглу для будови української історії і приспособляє добре. Деякі єго розвідки не втратили наукового значіння і доси. Послужив немало єїї справі з тих часів ще Осип Бодяньський, випечатавши багато жерел до історії України яко редактор „Чтеній“, видаваних Московским товариством історичним.

З галицьких історичних праць замітні Шараневича Історія Гал. Вол. князівства і багато інших монографій, Юліяна Целевича Скит Манявський і ин.

З українських новітших істориків найзамітніші Костомарів, Антонович і Куліш, хоч два попередні все писали московскою (дещо з того переложено українскою мовою в Руск. Істор. Бібліотеці Ол. Барвіньського (т. II—XV), а останній лише дещо українскою мовою.

Історичні твори Костомарова дають оповідане про історичні події й особи, написане живо і з великим мистецтвом. Се одинокий історик-мистець в українській істориографії.

Антонович вибрав головним предметом своїх розвідок польско-українські відносини особливо що до громадского устрою. Вони написані незвичайно стисненим, простим складом і мають більше наукове значінє, як праці Костомарова, хоч не мають тої популярности. Крім сего заслужив ся Антонович jako перворядний археолог. Цінні єго „Бесіди про часи козацкі на Україні“ видані українською мовою з єго викладів (Чернівці 1897).

Куліш присвятив обємисті праці історії України в добі козаччини і відносинам єї до Польщі й Московщини, але в них односторонно зображає боротьбу козаччини з Польщею і Московщиною, хоч деякі єго поміченя справедливі й важні над громадским житєм українського народу отверезили істориографію з сентиментального романтизму.

В Києві витворив Антонович цілу історичну школу, а заступники сеї школи обробили систематично історію поодиноких українських земель. Із сеї школи вийшов професор львівського університету **Михайло Грушевский**¹⁾ (автор історії Київської землі), що почав видавати українською мовою систематично і критично написану Історію України-Руси (доси 8 обємистих томів), а крім того видав ілюстровану „Історію України“. Важною проломовою працею є розвідка Доманицкого „Козаччина на переломі“, в котрій вперше правдиво вказана є вірна історична генеза козаччини jako явища економічної (торгово-промислової колонізації) степів вільним упривілейованим королями населенєм пограничних українських земель. Як видно се із Чорної Ради Куліша, одинокої доси дійсно історичної повісти, козаччина на жаль держалась часто аж надто осторонь селян. Крім того згромадив Грушевский у Науковім Товаристві ім. Шевченка кружок молодих істориків, що подібно обрабляють поодинокі части нашої бувальщини.

Новійша істориографія звертає переважно увагу на історію народу, єго бажаня, боротьбу і на обставини, в яких він живе. Зверхня політична історія займає другорядне значінє, а на перше місце виступає внутрішня історія громадского устрою, просвіти, економічного побиту й т. ин. До значного розвитку причинили ся історичні товариства наукові, видавництва і часописи.

¹⁾ Чит. д. II р. стор. 102.

Етнографія¹⁾. По перших пробах Цертелева, Ходаковського, Максимовича, Куліша, Костомарова, що положили перші підвалини народовідання на Придніпрянщині (Шашкевич, Вагилевич а особливо Головацкий 4-томовим збірником пісень у Наддністрянщині), почав київський відділ Географічного Товариства систематичну наукову роботу етнографічну (н. пр. Історичні пісні з поясненнями Антоновича і Драгоманова й ин.). Рівнобіжно з тими змаганнями довершено заходами українських учених і письменників монументальної праці етнографічної виданєм 7 обемистих томів п. з. Труды етнографічно-статистичної експедиції, під доглядом Костомарова, котру довершив **Павло Чубинський** по Придніпрянщині (поміщені там народні повіря, казки, пісні, загадки, прислів'я, статистика, розвідки про сільський побит і мову та племена, що заселяють українські землі). Дальшу роботу на полі українського народовідання веде тепер Етнографічна комісія в Науковім товаристві ім. Шевченка, що видає Етнографічний Збірник (в тім систематично упорядкований збірник приповідок Дра Франка), а також Етнольоґічний збірник і Гуцульщину в 4-х томах В. Шухевича.

Українська література дожидає ще критичного історика. Поки що цінні розвідки подали Максимович, Костомарів, Куліш, Кониський, Драгоманів, Житецкий, Дашкевич, Вол. Перетц і ин., а з Галичан Я. Головацкий, Др. Коцовский, Др. Франко, Др. Колеса, Др. Студинський і ин. Богдан Лепкий, С. Єфремів, Олександр Барвінський і Михайло Возняк видали підручники Історії літератури, а розпочата Дром Ом. Огоновским Істория рускої літератури визначає ся богатим і сумлінно зібраним історично-літературним матеріалом, до котрого мусить звернути ся кождий історик української літератури. Появилось також чимало цінних історично-літературних монографій.

Язикознавство виказує значне число робітників, що своїми працями науково розслідили українську мову і виказали її окремішність і самостійність серед інших слов'янських. Максимович, Потєбня, Житецкий, Михальчук, Науменко, Тимченко, Кримский на Придніпрянщині, Я. Головацкий, Ом. Огоновский, Партицкий, Верхратский у Наддністрянщині Стоцкий в надпрутській Україні дали цінні розвідки,

¹⁾ фольклор (чужий вислів), народовіданє, записи і досліди творів усної словесности.

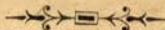
матеріяли і граматики а що йно тепер Др. Сімович цінну Граматику української мови.

Словарне багатство української мови мимо цінних починів на тім полі дожидає ще дальших повних видань і наукової обрібки. Годить ся згадати Желехівського Руско-німецький Словар у 2 томах, Б. Грінченка Словар української мови (укр. рос.) в 4-х томах, Уманця Російско-український словар, Ом. Поповича Руско-німецький і Партицького Німецько-руский словар.

Красомовна і церковна проза вирабляє ся в принагідних промовах і посланнях н. пр. промови Володимира Барвіньського в Шевченкові роковини, замітні ясною свідомістю національною як і добірною мовою, проповіді Данила Т а н я ч к е в и ч а, деякі навіяні містицизмом, іменно політичні, в котрих з християнського становища вказує на народні обовязки як і гріхи проти рідному краєви і народови, послання митроп. Шептицького, між тими одногуцульским говором до Гуцулів.

З обсягу інших наук (природничо-математичних, правничих, лікарських і т. ин.) почало Наукове Товариство ім. Шевченка видавати розвідки в збірниках секцій а виданя сї стають певним доказом; що українська мова і на тих полях виповнює помалу дотеперішні прогалини й недостачі і стає поруч інших словянських.

(Хто бажає основнійше познакомити ся з українським письменством, сему поручаємо отсі книжки: Ол. Барвіньский: Історія української літератури Ч. I. і II. і Виїмки з української народної літератури (Ч. I—III) для середних шкіл).

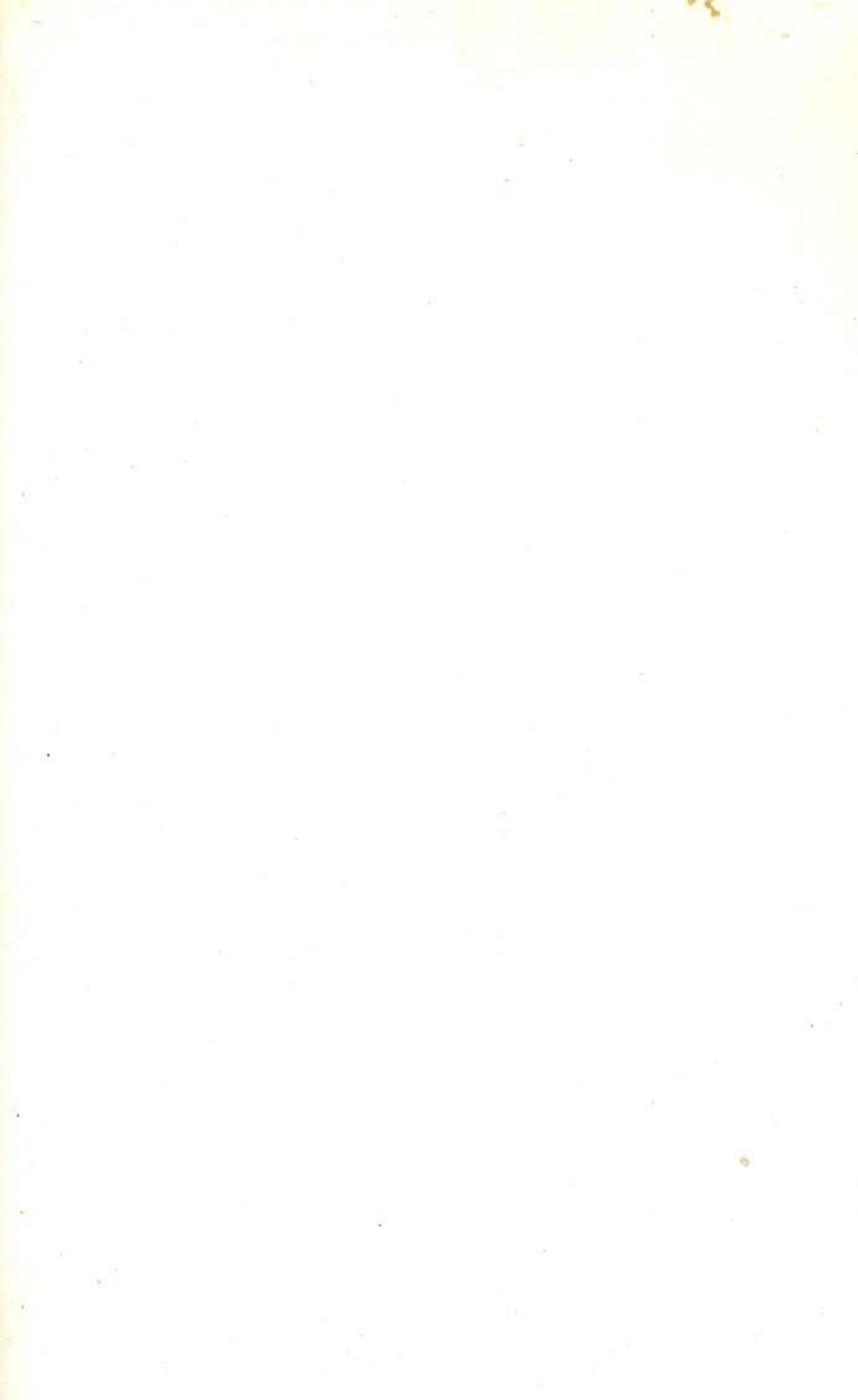

214

4 pyсь 71 non

(1986)

(175)

РЛ 214

О. Барвінський

Огляд історії

укр. літ.